

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГОМЕНЮК ЗОРЯНА ПЕТРІВНА

УДК 340.12(477)"18/19"(092)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ:

**КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ Б.КІСТЯКІВСЬКОГО :
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ВИМІРИ**

12.00.12 – філософія права

Юридичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ З.П. Гоменюк

Науковий керівник –
Сливка Степан Степанович,
д. ю. н., професор,
Заслужений юрист України

Львів – 2017

АНОТАЦІЯ

Гоменюк З.П. Концепція правової держави Б. Кістяківського: філософсько-правові виміри. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2018.

У дисертації вперше у вітчизняній юридичній науці досліджено правову державу у філософсько-правовому вимірі розробок українського правознавця ХХ ст. Богдана Кістяківського. Йдеться про правову організацію життєдіяльності народу згідно з онтологічними, природними нормами, які насправді забезпечують панування права, оскільки мають реальне верховенство, а правопорядок є не насильницьким, а цивілізаційним. Такий ступінь розвитку держави вимагає природних внутрішніх імперативів суспільства, які завершуються конотацією народного представництва в управлінні державою. Як наслідок, виникає екзистенційна діалектика права, яка не тільки утворює підґрунтя для метафізичного і природно-правового розуміння організації влади у правовій державі, а й реально вивисує нематеріальні субстанції, зокрема освіту, науку, природознавство, які не повинні бути традиційно другорядними, а мають якісно впливати на матеріальні субстанції.

Дисертація має важливе практичне значення для розв'язання проблем правової держави в межах філософсько- і теоретико-правових наук.

Досліджено, що плюралістичний підхід до дослідження сутності держави, її типологізації слугує філософсько-правовим підґрунтям всебічного з'ясування основ державної влади, обґрунтування її функцій. Вивчення думок, філософських, філософсько-правових висновків сутності держави, яку пропонує Б. Кістяківський крізь призму різнобічних досліджень вчених, має потрібну сучасну інтерпретацію. Відкриваються широкі можливості глибшого осмислення потреб розроблення теоретичних конструкцій держави, визначення її завдань і ролі в суспільному розвитку.

Творчі напрацювання в цьому різних дослідників мають методологічну основу дослідження концепції правової держави Б. Кістяківського.

Методологія правової держави у розумінні Б. Кістяківського не виступає фізична та матеріальна сила у набутті влади. Ці чинники є вирішальними під час виникнення екстремальних ситуацій, тобто під час державних криз і революцій. Адже найважливішою ознакою влади у правовій державі є її моральне виправдання, хоча цим не вичерпується сутність влади, оскільки поняття влади є досить складним і суперечливим.

Поняття функції держави є важливим предметом юридично-наукового вивчення й філософсько-правового осмислення в контексті звернення до науково-теоретичної спадщини Б. Кістяківського. Вчений наголошує, що кожна гілка влади наділена тільки тими функціями, що мають реалізовуватися автономно (окремо), щоб держава не стала жертвою узурпації чи абсолютизації влади. В цьому полягає сутність державних функцій як єдність, цілісність і неподільність державної влади.

Філософсько-правові відносини або розуміння правової держави впливають із звичаєвого права, як зовнішнього виразника природного права. Санкціоновані державою правові звичаї мають значну силу у правовому регулюванні правовою державою. Ці два види відносин формують три види влади: батьківської, договірної, публічно-правової. Правомірне використання батьківської влади (до певного віку) формує чотири чинники виховного процесу: фізичне, розумове, моральне, правове виховання.

Діалектичне розуміння правової держави полягає в конотації народного представництва як необхідного чинника активного суспільного розвитку. Народне представництво у правовій державі має різні ступені діалектичного шляху, взаємозв'язки і суперечності, оскільки йдеться про громадський або народний характер правильного й нормального виконання державних функцій. У діалектичній логіці про правову державу містяться найзагальніші закони розвитку, які впливають з боротьби

протилежностей і закінчуються встановленням зв'язку між ними. Тобто, щоб вибудувати цілісне вчення про правову державу, Б. Кістяківський пропонує брати до уваги різні варіанти, наведені дослідниками (навіть альтернативні), і долати ці суперечності завдяки логіці, умовиводам про можливі проекти державної влади, вдаючись іноді до математичних антиномій.

Публічно-правові (теоретичні) відносини у правовій державі формують владу, органи влади. У формах її організації має відобразитися багатогранна суспільно-політична і правова сутність поняття "влада", адже, за Б. Кістяківським, саме вона є основною ознакою держави. Публічно-правові форми влади виявляються у державному управлінні, що є процесом реалізації державної влади, її зовнішнім, матеріалізованим вираженням.

Метафізичне публічно- і природно-правове розуміння організації влади у правовій державі міститься не в матеріальному забезпеченні членів суспільства, а в духовному, яке повинно слугувати обов'язковою і першочерговою нематеріальною субстанцією. Адже ведучим елементом правової держави є духовна культура, яка, своєю чергою, творить матеріальну культуру. Людина як духовна істота спрямована до трансцендентного, її творче ставлення до своєї мислительної та екзистенційної діяльності актуалізує виконання завдань у формуванні та функціонуванні правової держави, яка характеризується публічно- і природно-правовими формами організації влади. Це стосується і держави, і функціонування справжнього громадянського суспільства. Тільки держава володіє всією повнотою влади і має у своєму розпорядженні всі її форми, однак у правовій державі ця своєрідна монополія набуває специфічних особливостей. Вони полягають в тому, що держава делегує (децентралізує) частину владних повноважень різним соціальним організаціям, якими турбується громадянське суспільство.

Філософсько-правовий зміст функціонування правової держави полягає в багатоаспектних і різнопланових функціях та завданнях щодо

організації народу для досягнення цінного суспільного блага. Звернення Б. Кістяківського до проблематики функцій держави зумовлене насамперед тим, що він прагнув аргументовано й послідовно викласти своє ставлення до теорії розподілу влад, її інтерпретації зарубіжними і вітчизняними ученими. Застосування функціонального підходу до інтерпретації влади, яка, за концепцією Б. Кістяківського, повинна сприйматися як єдина, цілісна і неподільна, дає підстави для філософського осмислення її у трьох функціональних вимірах. Акцентуючи на доцільності врахування специфіки реалізації функцій держави залежно від владних повноважень окремих органів державної влади, український державознавець переконливо й аргументовано доводив, що розподіл між ними функціональних обов'язків відповідно до різних функцій держави аж ніяк не суперечить єдності державної влади, що, звичайно, є гарантією ефективного виконання самою державою своїх функцій.

У правовій державі високе місце займає філософія моралі, яка зумовлюється онтологічними потребами і є природним творенням правового суспільства. Щоб створити правове суспільство, потрібно виховати спочатку правову особистість. Для цього слід враховувати, що правові ідеї у свідомості кожного народу отримують своєрідне забарвлення і власний відтінок. Саме такі моральні положення потребують докорінних реформаторських трансформацій. Значною мірою такі трансформаційні перетворення повинні стосуватися взаємовідносин держави й особи (індивіда), з природи яких випливає захист і гарантування прав людини та громадянина. Для цього потрібно сумлінно вивчити відповідні концепції прав людини, переосмислити їх у контексті конкретних соціальних економічних та політичних умов, а потім звернутися до практичних аспектів визначення, становлення та гарантії прав самовизначення індивіда, вважаючи недостатнім декларування

принципів індивідуальних та соціальних свобод, нехтуючих моральні зобов'язання.

Антропологічний вимір правового порядку в державі ґрунтується на природній технології соціального життя, а не тільки виражений у правових нормах. Вважаючи право соціальним явищем, людство розглядає його як єдину ефективну систему, що дисциплінує суспільство, впорядковує і регулює відносини між його членами, тому право виступає як своєрідна технологія соціального життя, покликана впорядковувати його і втілити в соціальному світі ідеали належного.

Існують взаємовпливи держави і права, у яких право перебудовує державу і перетворює її на правове явище або витвір права. Однак роль права у процесах державотворення не варто перебільшувати, щоб не ідеалізувати його. Право може стати соціально-економічною основою держави, але без високого духовно-морального клімату в суспільстві правову державу створити неможливо. Правова держава як організація народу за своєю природою покликана будувати свої відносини, зокрема міждержавні, на морально-правових основах, на засадах ціннісних норм конституційного і міжнародного права, міжнародних мирних договорів.

Реалізація філософії правового аспекту взаємовідносин індивіда й держави у принципі єдності прав та обов'язків основана на відсутності протиріч між суспільними й особистими інтересами. Такий консенсус можливий тільки в демократичному суспільстві, найширший спектр аспектів буття і життєдіяльності якого забезпечується належно сформованим правовим порядком. Правопорядок, який існує в житті, переважно не збігається з правопорядком, вираженим у правових нормах. Тому основну увагу потрібно приділяти вивченню першого, досліджуючи право як соціальне явище. Це дає підставу розглядати його як єдину ефективну систему, що дисциплінує суспільство, впорядковує і регулює взаємини між його членами, тому право виступає як своєрідна технологія соціального життя, покликана впорядкувати його і втілити в соціальному світі ідеали

належного. Для цього потрібно заглибитися в антропологічні виміри правопорядку, що залежать від сукупності індивідуальних духовних якостей кожного члена суспільства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Гоменюк З. П. Онтологічні підходи Б. Кістяківського до з'ясування взаємозалежності права і держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер.: юридична*. Львів: ЛьВДУВС, 2013. Вип. 1. С. 438–446.
2. Гоменюк З. П. Функції правової держави у концепції Б. Кістяківського: філософсько-правовий аспект. *Митна справа*. Львів, 2013. Ч. 2, кн. 2, № 1 (85). С. 34–41.
3. Гоменюк З. П. Плюралістична інтерпретація сутності держави: філософсько-правовий підхід (на основі концепції правової держави Б. Кістяківського). *Митна справа*. Львів, 2014. Ч. 2, кн. 2, № 2 (92). С. 57–62.
4. Гоменюк З. П. Філософські детермінанти правової держави у теоретико-правовій спадщині Б. Кістяківського. *Порівняльно-аналітичне право*. Ужгород, 2015. № 6. С. 368–371.
5. Гоменюк З. П. Філософський зміст функціонування правової держави у державотворчій теорії Б. Кістяківського. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: *Юридичні науки*. Львів, 2016. № 845. С. 373–385.
6. Гоменюк З. П. Человек и право в философской концепции правового государства Б. Кистяковского. *Legea si Viata*. Republica Moldova, 2016. Iulie. С. 36–40.
7. Гоменюк З. П. Антропологічні виміри правопорядку за Б. Кістяківським. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: «Право». Ужгород, 2017. Т. 2, № 46. С. 171–175.
8. Гоменюк З. П. Плюралістична інтерпретація сутності держави: огляд філософсько-правових підходів. *Visegrad Journal on Human Rights*. Словацька Республіка, 2017. № 4. С. 56–61.
9. Гоменюк З. П. Кістяківський про правозахисну функцію правової держави. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. I Регіон. наук.-практ. конф. (м. Львів, 11 квіт. 2013 р.). Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2013. С. 31–33.
10. Гоменюк З. П. Теорія конституційної (правової) держави Б. Кістяківського. *Конституціоналізм в Україні (ідеї, концепції, доктрини)*:

історія і сучасність: матер. II Всеукр. наук. Інтернет-конф. (м. Львів, 25 квіт. 2013 р.). Львів: ІПП «НУ «Львівська політехніка», 2013. Вип. 2. С. 10–14.

11. Гоменюк З. П. Б. Кістяківський про правозахисну функцію правової держави. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. I заоч. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 квіт. 2014 р.). Львів: ІПП НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 27–29.

12. Гоменюк З. П. Теорія правового государства Б.А.Кістяковського. *Закон и порядок*: матер. VII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 26 февр. 2013 г.): сб. науч. тр. Москва: Перо, 2013. С. 43–47.

13. Гоменюк З. П. Державознавча теорія Б. Кістяківського: філософсько-правовий підхід. *Філософські, теоретичні та методологічні проблеми юридичної науки в умовах євроінтеграції України*: матер. наук. доп. на Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25 квіт. 2014 р.). Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2014. С. 354–358.

SUMMARY

Homenyuk Z.P. The Concept of the Law-governed State of B.Kistiakivskyi: Philosophical and Legal Dimensions. - Manuscript copyright.

The dissertation for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.12 - Philosophy of Law. – Lviv Polytechnic National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2018.

For the first time in the national legal science, the law-governed state in the philosophical and legal dimension of the development of the Ukrainian lawyer of the twentieth century Bogdan Kistiakivskyi was investigated in the dissertation. The point at issue is the legal organization of the people's life-sustaining activity according to the ontological, natural norms that actually ensure the rule of law, since they have real domination, and the system of justice is not violent, but a civilizational one. Such degree of development of the state requires the natural internal imperatives of society, culminating in the connotation of the people's representation in the government of the state. As a result, an existential dialectic of law comes into existence; it forms the basis for the metaphysical and natural-legal understanding of the organization of government in the law-governed state, as well as really exaggerates the non-material substances, in particular education, science,

and natural sciences, which should not be traditionally supplementary, but must have a qualitative effect on material substances.

The dissertation is of great practical importance for solving problems of the law-governed state within the limits of philosophical and theoretical and legal sciences.

It has been investigated that a pluralistic approach to the study of the essence of the state and its typology serves as the philosophical and legal basis for a comprehensive clarification of the basis of state power, the justification of its functions. The study of ideas, philosophical, philosophical and legal conclusions of the essence of the state, offered by B.Kistiakivskyi through the prism of various studies of scientists, has the necessary contemporary interpretation. The wide opportunities for a deeper understanding of the needs for the development of theoretical constructs of the state, its definition of tasks and the role in social development are opened. Creative experiments of various researchers in this sphere have a methodological basis for the study of the concept of the law-governed state of B. Kistiakivskyi.

Methodology of the law-governed state according to the understanding of B. Kistiakivskyi is not supported by physical and material power in acquiring of authority. These factors are decisive when extreme situations arise, for example, during state crises and revolutions. After all, the most important feature in a law-governed state power is its moral justification, although this does not exhaust the essence of power, since the notion of power is a complicated and controversial.

The concept of the function of the state is an important subject of legal and scientific study and philosophical and judicial conceptualization in the context of the reference to the scientific and theoretical heritage of B. Kistiakivskyi. The scholar points out that each branch of government is endowed with only those functions that have to be implemented autonomously (separately), so that the state does not become a victim of usurpation or absolute power. Therein lies the essence of state functions, such as the unity, integrity and indivisibility of state power.

Philosophical and judicial relations or conception of the law-governed state derive from customary law as an external expression of natural law. State-sanctioned juridical practices have considerable power in the legal regulation of the law-governed state. These two types of relations form three types of power: parental, contractual, public-law. The legitimate use of parental authority (up to a certain age) forms four factors in the educational process: physical, mental, moral, legal education.

Dialectical comprehension of the law-governed state lies in the connotation of people's representation as a necessary factor in active social development. People's representation in the law-governed state has different degrees of a dialectical path, interconnection and contradiction, since it refers to the public or the people's character of the correct and normal execution of state functions. The dialectical logic of the law-governed state contains the general laws of development that follow from the struggle of opposites and end with the establishment of a connection between them. Thus, in order to construct an integral doctrine of the law-governed state, B. Kistiakivskyi proposes to take into account the various options, presented by the researchers (even alternatives) and to overcome these contradictions through logic, inferences about possible projects of state power, sometimes resorting to mathematical antinomies.

Public-law (theoretical) relations in the law-governed state form power, authorities. The forms of its organization should reflect the multifaceted socio-political and legal essence of the concept of "power", because, according to B. Kistiakivskyi, this is the main feature of the state. Public-law forms of government are manifested in public administration, which is the process of realization of state power, its external, materialized expression.

Metaphysical, public and natural-legal comprehension of the organization of power in the law-governed state is not in the material provision of members of society, but it is in the spiritual one, which should serve as a compulsory and primary intangible substance. After all, the leading element of the law-governed

state is the spiritual culture, which, in turn, creates a material culture. A man, as a spiritual being is aimed toward the transcendence, his creative attitude to his thinking and existential activity actualises the fulfillment of tasks in the formation and functioning of the law-governed state, characterized by public and natural-legal forms of organization of power. This applies both to the state and to the functioning of a real civil society. Only the state possesses the overall authority and has all its forms, but this kind of monopoly acquires specific features in the law-governed state. They lie in the fact that the state delegates (decentralizes) a part of the authority to various social organizations which are of great importance for civil society.

The philosophical and legal content of the functioning of the law-governed state is in multidimensional and diverse functions and tasks concerning the organization of the people in order to attain a valuable public good. B. Kistiakivskyi's appeal to the problems of state functions is primarily due to the fact that he sought to explain arguably and consistently his attitude to the theory of separation of powers, its interpretation by foreign and domestic scholars. The use of the functional approach to the interpretation of power, which, according to the concept of B. Kistiakivskyi, should be perceived as a single, holistic and indivisible, gives rise to philosophical comprehension of it in three functional dimensions. Emphasizing the appropriateness of taking into account the specifics of the realization of the functions of the state, depending on the authorities' powers of certain state authorities, the Ukrainian state scientist convincingly and reasonably argued that the division between their functional duties, in accordance with various functions of the state, does not contradict the unity of state power, which, of course, is a guarantee of the effective performance of its functions by the state.

A significant place is occupied by the philosophy of morality in the law-governed state, it is determined by ontological needs, and it is the natural creation of a legal society. To create a legal society, you should first educate a legal person. To do this, it should be borne in mind that the legal ideas in the

perception of people receive a unique coloration and its own tint. Such moral conditions require radical reformist transformations. To a large extent, such transformational changes should relate to the relationship between the state and the person (the individual), the nature of which implies the protection and guarantee of human rights and citizenship. To do this, one needs to study conscientiously the relevant concepts of human rights, rethink them in the context of concrete social economic and political conditions, and then turn to the practical aspects of defining, establishing and guaranteeing the rights of self-determination of the individual, considering the inadequate declaration of the principles of individual and social freedoms, neglected moral obligations.

The anthropological dimension of the legal ordering in the state is based on the natural technology of social life, and not only expressed in legal norms. Considering the right as a social phenomenon, mankind examines it as the only effective system that disciplines society, organizes and regulates the relations between its members, therefore, the law acts as a kind of technology of social life, aims to regulate it and realize the ideals of the proper one into the social world.

There are mutual powers of the state and the rights in which the right rebuilds the state and transforms it into a legal phenomenon or the creation of justice. However, the role of right in the processes of state-building should not be exaggerated, in order not to idealize it. Right can become the socio-economic basis of the state, but without a high spiritual and moral climate in a society, it is impossible to create the law-governed state. The law-governed state, as the organization of the people by its nature, is intended to build its relations, in particular interstate, on moral and legal grounds, on the basis of values of constitutional and international law, international peace treaties.

The realization of the philosophy of the legal aspect of the relationship between the individual and the state in the principles of unity of rights and duties is based on the absence of contradictions between social and personal interests. Such a consensus is possible only in a democratic society, which widest range of aspects of life and life-sustaining activity is provided by well-established legal ordering.

The law and order that exist in life do not coincide with the law and order, expressed in legal norms. Therefore, the main attention should be paid to the study of the first, investigating the right as a social phenomenon. This gives grounds for considering it as the only effective system that disciplines the society, organizes and regulates the relations between its members, therefore, the right acts as a kind of technology of social life, designed to streamline it and realize the ideals of the proper one into the social world. To do this, it is necessary to delve into the anthropological dimensions of the law and order, which depend on the totality of individual spiritual qualities of each member of society.

Key words: determinants of the law-governed state, methodological legal idea, functions of power, the philosophy of functioning of the state, types of power: parental, contractual and public-law; anthropology of law and order.

THE LIST OF PUBLISHED WORKS ACCORDING TO THE TOPIC OF DESSERTATION

1. Homenyuk Z.P. Ontological approaches of B. Kistiakivskyi to the clarification of the interdependence of law and state. *Scientific herald of Lviv State University of Internal Affairs. Series: legal*. Lviv: LvDUVS 2013 Vol. 1. P. 438-446.

2. Homenyuk Z.P. Functions of the law-governed state in the concept of B. Kistiakivskyi: philosophical and legal aspect. *Customs business*. Lviv, 2013. Ch. 2, book. 2, No. 1 (85). P. 34-41.

3. Homenyuk Z.P. Pluralistic interpretation of the essence of the state: the philosophical and legal approach (based on the concept of the legal state B. Kistiakivskyi). *Customs business*. Lviv, 2014. Ch. 2, book. 2, No. 2 (92). P. 57-62.

4. Homenyuk Z.P. Philosophical determinants of the the law-governed state in the theoretical and legal heritage of B. Kistiakivskyi. *Comparative and analytical right*. Uzhhorod, 2015. No. 6. P. 368-371.

5. Homenyuk Z.P. Philosophical content of the functioning of the law-governed state in the state-building theory B. Kistiakivskyi. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*. Lviv, 2016. No. 845. P. 373-385.

6. Homenyuk Z.P. Man and Law in the Philosophical Concept of the Legal State of B. Kistiakivskyi. *Legea si Viata*. Republika Moldova, 2016. Iulie. P. 36-40.

7. Homenyuk Z.P. Anthropological dimensions of law and order by B. Kistiakivskyi. *Scientific herald of Uzhgorod National University. Series: "Right"*. Uzhgorod, 2017. Vol. 2, No. 46. P. 171-175.

8. Homenyuk Z.P. Pluralistic interpretation of the essence of the state: a review of philosophical and legal approaches. *Visegrad Journal on Human Rights*. Slovak Republic, 2017. No. 4. P. 56-61.

9. Homenyuk Z.P. Kistiakivskyi about the human rights function of a law-governed state. *State-building and law-making in Ukraine: problems and prospects of development: materials of particip. of the first regional scientific-practical conf. (Lviv, April 11, 2013)*. Lviv: INPU Lviv Polytechnic National University, 2013. p. 31-33.

10. Homenyuk Z.P. The theory of the constitutional (legal) state B. Kistiakivskyi. *Constitutionalism in Ukraine (ideas, concepts, doctrines): history and modern times: materials of particip. of the second Ukr. scientific-practical conf. (Lviv, April 25, 2013)* Lviv: IWP "NU" Lviv Polytechnic ", 2013. 2. p. 10-14.

11. Homenyuk Z.P. B. Kistiakivskyi about the human rights function of a law-governed state. *State-building and law-making in Ukraine: problems and prospects of development: materials of particip. of the first extramural scientific-practical conf. (Lviv, April 10, 2014)* Lviv: INPU Lviv Polytechnic National University, 2014. p. 27-29.

12. Homenyuk Z.P. The theory of the legal state of B.A. Kistiakivskyi. *Law and order: : materials of particip. of the VII International scientific-practical conf. (Moscow, February 26, 2013): Collection of scientific papers, Moscow: Pero, 2013. P. 43-47.*

13. Homenyuk Z.P. State Theory of B. Kistiakivskyi: *Philosophical and Legal Approach. Philosophical, theoretical and methodological problems of legal science in the conditions of European integration of Ukraine: materials of particip. of the International scientific-practical conf. (Lviv, April 25, 2014)* Ternopil: Terno-graf LLC, 2014. p. 354-358.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПІДГРУНТЯ ДЕРЖАВОЗНАВЧОЇ ТЕОРІЇ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО	23
1.1 Пліуралістична інтерпретація сутності держави: огляд філософсько-правових підходів	23
1.2 Методологія феномена державної влади	37
1.3 Філософське осмислення функцій держави	47
Висновки до розділу 1	73
РОЗДІЛ 2 ІДЕЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ У ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІЙ СПАДЩИНІ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО	77
2.1 Філософські детермінанти правової держави	77
2.2 Філософський зміст функціонування правової держави	96
2.3 Публічно- і природно-правові форми організації влади	111
Висновки до розділу 2	131
РОЗДІЛ 3 ЛЮДИНА І ПРАВО У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО	134
3.1 Філософія правової особистості	134
3.2 Права людини у контексті взаємовідносин індивіда і держави	156
3.3 Антропологічні виміри правопорядку	176
Висновки до розділу 3	192
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	200

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах здійснюваного реформування правової системи одним з найактуальніших напрямів комплексного вивчення проблем влади та держави, їх ролі в суспільстві, його керованості, питань удосконалення правового, політичного та соціально-економічного життя суб'єктів суспільно-політичних відносин у їх взаємозв'язках та взаємодіях є дослідження філософсько-правових і соціологічних вимірів феномена державності, її сутності і змісту, сенсу і цінності, принципів устрою та механізмів ефективного функціонування, ролі і тенденцій розвитку. За останні два десятиліття значно посилилася увага до аналізу сучасної української державності, її історичних витоків з боку вчених – юристів, філософів, політологів, істориків, соціологів. Цей інтерес значною мірою зумовлений необхідністю знайти відповіді на надто складні запитання, пов'язані з переходом вітчизняної державності від радянського автократично-тоталітарного устрою, який іменував себе соціалістичним, до правової, демократичної держави, у якій передбачено функціонування розвиненого громадянського суспільства, місцевого самоврядування, гарантування прав і свобод людини та громадянина. Непрості й неоднозначні трансформаційні процеси, що супроводжувалися запозиченням, змішуванням і навіть рецепцією різноманітних політико-правових конструкцій та інституцій, спонукали інтелектуальні сили молодшої незалежної країни до пошуку шляхів оптимізації такого болісного переходу, активізацію досліджень специфіки генезису та функціонування держави як центрального елемента сучасної державності.

Актуалізація проблем суспільно-політичного розвитку та державно-конституційного будівництва в Україні спричинила масштабний дискурс учених-гуманітаріїв (до них відносимо не лише правників, а й політологів, філософів, соціологів, психологів та ін.), який, очевидно, триватиме і в майбутньому. Досить динамічно переосмислення більшості понять і

категорій, їх змісту відбувається у правознавстві, методологічну основу якого становить філософія права та теорія права і держави, у межах яких здійснюється розробка наукових концепцій, обґрунтування понять і підходів до осмислення сучасних державно-правових явищ.

Теоретичною основою дослідження стали критично осмислені положення, аргументи та висновки, що містяться в працях і вітчизняних, і зарубіжних учених різних історичних епох. Серед них науковці з:

- філософії – Л.Герасіна, Л. Депенчук, І. Кант, В.Лозовий, Ю В. Ляшенко (Вовк), В. Малахов, І. Огородник;

- філософії права – М. Альчук, Д.Анреєв, В. Бачинін, В. Бігун, О. Гришук, Є. Копельців-Левицька, М. Костицький, С. Максимов, В. Несерсеянц, В. Поздняков, Ю. Сайфуліна, С. Сливка, С.Хейман, М. Цимбалюк, А. Ющик;

- теорії права – Т. Андрусак, І. Василенко, А. Венгерів, В. Волинець, С. Гусарєв, І. Жаровська, А. Завальський, В. Ковальчук, М. Козюбра, М.Коркунов, А. Крижановський, Л. Кушинська, А. Лоцихін, О.Пушкіна, П.Стецюк, В. Тимошенко, А. Фінько, Н.Хома, Ю. Шемшученко;

- історії права – О. Горбач, В. Кизяковський, В.Ковальчук, В. Макарчук, М. Никифорак, М. Обушний, М. Палієнко, Д.Прокопов, І. Усенко.

Однак основне філософсько-правове дослідження здійснювалося на працях Б. Кістяківського (в оригіналі).

У висловленій оцінці соціально-політичної і соціально-правової ситуації в галузі вітчизняного державотворення двома українськими ученими з інтервалом у понад дев'ять років, по суті, констатується, так би мовити, «танцювання на місці», «наступання на граблі» тощо в надто сповільненому, а часом і пригальмованому поступі. Окрім низки серйозних об'єктивних чинників, які позначаються на державотворчих процесах, досить вагомим гальмом є неналежне використання історичного досвіду, багатой наукової спадщини видатних вітчизняних мислителів. У нашому контексті йдеться

про видатного українського філософа права, соціолога, теоретика права, академіка УАН, активного діяча конституційно-демократичного руху в Росії та Україні Б. Кістяківського, який послідовно обстоював ідею плюралізму і доповняльності теорії насамперед у право- і державознавстві.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи – є обґрунтувати і доповнити філософсько-правову концепцію правової держави Б.Кістяківського новими положеннями.

Відповідно до поставленої мети сформульовано такі завдання дослідження:

- визначити зміст філософії державної влади;
- встановити сутність діалектичного розуміння правової держави;
- охарактеризувати метафізичні аспекти правової держави;
- доповнити перелік функцій правової держави;
- розкрити значення філософії моралі у правовій державі;
- дослідити природну технологію соціального життя в антропологічному вимірі;
- розвинути положення про взаємовпливи держави і права;
- віднайти форми влади у правовій державі, які впливають з організаційних норм громадянського суспільства;
- доповнити взаємовідносини індивіда і держави новими філософсько-правовими нормами.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які виникають у процесі функціонування правової держави.

Предметом дослідження є філософсько-правова концепція правової держави Б. Кістяківського.

Методи дослідження. Методи дослідження вибрано з огляду на завдання наукової роботи, з урахуванням об'єкта і предмета дисертації. Для найповнішої реалізації завдань і досягнення поставленої мети використано комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів.

В основі аналізу – філософські, загальнонаукові та спеціально-правові методи. До основних способів науково-пізнавальної діяльності у філософсько-правовому полі віднесено: системний метод та еволюційний – як базові для осмислення філософсько-правових вимірів концепції правової держави Б. Кістяківського (розділи 1–3); герменевтичний метод – для філософського осмислення проблематики (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 3.1); просторово-темпоральний метод – як спосіб аналізу плюралістичної інтерпретації сутності держави в теорії Б. Кістяківського (підрозділи 1.1 і 1.2); метод моделювання – як засіб аналізу філософської концепції правової держави Б. Кістяківського (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1–3.3); метод діалектики – як спосіб відтворення єдності об’єктивного і суб’єктивного, належного і суцього у правовій державі теорії Б. Кістяківського (розділи 1–3); конкретно-історичний метод став способом дослідження філософсько-правових вимірів концепції правової держави Б. Кістяківського (розділи 1–3); метод дескрипції (опису) властивий дослідженню загалом та метод доповнюваності історіографії України.

Комплексне використання зазначених методів та прийомів дало змогу проаналізувати наукову літературу, сформулювати нові і такі, що наділені істотними ознаками новизни, положення та синтезувати висновки.

У дисертації сформульовано наукові положенні, що містять елементи новизни, а саме:

уперше:

- обґрунтовано положення про те, що філософія державної влади полягає не у владарюванні (пануванні однієї людини над іншою), а в правовій організації життєдіяльності народу, де повинно панувати право, цивілізаційний правопорядок, попри можливу появу різноманітних непередбачуваних суспільних та правових явищ;

- запропоновано діалектичне розуміння правової держави, яке полягає в конотації народного представництва як необхідного чинника активного суспільного розвитку;

- визначено метафізичне публічно- і природно-правове розуміння організації влади у правовій державі, вказавши на нематеріальні субстанції;

удосконалено:

- розуміння філософсько-правового змісту функціонування правової держави, який полягає в багатоаспектних і різноманітних її функціях та завданнях у справі організації народу для досягнень цінного спільного блага;

- значення філософії моралі у правовій державі, доведено, що онтологічними потребами є природне творення правового суспільства, виховання правової особистості з усіма своєрідними забарвленнями і відтінками, але високим рівнем правосвідомості;

- онтологічні положення антропологічного виміру правового порядку, що ґрунтується на природній технології соціального життя, а не виражено лише у правових нормах;

набули подальшого розвитку:

- твердження про те, що існують взаємовпливи держави і права, у яких право перебудовує державу і перетворює її на правове явище або витвір права;

- задекларовані філософські положення Б. Кістяківського про існування трьох основних форм влади (батьківська, договірна, публічно-правові організації), які у правовій державі репрезентує громадянське суспільство;

- філософія правого аспекту взаємовідносин індивіда і держави – у принципі єдності прав та обов'язків, реалізація якого основана на відсутності протиріч між суспільними й особистими інтересами.

Практичне значення отриманих результатів. Наукові результати, отримані в процесі дослідження, необхідні для:

- законотворчого процесу – для вивчення філософсько-правового змісту функціонування правової держави, який полягає в багатоаспектних і різноманітних її функціях та завданнях у справі організації народу для

досягнень цінного спільного блага; філософії моралі у правовій державі, доведено, що онтологічними потребами є природне творення правового суспільства, виховання правової особистості з усіма своєрідними забарвленнями і відтінками, але високим рівнем правосвідомості;

- навчального процесу – для поглиблення та реконструювання всього українського філософсько-правового розвитку впродовж різних історичних періодів; онтологічних положень антропологічного виміру правового порядку;

– наукової роботи – для поглиблення і розвитку всіх багатоаспектних філософсько-правових та історичних процесів, які сприятимуть об'єктивному дослідженню української науки.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення та висновки дисертації оприлюднені на засіданні кафедри теорії та філософії права ННІПП Національного університету «Львівська політехніка», а також на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, зокрема: Дисертація підготовлена та обговорена на кафедрі теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Основні положення та висновки роботи були апробовані на міжнародних та всеукраїнських конференціях: «Кістяківський про правозахисну функцію правової держави» (Львів, 11 квітня 2013 р.), «Теорія конституційної (правової) держави Б.Кістяківського» (Львів, 25 квітня 2013 р.), «Б.Кістяківський про правозахисну функцію правової держави» (Львів, 10 квітня 2014 р.), «Закон и порядок: материалы VII Международной научно-практической конференции» (Москва, 26 февраля 2013 г.), «Державознавча теорія Б.Кістяківського: філософсько-правовий підхід» (Львів, 25 квітня 2014 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано шість статей у наукових фахових виданнях України, дві – у зарубіжному виданні

(Республіка Молдова та Республіка Словаччина) та п'ять тез в інших виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 216 сторінок, з них основного тексту – 186 сторінок, список використаних джерел (173 позиції) займає 19 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ

ДЕРЖАВОЗНАВЧОЇ ТЕОРІЇ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

1.1 Плюралістична інтерпретація сутності держави: огляд філософсько-правових підходів

Науково-теоретична спадщина Б. Кістяківського (1868–1920) стала предметом глибокого і всебічного дослідження українських і зарубіжних науковців в основному в останні двадцять років, коли зі становленням Української незалежної держави було повернуто вітчизняній науці, культурі багато імен видатних учених, діячів культури й мистецтва, коли відкрився доступ до засекречених архівів і ліквідовано партійно-державну цензуру. Із понад 80 (за нашими орієнтовними й, очевидно, не зовсім точними підрахунками) публікацій, зокрема й дисертаційних робіт, присвячених цьому видатному українському правознавцеві, тільки в деяких статтях, а також у монографіях Р. Гринюка і В. Тимошенко розглянуто окремі аспекти державно-правової теорії Б. Кістяківського. Прикладом такого цільового підходу до висвітлення цього напрямку спадку ученого може слугувати загалом змістовна стаття політолога В. Волинця. У ній він, зокрема, зазначає: «Орієнтуючись на найсучасніші здобутки тогочасної державно-правової науки, Б. Кістяківський спромігся не лише виступити зі змістовною та цінною у науковому плані критикою цілого ряду теорій організації і функціонування державної влади, а й обґрунтувати своє власне концептуальне бачення того, що саме являє собою держава, якими є цілі її розвитку та основні функції, що визначаються загальною логікою правової взаємодії держави, суспільства та індивіда» [30, с. 4].

У межах своєї державознавчої теорії Б. Кістяківський, залишаючись переконаним прихильником плюралістичного підходу (чого нерідко бракує окремим сучасним науковцям) до дослідження державно-владних явищ як і

права, не обмежувався застосуванням тільки одного суто юридичного методу, а використовував кілька методів, зокрема соціологічний і філософський. Отже, методологічним підґрунтям формулювання й обґрунтування державознавчих ідей ученого стала його теорія множинності понять права, що поєднала етичний природно-правовий нормативізм та психолого-соціологічні підходи. Це дало змогу на різних концептуальних засадах осмислювати конкретні поняття (наприклад, «держава», «влада») як кількісні виміри реальності, особливостями яких є суттєві відмінності (включно із протиставленням) «множинності» («плюральності») від одності (єдиного як одного). Тож плюралізм теоретичного пояснення, що доповнюється дослідженням статистичних імовірностей (у цьому роль ученого як соціолога), набував рис системності й увиразнювання як методологічний плюралізм, за яким можливі різні (методологічно зумовлені) формулювання однієї, трансцендентної істини [157, с. 488].

Виходячи саме з таких позицій, обґрунтованих у його журнальній статті «Суть державної влади», яку згодом учений у розширеному й доповненому варіанті ввів як IX розділ до своєї фундаментальної книги «Соціальні науки і право» (дисертація на здобуття ступеня магістра, за неї харківська професура присвоїла йому ступінь доктора), учений вважав, що для з'ясування сутності державно-владних явищ необхідно проводити історико-політичні, філософсько-ідеологічні, психологічні й соціологічні дослідження, спрямовані на виявлення залежностей, що зумовлюють функціонування держави та її влади. У тогочасній юриспруденції це мало неабияке значення. Адже, як пише А. Фінько, «на межі XIX та XX ст. найбільший вплив на розвиток державознавства мали ідеї юридичного позитивізму та догматичної юриспруденції. Їх державознавчим втіленням стала юридична теорія держави (П. Лабанд, Х. Гербер, А. Есмен, А. Градовський та ін.). Її представники прагнули сформулювати таку дефініцію держави, яка розглядала б останню як правове явище, при цьому й право розглядали як продукт державної нормотворчості. Відповідно до

настанов Гербера та Лабанда, у державі народ підноситься до осягнення своєї правової цілісності. З цієї точки зору, держава – це верховна юридична особа» [161, с. 169].

Основні положення юридичної теорії держави поділяли прибічники так званої Марбурзької школи неокантіанства (до речі, Б. Кістяківський за своїми філософськими поглядами також належав до цієї філософської школи). Найвиразніші її представники – Г. Коген та Р. Штаммлер трактували право не лише як трансцендентально-логічну категорію, а й ототожнювали його з державою. Саме першому належить афористичне визначення: «Держава – це форма права». Однак Б. Кістяківський вважав це перебільшенням, тобто що переоцінено значення норм права для соціального життя [62, с. 439–440].

Безумовно, Б. Кістяківський частково поділяв нормативістські концепції теорії держави, засадничі принципи філософського світогляду якого становили неокантіанські ідеї, котрі були покладені в основу офіційної університетської філософії, яку розвивали дві основні школи – згадувана уже Марбурзька (Г. Коген, Р. Штаммлер та ін.) і Фрайбурзька (Баденська), яку представляли Г. Ріккерт, В. Віндельбанд (керівник докторської дисертації українця), Г. Зіммель (з ним підтримував дружні взаємини) та ін. Однак, творячи свою державознавчу теорію, Б. Кістяківський приділяв багато уваги тогочасним найрізноманітнішим теоріям держави і права. «Водночас у державознавстві, – підкреслює А. Фінько, – дедалі більшого поширення набували ідеї розгляду держави як «реального», соціального явища. Соціологічні підходи уособлювались ідеями «солідаризму» Л. Дюгі, «інституціоналізмом» М. Оріу, «реалізмом» О. Ф. Гірке, «інтегралізмом» В. Сменда, «теорією завоювання» Л. Гумпловича, націологією В. Старосольського» [161, с. 169]. Як учений зі широкими науковими запитами, як неперевершений знавець основних європейських мов, що давало змогу в оригіналах знайомитися з працями зарубіжних колег, український правознавець завжди «реагував» на появу цікавих новинок з проблематики, що становила його науковий інтерес. Аналізуючи кожен

працю зі своїх філософсько-правових позицій, він був переконаний, як про це сам заявляв, що «тільки рішучий як методологічний, так і особливо гносеологічний плюралізм може надати необхідні теоретичні засновники для обґрунтування автономності кожного з виявів людського духу; такий плюралізм, звичайно, не виключає монізм у кінцевому синтезі» [68, с. 324].

Допускаючи застосування монізму, філософи трактують цей «концепт, який визначає першість «одного», «єдиного» стосовно множинного (плюрального), різноманітного», стосовно понять онтології, епістемології, соціальної філософії [157, с. 395] як невіддільного від плюралізму за умови, що перший не заперечує другого і не редукує його, що кожен з них може бути самодостатнім. Б. Кістяківський, на наш погляд, виходив з того, що в «кінцевому синтезі» щодо державно-правових явищ і право, і держава мають визнаватися самодостатніми, автономно визначуваними, проте взаємозалежними реаліями. При цьому методологічний плюралізм виходить з потреби обґрунтування різноманітних дефініцій цих реалій. Саме така інтерпретація дає підставу вважати, що український правознавець був принциповим опонентом будь-яких одномірних визначень.

Така позиція ученого досить виразно проявилася в його ставленні до соціологізму, прихильники якого досліджували, а відтак обґрунтовували закономірності суспільного життя, на основі теорій, методів і процедур, прийнятих у соціології. Оскільки Б. Кістяківський, прагнучи обґрунтувати синтетичний підхід до розуміння державно-правових явищ, що поєднував би методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної школи права, визнавав, що і держава, і право є причинно зумовленими явищами, котрі досліджуються методами соціології, то досить позитивно ставився до теорії німецького державознавця А. Меркеля, який пропонував визначення права за змістом правових норм, тобто «норм, що створюють компроміс між різними вимогами», що... «zasлугує особливої уваги з соціологічної точки зору». Пояснюючи свою думку, учений писав: «Сама сучасна держава заснована на компромісі, і конституція кожної окремої держави є компромісом, що

примирює різні прагнення найбільш впливових соціальних груп у цій державі. Тому сучасна держава, з соціально-економічної точки зору, тільки найчастіше буває переважно буржуазною, але вона може бути і переважно дворянською». Цю тезу учений підсилює історичними фактами: «Так, наприклад, Англія до виборчої реформи 1832 року (законом про парламент надано виборчі права усім власникам землі, фермерам-орендарям, власникам і орендарям будинків з відповідним річним доходом; робітники виборчих прав не отримали. – Прим. упорядника) була конституційною державою, в якій панувало дворянство, а Пруссія, незважаючи на шістдесятиріччя існування конституції, досі більше є дворянською, ніж буржуазною державою. Але конституційна держава може бути і переважно робітничою, і селянською, як це ми бачимо на прикладі Нової Зеландії, Норвегії. Нарешті, вона може бути позбавлена певного класового забарвлення у тих випадках, коли між класами встановлюється рівновага і ні один із класів не отримує безумовної переваги. Але якщо сучасна конституційна держава виявляється часто заснованою на компромісі навіть за своєю соціальною організацією, то тим більше вона є такою за своєю політичною і правовою організацією» [70, с. 366].

Ця пройнята духом плюралізму інтерпретація держави, щоправда, не стала підставою для моністичного сприйняття українським правознавцем відкритого декларування представниками соціологізму своєї основної мети – оголосити засадою держави соціально-психологічні відносини владарювання, тобто панування однієї людини над іншими. Називаючи серед нових актуальних творів, присвячених загальному державному праву, книгу французького правознавця Л. Дюгі «Конституційне право. Загальна теорія держави», в якій, зокрема, зазначено, що «держава являє собою будь-яке людське утворення, якому властива політична диференціація між правлячими та підлеглими», Б. Кістяківський вказував, що «отже, Дюгі зводить усяку владу до особистого панування правителів над керованими. Він не бачить в організації влади ідейного фактора, створеного правовими

нормами, і вважає, що навіть у сучасній державі влада належить тому, у кого сила і хто уміє користуватися нею. Тим не менше з властивою йому непослідовністю він вимагає, щоб влада, заснована на силі, здійснювала право» [62, с. 459–460]. Водночас французький учений вважав підставою для цього соціальну солідарність. У зв'язку із цим Б. Кістяківський писав: «Тільки Л. Дюгі, котрий дотримується особистих поглядів на солідарність і стоїть сам один серед солідаристів, конструює далекосяжні позитивні обов'язки держави в наданні своїм громадянам засобів до гідного людського існування. Однак ці обов'язки він розглядає лише як прояв об'єктивного права, навпаки, обстоюючи своєрідні погляди з деяких питань загальної теорії права, а саме негативно оцінюючи саме поняття права...» [72, с. 270–271].

Український правознавець розглядав солідарність не як причину виникнення держави, а як її наслідок, як результат діяльності держави. У цьому сенсі він не абсолютизував ролі держави, але стверджував, що саме за допомогою держави здійснюється те, що потрібне, важливе і цінне для всіх. «Держава сама собою, – зазначав він, – є найбільш всеохопною формою солідарності, водночас вона веде до утворення і вироблення найповніших і всебічних форм людської солідарності. Оскільки благо – це формула, в якій виражаються ідеальні цілі й завдання держави як такої» [62, с. 427]. Тож, сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава робить людину благородною і підносить її. Вона дає їй можливість краще розвивати всі сторони людської природи і здійснювати ідеальні цілі. Саме в цьому полягає істинна, ідеальна сутність держави.

Здійснення солідарних інтересів людей пов'язане з обмеженням узаконеного примусу, що впливало з відстоюваного прихильниками соціологізму «силового підходу» до вирішення державно-правових проблем. Прибічником такого підходу був відомий німецький соціолог, філософ та історик М. Вебер, який консультувався в українського правознавця під час підготовки низки статей про російську революцію 1905 року та її наслідки

для імперії. Визначаючи риси легітимності політичної і державної влади, М. Вебер вважав, що чинна організація її може називатися державою за умови, що створений нею апарат стоїть на позиціях монопольного застосування фізичного насильства для здійснення порядку. На такій формулі вибудовувалася вся ієрархія державного правління. Б. Кістяківський поділяв позицію відомого німецького правознавця і філософа Г. Єллінека, професора державного права в Гейдельберзькому університеті, автора праці «Загальне вчення про державу», мислителя близького до Баденської школи неокантіанства, а отже, великою мірою і до поглядів Б. Кістяківського. Г. Єллінек як засновник дуалістичної теорії держави пропонував дві дефініції визначення цього феномена: юридичну, за якою держава тлумачиться як корпорація та юридична особа, і соціологічну, за якою держава пізнається як соціологічний феномен (тобто як союзна єдність осілих на певній території людей, наділених первинною панівною владою). Водночас німецький учений енергійно наполягав на принципі зв'язаності держави своїм правом, який висунув відомий юрист, філософ права Р. Ієрінг, ще в першій половині XIX ст.

Дотримуючись плюралістичних засад в аналізі теоретичних підходів німецького вченого до пізнання сутності держави, Б. Кістяківський підсилював свою позицію авторитетною думкою видатного російського правознавця П. Новгородцева, з яким підтримував дружні взаємини і на запрошення якого розпочав педагогічну діяльність у Московському комерційному інституті. Об'єктивною підставою послужило визнання авторитету цього професора як глибокого державо- і правознавця. Б. Кістяківський пише: «Проф. Новгородцев стверджує, що «аби обґрунтувати зв'язаність держави правом, необхідно визнати якусь норму, котра стоїть над державою. Але цілком зрозуміло, що така норма, яка стоїть над правотворчою державою, не може впливати з її волі і входити до складу створюваного нею права. Це може бути тільки норма моральна, норма права природного». І далі він каже, що вирішення цього питання полягає у

«визнанні ідеї природного права, котра стоїть над державою і передбачає межі вияву державної волі. Тільки так зв'язаність держави правом можна зрозуміти як обов'язок, що випливає з принципів, а не як фактичне самообмеження, що залежить від свавілля» [62, с. 448].

Підкресливши, що обидва «представники сучасного державознавства – один російський учений, інший француз – однаково визнають, що сучасна держава зв'язана правом, але їх не задовольняє така постановка цього питання, яку дає Єллінек», Б. Кістяківський чітко й однозначно виявляє свою прихильність до теорії самовизначення держави. Вона як єдиний творець правових норм змушена дотримуватися норм права, які сама творить. Тож право перебудовує державу і перетворює її на правове явище або витвір права. В аналізованій ним ситуації, що демонструвала ставлення двох протилежних ідей до дуалістичної теорії держави Г. Єллінека, український правознавець репрезентував себе як своєрідний арбітр, котрий чітко дотримувався плюралістичних позицій. «Як же ми поглянемо на це питання? – умовно звертається він до читацької аудиторії. І одразу ж висловлює свою позицію: «На нашу думку, у ньому треба розрізняти дві цілком різні сторони – юридичну й філософсько-правову. З юридичного погляду, безумовно, держава зв'язана своїм правом. Те право, яке держава встановила, обов'язкове не тільки для громадян і всіх, хто живе на території держави, але й для самої держави. Держава не може порушувати норм чинного права і повинна їм підкорятися. Вона може тільки змінити ці норми, але змінити вона їх повинна у тих формах, які прописані законом і насамперед конституцією» [62, с. 449].

На таких юридичних підставах, як вважав учений, держава може бути стороною у цивільному процесі і навіть бути осудною. Наявний правопорядок дозволяє державі, як і будь-якій приватній особі, виступати позивачем і відповідачем у всіх майнових цивільних справах. Питання про право чи неправу у таких випадках вирішується на основі чинних правових норм незалежно від того, що може держава зазнати матеріальних збитків,

якщо суд винесе ухвалу не на її користь. Держава повинна підкоритися судовому рішенню так само, як і приватна особа. До речі, такі випадки є щоденними у правовій практиці. Вони підтверджують юридичну сторону принципу, на основі якого держава зв'язана своїм правом і самозобов'язує себе дотримуватися його. Але саме в цьому принципі Б. Кістяківський вбачав філософсько-правову сторону, тобто таку сторону, яку не дано розкрити шляхом використання юридичних принципів і юридичних понять.

Пояснюючи причину таких обставин, учений зазначав: «Держава не тільки зв'язана чинним правом, але й не може його змінювати у будь-якому напрямку. Вона не може визнати чинним правом відомі норми, не може скасувати деякі закони й видати інші, які знищують вже встановлені правила. Є галузі (сфери), заборонені для неї безумовно і безповоротно» [62, с. 449]. Цю думку учений аргументував логічними доказами. Так, суспільство з розвиненою правосвідомістю не може сприймати суперечливих рішень, за якими держава карає за дії, не передбачені кримінальним законодавством як злочини, адже «караними є тільки ті діяння, які оголошені кримінальним законодавством злочинними і за які встановлено відповідне покарання». Далі, держава не може порушувати невід'ємні і недоторканні права особистості. І нарешті третій, на наш погляд, найважливіший аргумент. «Держава, – наголошував український правознавець, – пов'язана своїм державним устроєм, не може змінювати його у будь-якому напрямку. Конституційна монархія не може повернутися до абсолютної монархії навіть при подарованій конституції. Монарх, який дарував її, назавжди відмовляється від абсолютної влади, ніколи не може повернути цієї влади» [62, с. 449]. Навівши ще деякі приклади, що стосуються республіканської форми правління, Б. Кістяківський підбив підсумок: «...Для законодавчої діяльності держави, справді, існують відомі межі, які не можна пояснити з чинного права і які, отже, не є юридичними. Ці межі сам Єллінек дуже вдало назвав метаюридичними за аналогією з метафізичними, вони лежать поза

позитивним правом, і їх основи слід шукати у філософсько-правових принципах» [62, с. 450].

Отже, виходячи з неокантіанської методології розгляду державно-правових явищ, як прихильник наближеної до цієї філософської школи теорії держави Г. Єллінека, український правознавець, послуговуючись своїм соціолого-правовим методом, який містив нормативні та емпіричні виміри, обґрунтував свій підхід до вивчення соціальної (позитивної) та юридичної (нормативної) природи суспільства і держави. «Логічно правильне визначення, за Б. Кістяківським, – має не лише поєднувати в собі всі складові елементи предмета, але й давати синтез їх, тобто представляти їх у необхідній єдності... Предметом соціального вчення про державу вважав ті питання, які виникають із співвідношення між суспільством і державою або між двома рядами різнорідних явищ, що відбуваються в одному соціальному цілому» [150, с. 123].

Обґрунтовуючи своє визначення держави після з'ясування елементів, з яких вона складається, учений писав: «Дотримуючись основних вимог логіки, ми повинні визнати, що держава є правовою організацією осілого на відомій території народу, яка знаходить своє завершення в органах державної влади» [62, с. 452]. Але ця дефініція не може задовольнити, оскільки, на думку автора, «не включає суспільних явищ у строгому сенсі слова». У такий спосіб, отже, виділено «в окрему групу суспільство і народ як економічно й соціально організоване ціле, що становить лише субстрат чи матеріальну основу держави у правовому сенсі». Тому постає потреба у визначенні, яке охоплювало б соціальну організацію народу. Б. Кістяківський сформулював його так: «Держава є осілий на певній території народ, який об'єднаний відомим ступенем соціальної солідарності і володіє організованою владою». Це визначення, як зауважував учений, не суперечить першому і не відкидає його, воно тільки ширше від нього. Автор переконаний, що «загальна теорія права, яка прагне об'єднати соціальне і правове вчення про державу, повинна користуватися останнім визначенням» [62, с. 453].

Як активний прихильник плюралістичного (синтетичного) підходу до вивчення державно-правових явищ, про що свідчить осмислення концепцій і позицій попередників та сучасних йому вчених, праці яких він глибоко і всебічно аналізував, нерідко аргументовано критикував, цитуючи у своїх творах, український правознавець був далеким від абсолютизації ролі і значення держави в суспільному поступі. Проте він переконливо доводив, що саме держава є тією реальною інституцією, за допомогою якої можна реалізовувати те, що потрібно цивілізованій спільноті, особистості. На відміну від позитивістів, чільним представником яких був Г. Кельзен, український правознавець ідентифікував державу з правом з огляду на обмеження або подолання державою своїх примусових функцій. «У Кістяківського, – зазначає А. Фінько, – йшлося про єдине явище «держава – право» як втілення трансісторичної, етичної та логіко-нормативної ідей права» [161, с. 172]. Отже, поняття держави, яке цілком охоплюється правом, учений формулював як певний ідеальний тип, як певну утопію.

Викладаючи методологію вивчення держави, Б. Кістяківський, який володів енциклопедичними знаннями з предмета «державне право», пропонував своїм слухачам починати з пізнання сутності самої держави. «В історичному розвитку людської думки, – зазначав він, – ми зустрічаємо не одну спробу визначити сутність держави. Особливо знаменними були спроби великих філософів-ідеалістів першої половини ХІХ століття Фіхте і Гегеля. На думку Фіхте, держава є вищим виразом людської особистості, найбільш повним виявом людського «я». Гегель вважав державу найдосконалішим втіленням світової саморозвиваючої ідеї, він називав державу навіть земним богом» [62, с. 428]. Отже, йдеться про державу не як про емпіричний факт, а як про ідею (це підтверджується гегелівською формулою «Держава є дійсністю моральної ідеї», яку наводив український правознавець). Ці думки інтерпретовані в таких сентенціях: «Загальне благо – ось формула, в якій виражаються ідеальні цілі і завдання держави як такої»; «Держава

облагодороджує і вивищує людину; вона дає їй можливість розвивати всі найкращі сторони своєї природи і здійснювати ідеальні цілі» [62, с. 427].

У цьому контексті заслуговує уваги змістовне наповнення цієї формули через філософсько-правове осмислення поняття «загальне благо» (до речі, його досить широко використовували ще античні мислителі, коли розглядали державно-правові явища, а відтак стали вживати представники вітчизняних ліберальних філософських шкіл у середині XIX – на початку XX ст.). Цитований нами В. Волинець справедливо наголошує на тому, що в державознавчій теорії Б. Кістяківського воно набуває юридичної конкретизації, як-от: «з одного боку – через визначення змісту цього поняття, а з другого – через аналіз форми організації державної влади в ідеальній державі» [30, с. 6]. Саме в цьому відмінність концепції українського вченого від позитивістських трактувань сутності держави.

Глибоко обізнаний з античною філософією, зокрема творами Аристотеля і Платона, український правознавець поділяв Аристотелеві розрізнення блага, як «або те, що є кращим для кожного суцього, тобто дещо за самою своєю природою гідне обрання, або те, що робить благим причетні до нього речі, тобто ідею блага» [157, с. 58]. Згодом, в епоху Середньовіччя, ця формула в душі християнського світорозуміння трансформувалося у «вище благо» (лат. *Summum bonum*), своєрідним корелятом якого пізніше стає поняття «загальне благо» – філософсько-етична універсалія, що має виражені метафізичні, онтологічні та соціальні ознаки. Виходячи із цих засад, Б. Кістяківський розглядав поняття держави, яке цілком охоплюється правом, як певний ідеальний тип, як уявну утопію, в ідеальних рамках якої існує позитивна ситуація, що дає підстави відстоювати солідарні інтереси людей, а захист їхніх прав є прямим обов'язком держави, пов'язаним з обмеженням державної влади, тобто «знищення абсолютності та необмеженості її». Проте він не поділяв правових поглядів релігійного філософа В. Соловйова, автора ґрунтовної філософської праці «Виправдання добра» (1897), який впродовж своєї короткочасної (прожив неповних 47 років) творчої діяльності

«намагався створити цілісну систему філософського знання, побудовану на метафізично-містичних засадах. За своїм загальним характером його філософська система – це своєрідний варіант християнського плюралізму з виразним містичним ухилом, провідну роль в якому відіграють концепти всеїдності Софії та Боголюдства». Він часто вдавався до тріадних побудов, які за формою нагадують гегелівські зразки, хоча за суттю скоріше є варіаціями підходів до філософського осмислення християнської ідеї Трійці» [52, с. 1043–1044].

Філософія і соціологія права Б. Кістяківського базувалася на неокантіанстві – напрямі в західній філософії останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст., в якому основні філософські проблеми розв’язувалися, виходячи з одностороннього трактування вчення Канта [52, с. 537]. Та попри це, дотримуючись плюралізму, тобто об’єктивної світоглядно-філософської позиції в оцінці системно-наукових явищ, український філософ права толерантно ставився до, за його словами, нової суспільної, наукової і філософської течії – ідеалізму, чільними представниками якої він називав Б. Чичеріна, відомого філософа, правознавця, прихильника консервативної ідеї «порядку», твердої влади, автора низки фундаментальних праць, серед яких – «Містицизм у науці» (1880), «Філософія права» (1900), «Курс державної науки» (у 3 ч., 1894–1898), а також В. Соловйова. Їх Б. Кістяківський назвав творцями філософських систем метафізичного і містичного ідеалізму. «Наші ідеалісти-метафізики і містики, – писав український вчений у праці «На захист науково-філософського ідеалізму», – пов’язали свій напрям з найкращими традиціями метафізичної філософії і є частково продовжувачами її передових прагнень» [70, с. 47]. А названу вище працю В. Соловйова оцінив як зразок підходу до досліджень державно-правових явищ, а згодом позитивно відгукнувся про етюд «Право і мораль», в якому російський філософ «повстав проти усіх учень, які роз’єднують союз між правом і мораллю. Водночас він навів неспростовні докази на користь того, що справжня

сутність права володіє моральнісним характером» [70, с. 223]. Однак далі, зокрема у вирішенні державно-правових проблем, російський філософ не пішов, обмежившись визначенням «у дусі теорії «етичного мінімуму» права як примусового засобу реалізації певного мінімуму добра; тобто реалізуючи добро, держава виявляє своє милосердя» [161, с. 175].

У ставленні до правових ідей Соловйова український правознавець проявив принциповість і послідовність, що були зумовлені, очевидно, його соціал-ліберальними поглядами на роль і завдання держави. Тож цілком зрозумілим є те, що, аналізуючи вплив тогочасної юридичної науки на правосвідомість російського суспільства, зокрема інтелектуальної його частини, Б. Кістяківський констатував: «У нашій юридичній літературі не можна назвати навіть жодної статейки, яка висувала б уперше хоча б таку, по суті неглибоку, але все ж правильну і бойову правову ідею, як Ієрінгова «Боротьба за право» (до речі, німецький юрист, філософ права справедливо зазначав, що юриспруденція замість того, щоб служити живій людині та нагальним потребам, перетворюється на «юриспруденцію понять»). Ні Чичерін, ні Соловйов не створили чогось значного у галузі правових ідей. Навіть те добре, що вони дали, виявилось майже безплідним; їхній вплив на нашу інтелігенцію нікчемний; найменший відгук серед неї мали саме їхні правові ідеї» [62, с. 362].

Таке відверто негативне ставлення українського правознавця до правових ідей В. Соловйова засвідчує неприхований антагонізм етично-романтичних та соціал-ліберальних поглядів на сутність, призначення і завдання держави як, за Б. Кістяківським, вищої форми суспільного буття. Розвиваючи свою теорію соціально-справедливої держави, «одну з перших ланок у ланцюгу різноманітних конструкцій початку ХХ ст., присвячених обґрунтуванню соціальних реформ та соціального партнерства» [161, с. 175], український учений, підтримуючи доцільність висвітлення у філософсько-правовій літературі проблем публічних суб'єктивних прав, зокрема що стосується внеску у їх вирішення російського філософа, зазначав тільки про

те, що той зробив з погляду індивідуальної моральності. «За його словами, – писав Б. Кістяківський, – кожна людина внаслідок безумовного значення особистості має право на засоби до гідного існування». Сутнісний сенс цих думок В. Соловйова розкривається тільки в зіставленні їх з його визначенням держави, сповненим уявлень про її моральнісні завдання. Для нього «держава є збірно-зорганізована жалість». Виводячи з цього визначення обов'язки держави, він заявляє, що «економічне завдання держави, яка діє з мотиву жалості, полягає в тім, щоб насильно забезпечити кожному певний мінімальний ступінь матеріального добробуту як неодмінну умову для гідного людського існування» [72, с. 269].

Отже, плюралістичний підхід до дослідження сутності держави, її типологізації слугує філософсько-правовим підґрунтям всебічного з'ясування основ державної влади, обґрунтування її функцій. А отже, відкриваються широкі можливості глибшого осмислення потреб розроблення теоретичних конструкцій держави, визначення її завдань і ролі в суспільному розвитку.

1.2 Методологія феномена державної влади

Методологію феномена влади розглядають як одне з найдавніших суспільних явищ, адже його появу зафіксовано на первісних етапах зародження людського буття ще у формі родини, громади або племені, згодом, у різні історичні епохи розвитку людської цивілізації, наділяючись особливостями суспільної реальності, видозмінюючись, це явище абсорбувало найвагоміші політико-правові артефакти. У сформованому відповідно до певного стану цивілізаційного розвитку суспільстві влада детермінується як невід'ємний атрибут, ознака і, так би мовити, «фундамент» державності, що є методологічною основою. Влада як соціальне явище – це здатність або потенційна можливість наділених певними повноваженнями людей ухвалювати рішення, які впливають на дії інших членів спільноти. З юридичної позиції явище влади виступає як право, можливість і

повноваження розпоряджатися і керувати підвладним об'єктом, тому акцентну доміанту слід ставити на державній владі як факторі забезпечення стабільності, єдиному потужному арбітрі в парадигмі відносин між усіма суб'єктами суспільства.

На думку Б. Кістяківського, влада є основною ознакою держави. Тільки держава володіє всією повнотою влади і розпоряджається всіма її формами. Всі інші соціальні організації наділені лише частковою владою або якоюсь однією з її форм. При тому влада всіх інших соціальних організацій потребує для свого здійснення санкції з боку державної влади [76, с. 453]. Тому, вивчаючи державне право, не можна обмежуватися тільки формально-юридичним визначенням державної влади, бо для держави велике значення мають всі аспекти влади, всі її складові методологічні елементи. Отже, дослідження варто спрямовувати на проблему влади в цілому, під час розв'язання якої доводиться зіткнутися, за словами ученого, з надзвичайною складністю, багатоманітністю і багатосторонністю тих явищ, які ми називаємо владою. У цих явищах переплітаються і постійні, так би мовити, стихійні елементи людської психіки, і ті нашарування, котрі створюються соціальним та історико-політичним розвитком, і, нарешті, те, що проявляється в діяльності конкретної держави [76, с. 464–465].

Наголошуючи на важливості чіткого розрізнення і розмежування цих елементів, Б. Кістяківський застерігав, що без цього не можна зрозуміти, у чому ж полягає сутність влади. І хоч шлях до усвідомлення непростий, проте очевидно, що починати торувати його потрібно з осмислення філософсько-правового трактування поняття «влада». Уже в самому слові «влада» (з гр. – панування, володіння, володарювання, управління) закладена сутнісна ознака цього поняття. У сучасній соціальній філософії наведено таке його визначення: «Влада – право і можливість розпоряджатися чимось і кимось, підкорюючи своїй волі. Влада існує скрізь, де є стійке об'єднання людей: в сім'ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях і установах, в усій державі. Влада – форма соціальних відносин між суб'єктами соціальної

взаємодії на підставі приписаної зовні (суспільством) чи взаємно визнаної рольової і функціональної залежності одного суб'єкта від інших, де один з учасників має можливість підкорювати своїй волі інших суб'єктів. Влада – спосіб організації системи суспільних відносин, побудованих на принципах субординації взаємодіючих суб'єктів» [158, с. 154].

У визначенні, яке запропонували сучасні філософи права, акценти зроблено на деяких методологічних соціально-психологічних аспектах. Для порівняння наведемо таку поширену дефініцію: «Влада – здатність одних соціальних суб'єктів примушувати інших суб'єктів робити певні дії як нормативного, так і оперативного характеру. Невід'ємним атрибутом влади є ієрархічно-субординована вертикаль відносин панування – підпорядкування, що дозволяє вищим визначати цілі та віддавати розпорядження, а нижчим коритися і виконувати накази. Владна взаємодія може здійснюватися як насильницькими (за допомогою зброї, «кулачного бою», психологічного терору), так і ненасильницькими (моральний авторитет, апеляції до розуму, традиції, суспільної необхідності, почуття обов'язку, совісті) методами. Для неї характерний як прямий, так і зворотний зв'язок. Це свідчить про те, що не тільки об'єкт владних розпоряджень залежить від пануючого суб'єкта, а й навпаки» [17, с. 50].

В умовах цивілізованого співіснування різних суб'єктів найважливішим субстанціональним носієм владних реалій є держава. Тобто йдеться про формально-юридичну сторону визначення цього поняття, яке репрезентує енциклопедична дефініція авторства академіка Ю. Шемшученка. «Влада – це: 1) відносини між людьми, коли одні командують, а інші підкоряються; 2) здатність досягати поставленої мети; 3) спроможність соціально-політичної системи забезпечувати виконання прийнятих нею рішень; 4) спосіб самоорганізації людської спільноти, заснованої на розподілі функцій управління і виконання; 5) можливість і здатність проводити свою волю. Влада завжди передбачає взаємодію її агентів, що ґрунтується на

підлеглим одного іншому. Якщо така підлеглисть відсутня, тоді немає і влади» [26, с. 121].

Отже, у всіх трьох наведених визначеннях поняття наскрізною є думка про те, що влада – це одна із сторін нерівності у відносинах панування і підпорядкування, це панування свободи одних над волею інших, а точніше підпорядкування однієї свободи свободі інших незалежно від того, чи йдеться про окремих індивідів, групи людей, класи, нації або народи. Влада дає можливість одним здійснювати свою волю, впливати на підлеглих і досягати поставленої мети. І саме в процесі становлення і розвитку таких можливостей, що тривав під час еволюційних історико-суспільних трансформацій, котрі спричинили виникнення держави, зароджувалася влада в соціально-психологічному сенсі.

Аналізуючи главу VI курсу лекцій Б. Кістяківського «Державне право (загальне і російське)», де розглянуто сутність влади і наголошено саме на державній владі, можемо констатувати, що український державознавець не наважився сформулювати визначення поняття «влада». І. Процюк у своїй статті «Влада як особлива категорія державознавства» досить відважно зазначає: «Проаналізувавши існуючі підходи до поняття влади, спробуємо дати їй розгорнуте визначення». Й одразу: «Влада – це особливий стан суспільних відносин, який забезпечує здатність однієї сторони (суб'єкта) нав'язувати другій стороні (об'єктові) свою волю, спираючись на силу авторитету і примусу, виходячи із свого соціального чи матеріального становища, з метою задоволення власних або загальносуспільних відносин» [133, с. 143].

Відзначимо, що в особі нашого сучасника видатний український державознавець міг би мати ще одного опонента з табору еволюціоністів, до яких належали й марксистки. Отже, маючи на увазі саме державну владу, роль якої в сучасній соціальній боротьбі, за словами Б. Кістяківського, крайні еволюціоналісти розглядали як продовжувача первісної суто фізичної боротьби, а тому наполягали, що владу набуває і має той, хто володіє

більшою силою (у цьому смисловому контексті сила – це вияв свавілля та його здійснення відповідно до намірів певного суб'єкта), український правознавець вдавався до ширшого філософського трактування цього поняття. «Якщо ми висловимо такі два положення, – розмірковував учений, – 1) ідея, оволодіваючи народними масами, стає ідеєю і 2) народні маси, об'єднані й натхненні ідеєю, стають силою, то ми означимо одну й ту саму реальну подію, а між тим у першому випадку ми визнаємо силою ідею, а в другому – народні маси. Але оскільки народні маси існували і до свого об'єднання ідеєю, і тоді вони не були силою, а на силу їх перетворив новий привхідний фактор – ідея, то й доведеться визнати її головним елементом, який творить силу» [62, с. 469].

Якщо йдеться про сутність державної влади в абсолютно-монархічній державі та й інших типах держав, то можна цілком погодитися з думкою цитованого вище А. Завальського, який переконаний, що «поліцейська» функція для держави первинна. Вона виникає саме з необхідності створити в суспільстві порядок, запозичити безпеку громадян і роботу економічних, соціальних, фінансових та інших механізмів» [49, с. 139]. Безперечно, маючи розгалужену систему засобів насильницького і ненасильницького примусу, держава вимагає від членів суспільства виконання своїх політичних розпоряджень і дотримання юридичних законів, що зводиться до підтримання стабільного суспільного порядку. «Більшість державознавців різних країн і часів, – констатує А. Завальний, – вбачали причину виникнення і суть держави саме в її «поліцейській функції» [49, с. 139]. І хоч немає явних підстав відносити до цієї більшості Б. Кістяківського, все-таки він також певною мірою визнавав, що про суть державної влади можна судити по тому, як вона проявилася в історичному розвитку, і тоді доведеться її ототожнювати з тією ознакою, яка найбільше впадає у вічі – зі силою і тим страхом, який вона вселяє.

«Існує думка, – зазначав Б. Кістяківський, – за якою в основі володарювання лежить фактичне володіння силою, наприклад, збройними

силами або джерелами багатства й економічної могутності. З історії можна навести чимало фактів, які свідчать про те, що між владою і силою немає різниці. Доказом того, що влада якнайтісніше пов'язана зі силою, слугують і ті терміни, якими влада означається в сучасних європейських мовах...» [62, с. 467]. І хоч, на думку вченого, доводиться констатувати, що в більшості випадків походження влади із звичайної переваги сили і насилля не викликає сумнівів, проте таке дещо спрощене вирішення питання про сутність державної влади викликає низку заперечень. Насамперед він вказував на істотні розбіжності теоретиків-державознавців у поясненнях первісного, так би мовити, вихідного насилля, на основі якого виникала і додержувалася влада. З цією метою учений порівнював концепції Ф. Енгельса і соціологів Тьєррі, Габіно і Гумпловича.

Західноєвропейські учені висували теорії, за якими політичні явища пояснювали боротьбою рас, яка згодом перетворювалася на боротьбу соціальних груп і класів, у якій економічна перевага вже була вирішальним чинником перемоги, що ставала основою нового панування і нового володарювання. Так «буржуазія отримала перевагу над феодальним дворянством головним чином завдяки своїй економічній перевазі», адже «все господарське життя сконцентрувалося в її руках». Але водночас з переходом від фізичної сили до економічного фактора володарювання втрачає свій первісний чисто насильницький характер» [49, с. 468]. Саме на процесах заміни феодального ладу буржуазним можна, на думку А. Завальського, спостерігати, як вирішальним елементом стає вже не перевага збройної сили, яка й надалі є в руках феодалів і дворянства, а мирна сила духовної переваги, яка виявляється на боці буржуазії. Так відбувається повне перетворення первісного характеру влади.

Відповідно до цього контексту, очевидно, важливо знайти підхід до філософського осмислення українським правознавцем, якого цілком заслужено вже наші сучасники визнали одним із засновників вітчизняної школи філософії права, категорії «ідея» (з гр. *idela* – початок, основа,

першообраз) як форми «осягнення дійсності в думці, яка включає усвідомлення мети і способи людського пізнання й перетворення світовідчуття» [157, с. 286]. Філософи вважають, що за своєю логічною структурою ідея є видом поняття, однак відмінність цього виду від звичайного поняття полягає в тому, що ідея (як основа, першообраз) поєднує в собі об'єктивне знання про дійсність і суб'єктивну мету, спрямовану на зміну дійсності. Враховуючи таку сутність цієї категорії, її використовують у різних сенсах і значеннях. Як послідовник неокантіанства, Б. Кістяківський дотримувався класичних трактувань цього поняття, яке обґрунтував І. Кант. Визначивши ідею як поняття розуму, німецький філософ відмежував його і від форм чуттєвості, і від категорії розсуду. У фундаментальній праці «Критика чистого розуму» (1781) мислитель доводив, що ідеї розуму трансцендентальні, мають надемпіричний характер і виходять за межі всякого досвіду. У пізнанні вони можуть функціонувати тільки як необхідне питання, для яких немає відповідного предмета в нашій чуттєвості (досвіді). У середині ХХ ст. послідовники І. Канта, представники напряму у філософії, які пропонували розв'язувати головні філософські проблеми на основі повернення до засад кантівської філософії (Коген, Штаммлер, Віндельбанд, Ріккерт та ін.), «підтримували ґрунт для більш динамічного розуміння ідеї», тобто розглядали це поняття як «досконалість, якої немає в дійсності, але якщо ідея буде правильною, тоді, незважаючи на всі перешкоди, вона не буде неможливою» [157, с. 236]. Зазначимо, з багатьма із них український філософ права був особисто знайомий, підтримував творчі контакти, стежив за їхніми працями тощо.

Перебуваючи на неокантіанських філософських позиціях, Б. Кістяківський не міг погодитися з тими теоретиками-сучасниками, які стверджували, що фізична і взагалі матеріальна сила усе ж є визначальним елементом для набуття влади, зокрема усіх її державних форм, що саме ці чинники є вирішальними під час виникнення екстремальних ситуацій, тобто під час державних криз і революцій. В уявному дискурсі з опонентами

український вчений обрав не раз успішно застосовуваний ним порівняльно-історичний метод, який давав йому змогу шляхом конкретного аналізу державно-правових, політичних явищ і фактів у тісному зв'язку з конкретною історичною ситуацією, у якій вони виникли і мали місце, узагальнити державно-творчий досвід і довести хибність поглядів.

Логічно послідовно і переконливо викладаючи свою концепцію розуміння сутності влади, зокрема державної, український правознавець продемонстрував високу методологічну культуру, досить ефективно використовуючи для аргументації своїх висновків давно апробований у науці, зокрема й у юриспруденції, принцип історизму. У цьому нас переконують його розмірковування, основані на історичному відтворенні за допомогою конкретних подій в одній з провідних європейських країн державно-правових явищ, що були інспіровані таким чинником, як ідея в широкому значенні цього поняття. Як наслідок – ґрунтовний висновок: «Все це змушує нас визнати, що ототожнення влади з матеріальною силою, що видається надто ґрунтовним з першого погляду, по суті своїй неправильне. За останні століття матеріальна сила перемагала і ставала владою тільки тоді, коли за нею була й ідейна сила. Навіть зараз у нас, коли чиниться стільки насилля во ім'я теперішньої і майбутньої влади, все свідчить про те, що перемога буде за ідеєю, а не за силою» [62, с. 470]. І на завершення цих роздумів учений оптимістично стверджував: «Ніхто з нас не сумнівався, що переможе ідея свободи, а не ідея самовладдя, що набуде панування те прогресивне начало, яке здатне перетворити наше державне життя, а не ті елементи, котрі тепер володіють простою силою» [62, с. 470].

У концептуальній інтерпретації сутності державної влади цей конструктивізм мислення спрямовувався на підтвердження застосованої українським правознавцем тези: «над владою все більше набуває панування правова ідея, ідея належного». Цю тезу він розвивав так: «Щоб існувати і бути визнаваною, влада повинна себе виправдовувати. Для сучасної культурної людини ще недостатньо того, що влада існує: мало й того, що

вона необхідна, корисна і доцільна. Тільки якщо влада сприяє тому, що повинно бути, якщо вона веде до панування ідеї права, тільки тоді можемо виправдати її існування, тільки тоді можемо її визнати» [62, с. 471]. Подібного визнання влада може заслуговувати, на переконання ученого, ще за однієї умови. Крім усіх загальноновизнаних ознак – престижу, привабливості, авторитету, традиції, звички, сили, яка вселяє страх і покору – всяка влада (а насамперед державна) повинна бути носієм якоїсь ідеї, вона повинна мати моральне виправдання. «Це виправдання, – наголошував Б. Кістяківський, – може полягати або у величі і славі народу й держави, як це буває в абсолютно-монархічних державах, або у зміцненні правового і громадського порядку, що спостерігаємо у правових і конституційних державах, або ж воно може полягати в регулюванні економічного життя і в задоволенні найважливіших матеріальних і духовних потреб своїх громадян, що становить завдання держави майбутнього. Як тільки держава втрачає ідею, яка одухотворює її, вона неминуче гине» [62, с. 470].

Саме така одухотворювальна ідея, яку український державознавець вважав моральним виправданням влади, є основною і найважливішою її ознакою. Щоправда, нею, на думку Б. Кістяківського, не вичерпується сутність влади. Найрізноманітніші підходи до з'ясування цієї сутності переконують у тому, наскільки складним, за словами ученого, є те явище, яке ми називаємо владою. Він зазначав: «У логічній послідовності влада розвивається, по-перше, під впливом соціально-психологічних причин, які призводять до створення престижу й авторитету, з одного боку, і почуття залежності й підпорядкування – з іншого; по-друге, вона зобов'язана своїм існуванням низці історичних і політичних умов, починаючи від боротьби рас і фактів підкорення однієї раси або нації іншій і закінчуючи соціальною боротьбою, боротьбою класів, яка викликана економічними відносинами і веде до перемоги більш прогресивних сил над відсталим і віджилим; і нарешті, по-третє, відомі відносини панування і підпорядкування стверджуються і зміцнюються завдяки ідейному виправданню їх» [62, с. 470].

Це в державі закріплюється у правових нормах. Спочатку наявні фактичні відносини набувають характеру відносин, освячених нормами права. З'являється переконання, що те, що є, повинно бути, але поступово правова ідея, ідея належного вивищується над наявним лише фактично, тому й фактичні відносини пристосовуються до належного у правовому сенсі. Все це не має виправдання, змінюється і погоджується з тим, що повинно бути. Отож, як вважав Б. Кістяківський, над владою дедалі більше панує правова ідея, а влада в державі стає правовою, отже, з'являються підстави для її виправдання.

Український державознавець застерігав: «Треба строго відрізнити питання про походження влади від питання про виправдання влади. Для сучасної культурної людини те чи інше походження влади не може слугувати аргументом на її користь. Натомість єдиним обґрунтуванням для влади не може бути її виправдання» [62, с. 471]. Приступаючи до викладу теорії розподілу влад, аналіз різних концепцій її інтерпретації Б. Кістяківський починав із запитання «У чому ж, однак, виправдання влади?», на яке далі відповідав: «Це виправдання ще у першій половині XVI століття Гуго Гроцій бачив у тому, що державна влада повинна забезпечити громадянам відому сферу свободи і недоторканності їх особистості» [62, с. 472].

Вказавши на значення цієї ідеї, яку, вважав Б. Кістяківський, варто визнати «дорогоцінним надбанням розумового розвитку XVII і XVIII століть» і яка панує в XIX ст., він знову ставив запитання: «Але як же повинна бути організована влада для того, щоб вона забезпечила недоторканність і свободу особистості?». І знову чітка і логічна відповідь: «Мислителі XVII і половини XVIII століття вимагали для забезпечення політичної свободи і недоторканності особистості розподілу влад. Теорія розподілу влад була вперше висунута англійським філософом Джоном Локком, але повністю розвинув і надав їй закінчену форму французький мислитель Монтеस्क'є» [62, с. 471–473].

Високо оцінивши внесок французьких просвітителів у цю теорію, яку, за словами Б. Кістяківського, наприкінці XVIII ст. визнавали непорушною істиною, вважаючи, що «забезпечити політичну свободу можна тільки шляхом розподілу влад, організувавши їх так, щоб вони обмежували і стримували одна одну» [62, с. 474], український державознавець ґрунтовно проаналізував основні тенденції ускладнень з їх практичною реалізацією, спричинених ухваленням конституцій, зокрема в Північноамериканських Сполучених Штатах, а також у Франції. З приводу ситуацій, які часто змінювалися в політичному житті цієї європейської країни (революції, державні перевороти, реставрація монархічної влади), Б. Кістяківський відзначив, що «ні одна ідея не принесла Франції стільки нещастя, як ідея чи теорія розподілу влади» [62, с. 477], проте «французькі теоретики державного права продовжують відстоювати офіційно визнану формулу розподілу влад, позбавляючи її будь-якого змісту» [62, с. 485], адже ще сам Ш.-Л. Монтеск'є, на думку українського державознавця, бачив, що розподіл влади між створюваними виконавчими, законодавчими і судовими органами, розподіл між ними функцій не збігаються, тому дуже важливо досягти концептуального взаємоузгодження їхніх повноважень, адже, як вважав учений, «у сучасній конституційній державі кожен важливий акт державної влади є завжди результатом погодженої діяльності органів або установ державної влади. Ще менше суперечить цій єдності той поділ, який здійснюється між окремими функціями держави» [62, с. 488].

Отже, дослідженні філософсько-правового підґрунтя державознавчої теорії Б. Кістяківського особливу увагу потрібно приділяти осмисленню функцій держави.

1.3 Філософське осмислення функцій держави

Філософське і теоретико-правове осмислення проблематики функцій держави у вітчизняній юриспруденції впродовж останніх років дедалі більше

спрямовується на дослідження цього актуального аспекту через формування і розвиток сучасної державності. Ця форма її організації, становлення й удосконалення не тільки стала об'єктом наукових зацікавлень учених, а й утвердилася як правова реальність, яка, на думку Р. Гринюка, «визначає і спосіб формування і функціонування державної влади, і обумовлює її зв'язок як із суспільством загалом, так і з окремими громадянами» [35, с. 169]. Враховуючи це, варто наголосити на важливості дослідження специфіки розвитку і трансформації основних функцій держави як центрального елемента державності в умовах перехідного відродження й утвердження її нових якісних правових параметрів.

Загально визнано, що функції визначають організаційну побудову багатогранного механізму держави, що уявляється певною структурною системою, ефективність якої узалежнена від її функцій, адже їх зміна неминуче призводить до кардинальних зрушень у цій системі. Отже, вихідною категорією, що визначає місце компонентів у системі, яку цілком можна вважати формою суспільної організації, є функція.

Сьогодні не викликає сумнівів те, що сутність держави проявляється через функції, які вона здійснює. Питання про функції держави на будь-якому етапі її цивілізаційного розвитку є одним з найважливіших у загальній теорії держави. Однак під час його розгляду, очевидно, варто звернути увагу на деякі значеннєві аспекти, закладені саме у вживане слово «функція (з лат. «funtio» – виконання діяльності, обов'язок, призначення, звершення)» [117, с. 641]. Наголошуючи на багатозначності означуваної цією лексемою терміна (його використовують у різних галузях знань, зокрема у фізико-математичних науках: «мат. величина, що змінюється із зміною незалежної змінної величини аргумента») [117, с. 641], а також на тому, що в юриспруденції він набув певного допоміжного значення, погодимося з думкою вітчизняних правознавців. Проф. Т. Денисова, зокрема, вважає, що як поняття «функція впливає з внутрішніх властивостей явища, яке обов'язково має зовнішню форму прояву. У теорії держави і права термін

«функція» означає напрям, предмет та зміст діяльності державно-правового інституту. Його вживають зазвичай для характеристики соціальної ролі держави і права» [40, с. 18]. Зазначимо, що цей термін у поєднанні з названими об'єктами знаходить значно ширше застосування. Адже категоріальним відображенням сутнісного і змістовного діяльнісного аспекту існування такого явища, як форма суспільної організації, є поняття «функції держави». Цим поняттям послуговується сучасна наука теорії держави і права, не оминають його під час дослідження державно-правових явищ і фахівці з філософії права, конституційного та інших галузей правознавства. Отже, поняття «функції держави» є важливим предметом юридично-наукового вивчення й філософсько-правового осмислення в контексті звернення до науково-теоретичної спадщини Б. Кістяківського.

На наш погляд, методологічною постановою, яка послужила б гносеологічною підставою всебічного осмислення цілком оригінальної теорії ціннісного тлумачення сутності держави, її функціонального призначення й ефективного функціонування, обґрунтованої українським державознавцем, варто вважати сучасне філософсько-правове трактування функцій держави: «Функції держави – головні напрями діяльності держави, що безпосередньо відбивають її сутність і призначення. Об'єктивно обумовлені системою соціально-економічних, соціально-політичних та інших чинників і природою даної держави. Тому нецивілізованій (класовій) державності властиві функції забезпечення експлуатації, придушення опору класів і соціальних груп, цивілізованій (правовій) – функції створення зовнішніх умов безперешкодної реалізації, творчого потенціалу суспільства, досягнення суспільної згоди» [17, с. 369]. Очевидно, перекидаючи своєрідний місток зі сучасного стану державознавства до рівня опрацювання теорії держави часів Б. Кістяківського, зможемо дослідити означений аспект проблеми.

Аналізуючи державно-правовий розвиток сучасної України, політолог В. Волинець зазначає: «Сам факт звернення до проблематики функцій держави дозволяє представити публічну владу не лише в організаційно-

статичному, а й у процесуально-динамічному аспекті, коли на перший план виходить питання безпосередньої діяльності держави... Водночас, говорячи про функції держави, не можна ненаголосити на тому, що основні напрями її діяльності, які виражають її сутність і соціальне призначення в галузі управління справами суспільства, також зазнають еволюційних змін з огляду на те, що змінюється не тільки сама держава, а й – що є значно важливішим – суспільство і суспільні відносини» [31, с. 9]. Еволюція розуміння цього поняття напряму пов'язана з методологічними підходами до дослідження проблем державності, сутності державної влади, принципу розподілу влад. Йдеться насамперед про функціональний аналіз діяльності держави (тобто її динамічну спрямованість), що сприяє проникненню в політико-правову природу цього суб'єкта політичної системи суспільства, розкриває обсяг, характер і зміст його діяльності. У цьому контексті варто погодитися зі слушною думкою російського науковця Л. Морозова, який вважає, що «функціональна характеристика дозволяє вивчати державу конкретного типу, виду, форми, а також державність конкретного народу. Саме аналіз розвитку, змін, функцій держави дозволяє простежити, як змінювалася державна організація суспільства за порівняно тривалий історичний період» [113, с. 98].

Цю думку підтримує А. Венгеров, який, будучи прихильником функціонального підходу до аналізу державно-правових явищ, переконаний, що саме цей підхід «дозволяє більш глибоко вивчити тривалий історичний процес виникнення, розвитку, зміни, руйнації, появи держав різних типів, видів, форм у різних народів, тобто процес формування та еволюції державності. Поняття державності якраз і характеризує наявність державної організації суспільства, різні етапи, які це суспільство проходить у своєму історичному бутті, та найголовніше – різні функції, які держава виконує», – усе це в сукупності дає змогу, на думку вченого, пізнати природу такого складного соціального інституту, як держава, насамперед у її діяльнісному функціонуванні [29, с. 142], тобто у виконанні покладених на неї функцій.

З огляду на актуальність звернення до цієї проблематики (а це можна підтвердити, крім наведених, ще багатьма іншими прикладами) в процесі сучасних науково-юридичних досліджень широкоаспектних проявів державності саме із застосуванням функціональних підходів, на наш погляд, вкрай важливо приділити найбільше уваги специфічним особливостям функціонування держави, забезпечення виконання нею тих функцій, які властиві сучасній цивілізованій державі, адже тільки вони здатні розкрити її сутність. Тому, звертаючись до вчення про державу і право (про що частково вже йшлося у двох попередніх підрозділах) Б. Кістяківського, маємо зазначити, що він, орієнтуючись на тогочасні здобутки державознавчої науки, використовував дещо інший понятійно-категоріальний арсенал для характеристики аналізованих державно-правових явищ. Так, український державознавець у таких своїх працях, як «Суспільство та індивід», «Право і метод», «Реальність об'єктивного права» не послуговується широковживаним тепер у теорії держави поняттям «функції держави», а використовує подекуди спрощене поняття «функції влади». Пояснення цього можемо знайти, за його словами, у методологічних міркуваннях про природу і тип держави, адже, як він вважав, «методологічно правомірно мислити явища незмінно плинні й мінливі як сталі й тривалі. У науці про державу ми мусимо вдаватися до такого заряду мислення, бо маємо тут справу з явищем, яке не тільки розвивається, а й зазнає деяких перетворень і перевтілень» [77, с. 241].

Розмірковуючи саме в такому методологічному ключі про державу-явище, учений зазначав, що «кожна держава потребує організованої влади, тобто установ, що виконують різні функції влади» [77, с. 246]. Отже, певною мірою ці поняття прирівнюються за значенням і смисловим призначенням, що досить виразно виявилось в його обґрунтуванні власного концептуального бачення того, що саме являє собою держава (зокрема така її форма, як конституційна держава), якими є цілі її розвитку та основні функції, що визначаються загальною логікою правової взаємодії держави,

суспільства та індивіда» [30, с. 4]. Тому, очевидно, необхідно передовсім враховувати те, що на різних етапах історичного розвитку держави відповідно до суспільно-політичних і соціально-економічних потреб, які виникають і формуються як актуальні завдання, котрі постають перед цією інституцією організації управління, виділяються конкретні, стійкі, життєво важливі і загально визнані основні напрями та види державної діяльності. У науці їх заведено називати функціями держави. Конкретно-історичний характер еволюційного державного будівництва детермінує систему таких функцій, визначає в ній пріоритети, актуалізує зміни й новації як загалом у всій системі, так і в окремих її елементах, зокрема функціях. Отже, сутність держави (і на цьому варто наголосити ще раз) проявляється через її функції, котре вона покликана здійснювати через наділену певними повноваженнями владу. Розглядаючи діяльність держави через виконувані її владою функції, український державознавець наголошував на важливості існування взаємозв'язку між цими інституціями і правом, бо, за його словами, саме, «здійснюючи право, тобто або через узгодження з чинним правом, або щонайменше з правом, яке має діяти чи отримати силу», будь-який орган державної влади має підстави і реальні можливості функціонувати. А це значить, що «жодна функція, жодна діяльність держави не може суперечити існуючому правопорядку» [75, с. 450].

Тривалий перебіг історичних процесів, пов'язаних з трансформаціями державно-правових явищ, як вважав український державознавець, позначається на поступовому злитті таких феноменів, як право і держава. Хоч, як відомо, вони виникли і сформувалися незалежно один від одного, проте згодом, у період становлення уже рабовласницького суспільства, держава підпорядкувала собі функцію правотворення, поступово перетворюючись на єдине джерело формування права. Однак з часом, вже на інших цивілізаційних рівнях, право із слухняного виконавця волі держави стало набувати сили, що дедалі наполегливіше і відчутніше стала обмежувати свавілля державного владарювання. Відзначаючи еволюцію

таких змін і перетворень як генетично необхідну закономірність, Б. Кістяківський зазначав: «Держава та право – дві сторони одного й того ж складного явища, зокрема право і є тим началом, з якого складається держава» [79, с. 895].

На перший погляд, ця теза може сприйматися як данина компліментарного визнання або ж підтримка поширених у той час позитивістських теорій. Однак на відміну від представників юридичного позитивізму (Г. Кельзен та ін.), які також ототожнювали державу з правом, вбачаючи в останньому сукупність норм, санкціонованих державним примусом, Б. Кістяківський ідентифікував право з державою з погляду обмеження або подолання її примусових функцій, які, потрібно наголосити, не ототожнював з функцією охорони права, тобто розглядав як єдине явище «держава – право», як втілення трансісторичної, етичної та логіко-нормативної ідеї права. «Панування правової ідеї у сучасній державі, – писав учений, – зумовлюється і регулюється правовими нормами. Отже, влада, зрештою, не є пануванням осіб, що наділені владою, а є служінням цих осіб загальному благу» [79, с. 841], тобто ідеям і потребам суспільства, що і є головною метою держави.

Підкреслюючи значення норм у функціонуванні держави, Б. Кістяківський вказував на їх подвійний характер, адже такі норми можуть стосуватися внутрішньої діяльності держави, а можуть поширюватися на сферу її міжнародних відносин. Такий підхід науковця до характеристики норм і принципів організації та функціонування держави (насамперед її конституційної форми) дає підстави, на думку В. Волинця, «говорити про дві групи функцій конституційної держави: внутрішні і зовнішні (вони пов'язані зі сферою міжнародного спілкування та міжнародного права)». Далі цей автор зазначає: «Навіть з огляду на незаперечну важливість зовнішніх функцій держави, основна увага у межах вчення про функції держави надавалося Б. Кістяківським внутрішнім функціям» [30, с. 6]. І пояснення вибору саме такого підходу вбачаємо в тому, що як певною мірою політично

заангажований учений (еволюція від ортодоксального марксизму до лібералізму кадетського спрямування), послідовний прихильник драгоманівського федералізму, глибоко обізнаний з тогочасними західноєвропейськими теоріями держави і права, український державознавець, не приховуючи, але й відверто не демонструючи своєї патріотичної налаштованості представляти й відстоювати вітчизняні інтереси, у наукових концепціях дотримувався пріоритетності звернення до близьких йому правових реалій.

У цьому контексті варто погодитися з доречним і справедливим міркуванням В. Волинця: «Подібно до багатьох своїх попередників (М. Ковалевський, О. Градовський, Б. Чичерін, Є. Спекторський, Г. Шершеневич, Ф. Кокошкін та ін.) він виступив з критикою ідеї випадкової генези функцій держави, коли цей процес пояснювався або виключно волею самої держави (яка уособлювалася певною правлячою особою чи групою осіб), або ж збігом історичних та соціальних обставин. Перший із зазначених чинників, як вважав Б. Кістяківський, втрачає свою роль щодо конституційної держави, оскільки в ній замість верховенства волі монарха вирішального значення набуває верховенство права. Що ж до іншого фактора, то, не заперечуючи ролі історичного і соціального чинників, він попереджував, що їх абсолютизація також може мати негативні наслідки» [30, с. 6].

Визнаючи справедливість об'єктивної логіки розвитку держави і суспільства, що проявляється за різних обставин, але не вичерпується ними, слід зважати на доцільне й важливе поєднання соціоісторичних обставин, які сприяють конкретизації вчення про функції держави, з основоположними загальнотеоретичними концепціями, що розкривають природу і сутність державного організму, його призначення як визначальних елементів у встановленні й дослідженні системи функцій держави. У цій системі головною, найбільш значущою для теорії держави та права і водночас для безумовної форми суспільної організації є правозабезпечувальна функція, що

структурно передбачає такі аспекти, як юридичну формалізацію права, забезпечення правових норм (за умови, що їх реалізація пов'язана з позитивно-правовою діяльністю держави), охорону права як вищої соціальної цінності. Відзначаючи важливість цієї функції, український державознавець застерігав від дещо спрощеного, однобічного тлумачення цієї функції, коли її спрямованість заводилася тільки до першого аспекту, тобто редукувалася до індиферентного ставлення до закону як декларативного акта. На перевагу цьому Б. Кістяківський звертався до прикладу з історії Франції, коли представники народу в особі законотворених національних зборів ухвалили 28 серпня 1789 року Декларацію прав людини і громадянина. У цьому документі було визначено і закріплено низку важливих ідей і принципів, що мали гарантувати верховенство права та реалізацію найвищих цілей державної влади. У 17 пунктах Декларації, зокрема, йшлося про те, що джерелом суверенітету є нація (п. 3), що закон виражає загальну волю (п. 6), що гарантії прав людини і громадянина є необхідною державною силою (п. 10 і п. 12), що всі посадові особи є відповідальними перед суспільством за свою діяльність (п. 15), а також що гарантом усіх прав є конституція (п. 16). Автори Декларації, визнаючи закон вираженням загальної волі, у п. 5 так трактували цей акт: «Закон має право забороняти лише дії, що є шкідливими для суспільства. Не можна перешкоджати жодній дії, яку не забороняє закон, і нікого не можна примусити робити те, чого закон не наказує (робити)» [162, с. 450].

Смислове навантаження, закладене в категорії «закон», вжитій у цьому задекларованому на високому рівні постулаті (вживаємо цей термін у філософському значенні, тобто як аксіоматичне твердження, змістовно виділене серед інших аксіом) [157, с. 503], варто розглядати з філософсько-правових позицій трактування цієї категорії. «Закон, – вважає В. Бачинін та його співавтори відомого словника, – стійкий, істотний зв'язок між елементами і властивостями єдиної системи. Такі зв'язки поділяються на закони суцього і закони належного. Закони суцього свідчать про наявність

певної упорядкованості буття, про те, що світ – це не механічний конгломерат, а жива цілісність, міцно поєднана воєдино різноманітним об'єктивних закономірностей. Закони належного властиві тільки людському буттю і являють собою нормативні приписи, яких людям необхідно дотримуватися, аби забезпечити успішний розвиток і примноження цінностей життя цивілізації і культури» [16, с. 124]. Різновидом останніх є юридичні закони, до яких належить, зокрема, й вищенаведений юридичний припис, зафіксований у п. 5 Декларації. У цьому акті письмово виражена правова воля законодавця, тобто здійснено розглядувану нами функцію державного органу, хоча і зроблено це в декларативній формі.

Сама Декларація прав людини і громадянина, обставини, пов'язані з її ухваленням та реалізацією її приписів, стали для українського державознавця предметом глибокого аналізу, що стосувався насамперед юридичної формалізації права під час реалізації головної функції держави. Назвавши цей документ «політичним одкровенням», який викликав загальне захоплення і, як жоден з інших принципів XVIII ст., так потужно надихнув людей на боротьбу за новий державний лад і новий правовий порядок, Б. Кістяківський зазначав: «Усім тоді здавалося, що держава, побудована на принципі Декларації прав людини і громадянина, буде ідеальною. Тепер, однак, ставлення до принципів Декларації прав людини і громадянина цілком змінилося; захоплення і піднесення перемінилися на певну прохолоду. Це пояснюється, звичайно, значною мірою тим, що принципи ці частково стали загальними, саме по собі зрозумілими істинами. Ніхто тепер не сумнівається в тому, що нормальне існування і розвиток суспільства та держави неможливі без свободи особистості...» [75, с. 536]. Учений вказує на ще одну причину такого ставлення до цього документа, який марксистично називали «Евангелією буржуазії», – суто утилітарний погляд на проголошені в ньому принципи.

Наявність різних (зокрема надто суперечливих й огульно-критичних) думок про значення французької декларації український державознавець

пояснює «недостатньо вдумливим ставленням до її принципів». «Про Декларацію прав часто судять за окремими частковостями, їй виголошують суворий вирок на основі вкрай неправильного й спотвореного застосування її в житті, – зазначав український учений. – Але при цьому не враховують, що принципи Декларації прав не тільки ніколи не були здійснені цілком, але й для здійснення їх інколи були придумані такі форми, що призводили до їх ліквідації...» і робив висновок: «На Декларації прав людини і громадянина підтвердився безсумнівний факт, що проголосити який-небудь принцип, хоча б і у вигляді закону, і втілити його в життя – цілком не одне і те ж» [75, с. 537]. Адже для набуття цими принципами статусу належного (узаконення) потрібні були не лише воля законодавця, а й подолання опору тих, хто не був зацікавлений у їх реалізації. «Одразу ж після проголошення Декларації прав, під час Великої французької революції, – зазначав Б. Кістяківський, – виявилось, що принципи її не вигідні соціально й економічно могутнім класам. Тому вони усіма силами намагалися боротися з цими принципами, щоб, по можливості, ослабити їх використання в житті, а разом з тим пристосувати конституційну державу до своїх інтересів» [75, с. 537].

Отже, процеси реалізації засадничої функції держави були узалежені від суспільно-політичних обставин, які склалися на той час. Акцентування на цьому всевітньо відомому прикладі дало підставу Б. Кістяківському переконливо довести, що не тільки юридична формалізація права, а насамперед забезпечення правових норм (а це безпосередньо пов'язано з діяльністю держави) та належна охорона права є визначальними ознаками ефективного виконання правозабезпечувальної функції державою. Ця функція, з погляду практичного втілення універсальної мети існування безумовної форми суспільної організації, об'єктивується у трьох напрямках діяльності держави – законодавчому, виконавчому та судовому, що забезпечує певною мірою розподіл влад, теоретико-правовому і філософсько-аналітичному інтерпретуванню якого український учений присвятив главу VII «Теорія розподілу влад і її критика» своєї фундаментальної

державознавчої праці [75, с. 472–488]. У цій главі, поставивши за мету знайти правильний і водночас виражений підхід до витлумачення теорії розподілу влад, яку дехто з його сучасників вважав анахронізмом, гостро критикував і взагалі заперечував її спроможність як наукової ідеї, він торкнувся передусім необхідності виникнення і становлення цієї теорії. Б. Кістяківський нагадав, що ще в першій половині XVII ст. нідерландський мислитель Г. Гроцій бачив виправдання влади в тому, що в державі повинно панувати волеустановлене право у формі цивільних законів, які є зобов'язаннями, прийнятими людьми за взаємною згодою. Така договірна основа може бути надійною тільки тоді, коли це волеустановлене право обперте не на універсальні принципи природного права, котрі вимагають від людей виконання взятих зобов'язань [16, с. 74]. Ці ідеї підхопив і розвинув видатний представник англійської морально-правової філософії Дж. Локк, автор класично філософсько-правового твору «Два трактати про правління» (1690), виданого одразу ж після другої англійської революції. У цьому трактаті мислитель, за словами Б. Кістяківського, «розвивав свою теорію розподілу влад; він розрізняє три влади: законодавчу, виконавчу і федеративну (під останньою він розуміє право оголошення війни, укладення миру і взагалі підписання договорів)» [75, с. 473]. Судова влада в теорії Дж. Локка не відіграє ніякої ролі. Нечітким і недовершеним був розподіл функцій між іншими владами. Своє завершене оформлення теорія розподілу влад отримала у праці «Про дух законів» (1748) Ш.-Л. Монтеск'є, французького філософа-просвітителя, політичного мислителя, правознавця, історика і соціолога.

У цьому найвизначнішому філософсько-правовому творі французького Просвітництва свою теорію розподілу влад Ш.-Л. Монтеск'є виклав у шостій главі одинадцятої книги. Глава ця має заголовок «Про державний устрій Англії». Зупинившись докладніше на змісті цієї глави, підкресливши специфічність функціонування кожної з влад в єдиному державному організмі, використавши загальноновизнані принципи, український державознавець особливо відзначив: «Монтеск'є вважає – і це найбільш

характерне для нього, – що влади ці повинні одна одну обмежувати і вгамовувати, що між ними повинна постійно встановлюватися рівновага; вони повинні «balancer» – балансувати, і одна влада повинна гальмувати дію іншої, якщо ці дії якимось чином порушують свободу і права особи. Ось у чому полягає основа і сутність цієї теорії» [75, с. 474].

Визнаючи беззаперечну наукову цінність видатного творчого доробку в цій царині визначних мислителів XVIII ст., простеживши на прикладах конституції США, Франції практичну можливість і чинну реальність втілення цієї теорії, проаналізувавши неоднозначне ставлення до спроб її практичної реалізації сучасних йому вчених, Б. Кістяківський досить прагматично й толерантно підійшов, застосувавши функціональний підхід, до вирішення проблеми співвідношення трьох відособлених гілок влади в досягненні ефективної дії функції забезпечення права державою. Учений виходив насамперед з того, що слід враховувати з погляду теорії функції держави різні варіанти інтерпретації концепції поділу влади, адже чимало науковців і практиків як минулого, так і другої половини XIX ст. часто розглядають її здебільшого як узаконення самостійного виконання кожною з гілок влади своїх обов'язків і покликань. Отже, кожна наділена тільки тими функціями, що мають реалізовуватися автономно (окремо), аби держава не стала жертвою узурпації чи абсолютизації влади. Аналізуючи цю позицію, яка деякою мірою була відображена в конституційних актах низки європейських конституцій (зокрема, двох невдалих конституцій Франції, конституції Іспанії, Португалії, Норвегії), на які покликався український державознавець, він акцентував, що йдеться не стільки про функції держави, скільки про функції окремих гілок влади, а точніше – органів, які уособлювали ці гілки державної влади. На думку вченого, ототожнювати функції органів державної влади (навіть якщо вони репрезентуються як окремі гілки влади) з функціями держави не можна. Підтримкою такої негативної аргументації, як зазначав Б. Кістяківський, може слугувати ставлення до ототожнення функції органів влади з функціями держави його

сучасників, а саме авторитетних російських правознавців. З-поміж них він виділяв М. Коркунова, М. Лазаревського та В. Гессена.

Дещо близькою для українського вченого у цьому аспекті була позиція відомого російського правознавця, доктора державного права М. Коркунова, автора низки праць з історії та теорії держави, який висунув принцип «спільного владування». Як зазначено в українській енциклопедії, «Коркунов запропонував замінити вчення про поділ влади вченням про спільне владування. Під спільним владуванням він розумів: 1) поділ окремих функцій між різними органами; 2) спільне виконання однієї і тієї ж функції кількома органами; 3) виконання різних функцій одним органом, але в неоднаковому порядку» [149, с. 358]. Цю енциклопедичну довідку (з ретроспективного погляду) доцільно прокоментувати словами Б. Кістяківського, який, цитуючи російського правознавця, писав: «На його думку, взаємне стримування окремих органів влади виявляється не тільки при здійсненні різних функцій влади різними органами, а й точно так само і при спільному здійсненні однієї й тієї ж функції кількома органами». Проаналізувавши згодом різні форми спільного здійснення влади, Коркунов дійшов висновку, що «при зведенні начала розподілу влад до більш загального начала спільності владування явища дійсного політичного життя не узгоджені з розподілом влад, що суперечать йому, виявляються цілком пояснюваними узагальненим началом спільності владування». Однак ця теорія, – зазначав український правознавець, – «здається правильною тільки до тих пір, коли ми приймаємо її необхідні передумови, які полягають у відстоюванні Коркуновим поглядах на державну владу і на саму державу; тільки визнавши, що держава є не більш як правове відношення владування і що державна влада належить органам державної влади, а не самій державі, ми зможемо визнати і теорію спільного владування. Але якщо ми будемо дотримуватися єдино правильної точки зору, що державна влада належить самій державі, то всі аргументи, наведені Коркуновим проти розподілу влад і на користь спільності

владування, виявляються аргументами на користь єдності державної влади» [75, с. 485].

Переходячи до аналізу поглядів, за словами Б. Кістяківського, «молодших сучасних нам російських теоретиків державного права» М. Лазаревського і В. Гессена, український державознавець конкретно вказував на те, що вони «не можуть бути послідовними і заплутуються у суперечностях» у своїх інтерпретаціях розуміння принципу розподілу влад і сутності функцій держави. Так, видатний, за визначенням Б. Кістяківського, молодий учений В. Гессен вважає за потрібне говорити про «обособлення влад», насамперед законодавчої та виконавчої. «Ним було зроблено, – пише проф. С. Максимов, – характерне для російських лібералів своєрідне трактування розподілу влади, що враховувала російську практику того періоду. Стверджувалося, що влада єдина, але між законодавчими, виконавчими і судовими органами повинні бути розподілені функції; заперечувалися такі елементи класичної теорії розподілу влади, як «стримування» та «рівновага влад», відстоювалася підлеглість виконавчої і судової влади владі законодавчій» [107, с. 252].

Як і М. Коркунов та М. Лазаревський, В. Гессен вважав визначальною ознакою держави, що може успішно виконувати свої функції, єдність, тому вести мову про відокремлені тільки її види означає заперечувати цю базову ознаку державної влади як такої. Суть своєї позиції цей визначний теоретик лібералізму, прихильник критичного ідеалізму (неокантіанства), який прослухав курс державного права у викладі Г. Єллінека в Берлінському університеті, коротко виклав так (цит. за Б. Кістяківським): «...Правильно зрозуміле обособлення влад нічого спільного з розподілом влад не має. Таке відособлення вимагає відокремлення урядової і судової влад від законодавчої не для того, щоб їх поставити поряд з нею, а для того, щоб їх підпорядковувати їй; воно вимагає підзаконності урядової і судової влад». Із цього твердження український державознавець зробив висновок, що «...зрештою, В. Гессен визнає принцип єдності державної влади», а це

підтверджується ще одним його висловлюванням: «Теорія урівноваження влад, що виникла на ґрунті механічної концепції держави, суперечить принципу єдності і неподільності державної влади» [75, с. 486].

Попри відзначену плутанину і непереконаливу аргументацію, на думку Б. Кістяківського, згадані його сучасники дотримувалися раціональних поглядів на розподіл влад у сенсі виконання кожною з них визначених функцій. «Якщо ж ці три функції держави тлумачити відокремлено одна від одної, – слушно зазначає В. Волинець, – то виходить, що держава повинна мати не одну (наприклад, загальне благо), а три відмінні цілі, що є явно хибним твердженням» [30, с. 8]. Як впливає з вищевикладеного, український державознавець не міг стати на такий помилковий шлях інтерпретації, враховуючи той серйозний потенціал, що закладено в понятті «функції держави».

Взагалі нездійсненою теорію Монтеск'є вважав проф. О. Алексєєв, автор учення про правовий порядок як панування безособових норм права (викладено у праці «До питання про юридичну природу державної влади» (1895)) та авторитетний фахівець з проблем державного і конституційного права [151, с. 94]. Свою думку він обґрунтовував тим, що «теорія Монтеск'є... заснована на неправильних припущеннях, а ті три влади... зовсім не самостійні державні влади, а дещо інше, як різні функції однієї і тієї ж державної влади». На відміну від нього Б. Кістяківський, після аналітичного осмислення позицій згаданих учених, досить обережно і виважено поставився до теорії розподілу влад, відзначивши насамперед чимало її позитивних положень для конституційного й державного права. Вказавши на кілька обставин, які примушують багатьох теоретиків держави відстоювати цю теорію, український державознавець назвав дві з них: «перша полягає в тому, що функції державної влади можна поділити на три види – державна влада або законодає, або керує (управляє), або судить, друга – у тому, що в сучасній конституційній державі існує кілька органів, в яких зосереджена верховна державна влада» [75, с. 487]. Саме ці дві обставини ще

для Ш.-Л. Монтеск'є, як вважав Б. Кістяківський, слугували головним аргументом на користь теорії поділу влад, хоча французький мислитель не вважав за потрібне їх узгодити, наполягаючи на тому, що законодавча, виконавча і судова влада повинні бути відділені одна від одної і не можуть зосереджуватися в одних і тих самих руках. Кожна з них має бути доручена окремим органам, які у своїй діяльності повинні врівноважувати один одного.

Звертаючи увагу на деяку непослідовність і нелогічність доказів французького мислителя, спрямованих на раціоналізацію організації суспільства на засадах законності і справедливості, що мало досягатися шляхом розподілу між різними владними органами трьох функцій (законодавчої, виконавчої і судової), український державознавець нагадував, що Ш.-Л. Монтеск'є стверджував, що судова влада нікчемна, бо вона доручається суддям, які функціонують тільки у певні періоди; суддями часто бувають громадяни, котрі, виконавши свої обов'язки, повертаються згодом до своїх практичних справ і перестають виконувати функції влади. Тож «представників судової влади серед трьох верховних влад, які встановив Монтеск'є, нема» [75, с. 487]. Із цього випливає, на думку Б. Кістяківського, що фактично існує тільки дві влади; якщо ж вони зіткнуться зі серйозним конфліктом, який важко врегулювати, то не буде відповідного третього примирювального і врівноважувального елемента. Французький мислитель пропонував роль третьої влади другій палаті народних представників, а це означає, що аби в конституційній державі було три верховні органи влади, «народне представництво повинно бути поділене на дві палати». Тобто, як зазначав Б. Кістяківський, «з двох палат і представника виконавчої влади і повинні створюватися ті три елементи, між якими має бути розподілена влада і які один одного урівноважували б. Але все це показує, що сам Монтеск'є бачив, що розподіл влади між органами і розподіл між цими функціями не співпадає» [75, с. 487]. Очевидно, саме в цьому й полягає недосконалість його концепції.

Однак потрактована французьким мислителем теорія поділу влад набула визнання і практичного конституційного втілення в демократичних країнах світу. Як і Б. Кістяківський, багато відомих учених, які розробляли теоретичні проблеми державності, зокрема досліджували багатоаспектність функції держави, зверталися до відомого твору «Про дух законів», викладаючи своє ставлення до теорії розподілу влад. У цьому контексті для глибшого витлумачення позицій видатного українського правознавця доцільно для зіставлення і виразнішого інтерпретування його концепцій коротко викласти думки з цього ж приводу ще одного знаного теоретика права. Маємо на увазі вже згадуваного відомого українського державознавця, правника, громадсько-політичного діяча В. Старосольського, який був фахово ознайомлений з працями Б. Кістяківського і в багатьох аспектах поділяв його теоретичні погляди на функції держави, зокрема вважаючи, що конституційна держава повинна бути пов'язана власним правом, у низці своїх праць досліджував проблему розподілу влад та взаємодії між її окремими гілками. Особливо критично, як зазначає дослідник наукової спадщини цього вченого Ю. Древницький, він підходив до поглядів одного з творців конституційної доктрини Ш.-Л. Монтеск'є, ставлення до якої Б. Кістяківського розглянуто вище. У цьому контексті, на наш погляд, доцільно звернути увагу на погляди у цій сфері західноукраїнського державознавця, що рельєфніше й докладніше дасть змогу підкреслити актуалізацію державознавчих концепцій українських правників у розвитку вітчизняної правової думки початку ХХ ст. Отож, курс лекцій В. Старосольського «Політичне право», а ще раніше його монографія у двох частинах «Держава і політичне право» були видані у Подєбрадах (Чеська Республіка), де він був співзасновником низки українських інституцій. Додамо також, що на десять років молодший від Б. Кістяківського галичанин, як і (умовно кажучи) його візаві, навчався майже у тих самих німецьких університетах, щоправда, дещо пізніше. Враховуючи ці обставини, очевидно, доцільно нагадати про цілком закономірний збіг їхніх позицій. Зацитуємо

сучасного дослідника спадщини В. Старосольського: «Полемізуючи... з французьким мислителем, В. Старосольський відмовився від абсолютизації твердження про поділ влад на три гілки, мотивуючи це тим, що жодна з трьох влад не є носієм лише тієї влади, яку здійснює, як вважається, виключно вона. Так, законодавча влада завжди містить елементи виконавчої, а іноді й судової влад, і, навпаки, законодавча влада фактично належить і двом іншим владам. Так само виконавча влада виконує також деякі функції законодавчої і судової влади, наприклад, політико-карне судочинство..., а натомість поділяє з обома іншими владами адміністративні функції. Аналогічно, судова влада не повністю належить судовій гілці влади, яка, відтак, здійснює деякі функції законодавчого і виконавчого порядку» [45, с. 131–132].

Вважаючи, що неможливо вмістити в доктринальну схему трьох влад усі владні функції модерної (конституційної) держави, В. Старосольський зазначав: «Передусім... це стосується верховної влади у кожній державі. Наукова теорія і практика визначають її виконавчою владою, та фактично її правова участь у законотворчості та частково у судочинстві надто велика, а адміністративні функції надто обмежені, щоб можна було називати її «виконавчою», адже таке значення не виражає її головні функції, а саме не вказує на становище верховної влади власне поза владами, які мають визначену відповідно до потрійного поділу компетенцію, та на її незалежний від того поділу характер» [143, с. 132]. Наслідком цих розмірковувань є такий висновок галицького державознавця: «Верховна влада в державі є інституцією, в якій виявляється саме єдність держави і державної влади, є засадничим стрижнем усіх влад, визначаючою і спрямовуючою їх силою, а тому її не лише доцільно, а й необхідно виділити в окрему гілку влади» [143, с. 185].

Отже, йдеться насамперед про виконавчу владу – одну з трьох гілок державної влади, функціональна діяльність якої свідчить про сутність державності, визначальним складовим елементом якої є передусім держава. Це положення галицького державознавця значною мірою кореспондується з

тими конституційними висновками, які обґрунтовував Б. Кістяківський. А він зокрема, зазначав: «...Функції держави, завжди строго розподілені формально, матеріально... об'єднані у верховних органах державної влади» [75, с. 487]. Такі верховні органи триєдині, формально наділені розподіленими між ними владними функціями, однак фактично становлять елементи поняття «державність», що потрібно розглядати не як синонім терміна «державна», а як категорію, використовувану «для характеристики системи (механізму політичної організації суспільства)» [168, с. 187]. А політологи до цього визначення ще додають: «Державність – особлива ознака, якою позначено історичний розвиток країни (нації, групи національностей, союзу, племен і т. п. утворень), що зуміли створити власну державу або відновили втрачене через різні причини. Державність – не тільки національне суспільство і показник його розвитку, але й ідеологія, суспільна, політична і культурна орієнтація, що спрямовує країну на розвиток держави, її захист, удосконалення політичної організації суспільства» [119, с. 161].

Безперечно, сучасна теорія держави за понад сторіччя, яке минуло від часу репрезентації вчення про державу Б. Кістяківського, В. Старосольського та інших відомих державознавців, зробила істотний поступ у концептуалізації й удосконаленні понятійного апарату цієї науки. Звичайно, ми не можемо, так би мовити, із «сучасними мірками» підходити до трактування тих чи інших положень, які висував, обґрунтовував український учений, проте з погляду сучасного (ретроспективного) використання теперішнього пізнавального інструментарію, на наш погляд, можна ґрунтовніше осмислити не тільки безперечну цінність висловлених ідей, теоретичних висновків, побудованих ним концепцій, а й виявити те найцінніше і найпридатніше для збагачення сучасного наукового знання. І саме в цьому контексті маємо визнати слушність міркування цитованого нами політолога В. Волинця, який пише: «Теорія функції Б. Кістяківського становить незаперечний інтерес для сьогодення і має всі ознаки актуальності, оскільки нині ми стикаємося з багатьма з тих проблем, на які цей визначний і

непересічний юрист і правознавець вказував майже століття» [30, с. 4]. Цю думку науковець підтверджує посиланнями на аргументовані висновки інших дослідників творчої спадщини видатного українського державознавця. Так, росіянка Г. Баландіна, авторка цікавої розвідки про нашого вченого, дійшла висновку, що практично кожна з ідей, пов'язаних з функціонуванням конституційної держави (базувалися ці ідеї на глибокому вивченні Б. Кістяківським проблем конституціоналізму XVIII–XIX ст.), досі є актуальною для сучасного державного будівництва [15, с. 26–27]. А її співвітчизниця Є. Мальова, аналізуючи теорію держави Б. Кістяківського, вказуючи на деякі, на її думку, недостатньо аргументовані положення про специфіку владних функцій конституційної держави, акцентує увагу на раціональних підходах до вибору українського державознавця методологічних підходів до теоретико-правового обґрунтування основ публічної влади, на доцільності врахування окремих положень, сформульованих ще на початку XX ст., у практиці аналітичного осмислення сучасних державно-правових явищ у Російській Федерації, яка, як і Україна, конституційно оголосила себе правовою, соціальною державою, а насправді такою не стала [111, с. 19–21].

Звернення названих (а також низки українських науковців) авторів до теоретичної спадщини українського державознавця пояснюються, на наш погляд, не тільки злободенністю порушеної ним проблематики, а й – що не менш важливо – новаторським підходом до використання взятої ним в арсенал пізнання своєї методології дослідження. Знайомство з творчою спадщиною ученого переконує в тому, що він великого значення надавав принципу історизму. Саме ці принцип і метод, використовувані в аналізі державно-правових явищ, давали йому змогу обґрунтовувати закономірності змін у суспільстві, з'ясувати природний перебіг процесів утворення держав і трансформації їхніх форм, становлення специфіки їхніх функцій тощо. У курсі лекцій про державне право, які Б. Кістяківський прочитав у Московському комерційному інституті, він виділив окрему главу II «Методи

вивчення держави», у якій, зокрема, відзначив важливість принципів методології для наукового пізнання. Водночас вказав, що юриспруденція повинна послуговуватися своїми методологічними підходами у вивченні соціальних явищ, шукати шляхи, відмінні від тих, які використовують природничі науки. «Цінність наукового вивчення, – писав український державознавець, – в тому і полягає, що воно застосовне не до одного тільки конкретного предмета, а до всіх предметів з досліджуваної категорії або серії предметів» [75, с. 432].

Обравши предметом свого вивчення феномен держави, застерігаючи від можливостей повторення помилок, характерних для середньовічного схоластичного мислителя, учений зазначав, що всі конкретні приклади для ілюстрації своїх теоретичних положень братиме «з державного устрою і діяльності» індивідуальних держав, серед яких називав Англію, Францію, Бельгію та інші, наділені спільними рисами конституційних держав. «Якраз завдяки існуванню цих загальних спільних рис ми можемо, – наголошував Б. Кістяківський, – при вивченні їх користуватися порівняльним методом» [75, с. 432]. А неодмінною складовою цього методу був принцип історизму, про що свідчить таке твердження автора: «Так, наприклад, для наукового вивчення конституційних установ Англії ми простежили б їх поступовий розвиток, затримуваний чи прискорюваний вплив їх одне на одного і взаємозв'язок при виконанні владних функцій». І далі: «Дослідження з історії державних установ Англії, знайомлячи з розвитком цієї класичної конституційної країни, допомагають у догматичному вивченні державного права конституційних країн. Історія конституційного розвитку, інших країн не може зрівнятися у цьому сенсі з історією Англії, бо конституційні установи в них або недостатньо довго існують, або в розвитку їх не спостерігається тієї ж послідовності і спадкоємності, як в Англії» [75, с. 432–433].

На основі цього підходу до аналізу державно-правових реалій український державознавець як лектор звертався до своїх слухачів: «Але

найбільше нас повинен цікавити державний устрій і державні установи Росії». І це можна цілком зрозуміти, адже в результаті ухвалення низки законодавчих актів 1905 і 1906 років державний устрій в абсолютно-монархічній державі зазнав певних трансформацій. «Але конституційні форми і нові державні установи, – зазначав український вчений, – ще не настільки довго існують, щоб дати матеріал для їх оцінки... Не нагромадилося достатньо фактів для того, щоб судити про те, що являють собою ці конституційні установи. Тільки майбутнє покаже їх фактичне значення, і лише майбутнє остаточно визначить доцільність їх організації і функціонування» [75, с. 434].

У згаданому вже неодноразово курсі лекцій, а саме у главі ІХ, де проаналізовано ухвалені державні закони і створення нових державних установ, наділених відповідними управлінсько-адміністративними та виконавчими функціями, учений досить оптимістично писав: «...Законодавством 1905–1906 рр. у нас створено міцну основу для подальшого конституційного розвитку. Встановлені ним гарантії і їх недоторканність повинні забезпечити нам можливість безперервного розвитку без нових потрясінь». На жаль, ці прогностичні оцінки українського державознавця не підтвердилися усім наступним перебігом суспільно-політичних подій, бо потрясіння загальнопланетарного масштабу призвели не лише до кардинальних змін у державному устрої Російської імперії, яка на початку ХХ ст. надто нерішуче ставала на шлях трансформації абсолютистської монархії з такою специфічною формою її вияву як самодержавство, під впливом згаданих вище революційних подій, у конституційну монархію, а й після жовтневого перевороту 1917 року протягом наступних десятиліть перетворювалася на оплот тоталітаризму у світі, хоч вважалася (за висновком радянських правознавців) правовою конституційною державою. Цілковита неспроможність виконувати загальноновизнані теорією державного права функції, нелегітимність здійснюваного бюрократичним апаратом курсу на побудову соціальної

держави і низка фатальних прорахунків у проведенні так званих реформ, спрямованих на нібито вдосконалення автократичної системи, призвели до закономірного фіналу – розпаду імперії, що мала назву Радянський Союз. Основною спадкоємницею його стала Російська Федерація, яка, як й інші п'ятнадцять колишніх союзних республік, стала суверенною, незалежною державою, в основному законі якої визначальними рисами задекларовано правовість, соціальність, демократизм. І хоч уже минуло понад два десятки літ з часу утвердження незалежності, однак відчутних зрушень у напрямі перетворення декларацій на реалії не сталося. Тому зрозумілою є спроба російських науковців знайти пояснення цьому і водночас нагадати про одну із втрачених можливостей – звернення до думки і вчення авторитетного українського державознавця. Це й зробила згадана вище Г. Баландіна ще десять років тому. Вона віднайшла в концептуально-теоретичній спадщині Б. Кістяківського низку важливих положень для осмислення державно-правових інститутів і процесів. Отже, через майже століття сучасні науковці у розв'язанні багатьох державно-правових проблем визнають українського вченого своїм однодумцем, а його вчення – джерелом багатьох ідей, які потребують осмислення, а відтак і належної науково-теоретичної інтерпретації.

Безумовно, теорія держави і права (і на цьому мусимо наголосити ще раз) як одна з провідних у юридичній науці зазнала історичного розвитку. Той пізнавальний інструментарій, яким тепер оперують дослідники, певною мірою відрізняється від того, що використовувався українським державознавцем, якого цілком заслужено називають одним із фундаторів вітчизняної філософії права. Як виразний прихильник нормативно-соціологічного напрямку, адже давав найбільш розгорнуту характеристику природи, функцій і призначення держави і права, він зробив помітний внесок у розвиток теорії держави. Якоюсь мірою це можемо простежити на прикладі трактування загальнотеоретичних понять сучасним російським науковцем.

Розглядаючи державу як «політичну цілісність, створену національною або багатонаціональною спільністю на певній території, де з допомогою політичної еліти, яка монополізувала владу, підтримується юридичний порядок, включаючи законне право застосування насилля», сучасний російський філософ права І. Василенко називає ознаками держави: «публічну владу, котра володіє спеціальним апаратом управління і примусу (армія, поліція, суд); територію, на яку поширюється юрисдикція цієї держави (право здійснювати суд); систему права – сукупність обов’язкових норм, дотримання яких забезпечується органами влади». Відтак він зазначає, що держава виконує низку важливих внутрішніх і зовнішніх функцій. «Головною внутрішньою функцією держави, – пише науковець, – є її діяльність з досягнення соціально-політичної стабільності, служіння загальному благу, другий компонент, як бачимо, цілком збігається з вищевикладеним трактуванням цієї функції українським державознавцем». Для досягнення стабільності, як вважає автор, «держава прагне виступати як головний арбітр при зіткненні політичних інтересів, не допускати загострення соціальних конфліктів і вирішувати їх мирними засобами. Крім того, продовжує І. Василенко, «держава забезпечує: економічні функції – виступає головним координатором і регулятором економічних процесів; соціальні функції – забезпечує систему соціального страхування, суспільних компенсацій, соціальної опіки, розвиток охорони здоров’я; культурно-освітні функції – виступає головним гарантом збереження і примноження національної науки і культури, розвитку системи народної освіти; економічні функції – відповідає за охорону навколишнього середовища на своїй території» [23, с. 189–190].

Як окрема, самодостатня суспільно-політична система, яка є частиною загального світопорядку, держава наділена низкою зовнішніх функцій, які спрямовані на реалізацію її інтересів і цілей на міжнародній арені. У цьому контексті головними зовнішніми функціями держави І. Василенко називає: «забезпечення національної безпеки, відстоювання державних інтересів у

міжнародних відносинах, розвиток взаємовигідного співробітництва, участь у вирішенні глобальних проблем» [23, с. 190], тобто життєво важливі сенси буття, що стосуються людства загалом і які важко оптимізувати в межах окремих країн чи навіть регіонів, що надзвичайно актуально на сучасному етапі розвитку людської цивілізації.

Отже, якщо врахувати здійснений за минуле століття людством цивілізаційний поступ, що, звичайно, не могло не позначитися й на теорії функцій держави, то основні положення щодо специфіки функціонування держави, насамперед у здійсненні функції забезпечення права, про що йшлося вище, цілковито збігаються з поглядом цитованого сучасника. Для цього, безумовно, важливою є думка українського державознавця Б. Кістяківського, що «сучасна держава має бути заснована на компромісі» [61, с. 136], а тому завдання еліти (інтелігенції) суспільства – реорганізувати державну владу – «із влади сили до влади права» [61, с. 143]. Отже, суспільство, різні верстви населення залучаються до активного впливу на реалізацію функцій держави.

Визнаючи владу однією з основних ознак держави, Б. Кістяківський підкреслював значення її функцій як засобу досягнення єдності державної влади. «Як держава, – зазначав він, – є щось ціле, єдине і неподільне, так і влада неподільна, влада належить державі в її цілісності, і в ній не декілька влад, а тільки одна єдина влада» [75, с. 486]. Далі, розвиваючи цю думку, український державознавець наголошував, що «єдності державної влади зовсім не суперечить існування кількох органів; ще менше суперечить такій єдності той поділ, який проводиться між окремими функціями держави» [75, с. 488], адже окремі функції держави завжди чітко розподілені формально, натомість матеріально об'єднані у верховних органах влади. Дотримуючись «функціональної» інтерпретації розподілу влад, український державознавець вказував на те, що єдина, цілісна і неподільна державна влада реалізовується у трьох функціональних вимірах, що знаходять вияв у законодавчій, виконавчій і судовій функціях.

Висновки до розділу 1

Концептуалізацію теорії держави і права Б. Кістяківський здійснив на основі синтезу розмаїття методологічних підстав до дослідження державно-правових явищ, насамперед, до з'ясування сутності держави як демократичної і правової форми публічно-владної організації суспільства. Аналіз праць сучасних дослідників теоретичної спадщини цього вченого підтверджує, що він вибрав раціональну методологію вивчення й осмислення феномена держави. Це дало йому змогу обґрунтувати своє концептуальне бачення того, що являє собою держава, якими є цілі її формування, становлення і розвитку, а на підставі цього довести, що саме це визначається загальною логікою правової взаємодії держави, суспільства та індивіда.

1. Будучи послідовним і переконаним прихильником плюралістичного підходу до предмета дослідження, орієнтуючись на здобутки тогочасної державно-правової науки, змістовно і критично оцінюючи напрацювання в цій царині попередників і сучасників, Б. Кістяківський зумів відійти від принципів юридичної догматики, якою послуговувалися прихильники юридичного позитивізму, й обґрунтувати і практично втілити теорію множинності понять права, що поєднала етичний природно-правовий нормативізм та психолого-соціальні підходи. Тож плюралізм теоретичного пояснення, що доповнювався опрацюванням статистичних імовірностей, давав змогу довести наукову неспроможність так званого «юридичного поняття держави», актуалізувавши значення цілісного і сутнісного підходів до розуміння держави.

2. Вказано на винятково виважене й об'єктивно критичне ставлення українського вченого до тих теоретиків, чимало з яких були, як і він, неокантіанцями, хоч він і сам поділяв окремі нормативістські концепції теорії держави. Б. Кістяківський виходив з того, що в «кінцевому синтезі» стосовно державно-правових явищ і право, і держава мають визнаватися

самодостатніми, автономно визначуваними, проте взаємозалежними реаліями. Щоправда, пройнята духом плюралізму інтерпретація держави таки не стала підставою для моністичного сприйняття українським державознавцем відкритого декларування представниками соціологізму своєї основної мети – оголосити засадою держави соціально-психологічні відносини владарювання, тобто панування однієї людини над іншою. Обґрунтовуючи своє визначення держави після аналітичного розгляду елементів, з яких вона складається, український вчений формулював своє, на наш погляд, дещо превентивне визначення, за яким «державою є правовою організацією осілого на конкретній території народу, яка знаходить своє завершення в органах державної влади». При цьому він зазначив, що така дефініція не може цілком задовольнити, оскільки в ній не враховано суспільних явищ, за його словами, «у строгому сенсі слова».

3. Б.Кістяківський мав підставу для філософсько-правового осмислення феномена влади як одного з визначальних елементів державності, а отже, і правоздатності держави, оскільки, на його думку, саме влада є основною ознакою держави, тільки вона володіє цією повнотою влади і розпоряджається усіма її формами. Щоб з'ясувати природу влади, на його думку, потрібно виділити, окремо проаналізувати соціально-психологічні детермінанти у процесі, що призводить до підпорядкування однієї людини іншій, до визнання одного індивіда володарем, а іншого – підлеглим. Необхідно також встановити, що становить формально-юридичну сторону влади і що гарантується чинним державно-правовим порядком.

4. Називаючи державу правовою організацією народу, яка володіє в усій повноті своєю власною, самостійною і ні від кого незалежною владою, вчений підсилював це положення покликанням на авторитетних зарубіжних і вітчизняних учених, його сучасників, чиї погляди нерідко поділяв. Розвиваючи цю думку, він досить докладно характеризував владу в абсолютно-монархічній державі (винятковим зразком якої було самодержавство Російської імперії), порівнюючи її з владою у

конституційних державах Європи. Владний авторитаризм у Росії набув, за словами Б. Кістяківського, «гіпертрофії володарювання». Події 1905 року в цій країні, що зумовили перехід до становлення конституційної монархії, отримали належну правову оцінку українського державознавця, який вважав, що це викликано державним розвитком, хоч значення такого розвитку, зокрема, наукові кола дещо перебільшували. Адже, на думку вченого, якщо пильно, з об'єктивних позицій приглянутися до еволюційних перемін (малися на увазі царські маніфести, ухвалені законодавчі акти), то слід визнати, що такому розвитку мало властиве прагнення перетворити російський абсолютно-монархічний лад на конституційний.

5. Розглядаючи сутність державної влади на конкретних прикладах, Б. Кістяківський закликав підходити до пояснення державно-правових явищ з позиції ефективного використання, за його словами, «елементів конструктивної діяльності мислення». Цей конструктивізм спрямовувався на підтвердження застосованої ним тези: «над владою все більше набуває панування правова ідея, ідея належного». Отже, щоб існувати і бути визнаваною, влада повинна себе виправдовувати. Одним із засобів досягнення виправдання влади він вважав реалізацію сформульованої ще в XVI ст. Г. Гроцієм вимоги, за якою державна влада повинна забезпечити громадянам відому сферу свободи і недоторканності їх особистостей. А це, як загальновідомо, залежить великою мірою від виконання державою своїх функцій.

Звернення Б. Кістяківського до проблематики функцій держави зумовлене, на наш погляд, насамперед тим, що він прагнув аргументовано й послідовно викласти своє ставлення до теорії розподілу влад, її інтерпретації зарубіжними та вітчизняними ученими, а відтак показати, наскільки прийнятними були ідеї, проголошені Ш.-Л. Монтеस्क'є, для втілення у практику державного будівництва початку XX ст. Наголошуючи, що жодна функція, жодна діяльність не може суперечити наявному правопорядку, що жоден орган державної влади не може діяти інакше, як через здійснення

права, український державознавець вважав головною функцією держави забезпечення права. Ця функція охоплює юридичну формалізацію права, гарантування державних норм (їх практична реалізація пов'язується з позитивною діяльністю держави) та охорону права. У процесі реалізації цієї засадничої функції держава повинна не тільки встановлювати правові норми шляхом законодавчої діяльності, а й постійно дбати про їх забезпечення засобами виконавчої та судової влади, бо саме так досягається оптимізація практичного втілення принципу розподілу влад.

РОЗДІЛ 2

ІДЕЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

У ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІЙ СПАДЩИНІ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

2.1 Філософські детермінанти правової держави

Розглядаючи співвідношення «держава – право», яке, незважаючи, за словами Б. Кістяківського, на його порівняно простоту, виявилось одним з найбільш неясних і заплутаних питань у тогочасній науці про державу, український учений сформулював одну з визначальних детермінант, у якій закладена філософська сутність ідеї особливого типу держави. Ця детермінанта постулювалася ним як результат процесу взаємовідносин, взаємодії, взаємовпливів держави і права такою формулою: «право перебудовує державу і перетворює її на правове явище або на витвір права» [70, с. 348]. Аналізуючи причини суперечливих і нерідко досить примітивних відповідей на згадане запитання, Б. Кістяківський пояснював це тим, що деякі вчені ведуть пошук не шляхом теоретичних узагальнень і з'ясування того співвідношення між державою і правом, яке властиве сучасній правовій державі, а намагаються встановити таке, яке було б спільним для різних стадій розвитку права і для різних типів державного існування [70, с. 347]. Ця сутність полягала насамперед у створенні такого механізму управління життєдіяльністю суспільства, що дозволяє системі права надійно захищати громадян, їхнє життя, свободи, власність та особисту гідність від будь-яких форм сваволі.

У час, коли жив, активно працював і творив, обстоював свої наукові концепції Б. Кістяківський, вчення про державу, права людини були не менш актуальними, ніж тепер. У другій половині XIX ст. проблеми легітимізації правової держави порушували у своїх філософсько-правових працях такі авторитетні правознавці, як Б. Чичерін, П. Новгородцев, М. Ковалевський, В. Гессен, С. Котляревський та ін. З багатьма з них український учений

підтримував дружні наукові зв'язки, завжди відгукувався на появу їхніх праць, дискутував з тих чи інших питань. Водночас Б. Кістяківський був глибоко обізнаний з творчою спадщиною провідних філософів, правознавців Західної Європи, уважно стежив за новими виданнями німецьких, австрійських, французьких учених. Усе це дає підставу вважати, що він мав належну фундаментальну наукову базу для творення своєї концепції правової держави, яку вважав одним з основних своїх творчих завдань. Він виходив зі свого переконання в тому, що «у нормальній діяльності сучасних держав усе сильніше проявляється усебічне зростання розширення панування права» – принципу, який є визначальним в існуванні, розвитку і життєдіяльності ідеальної держави, в якій для забезпечення свободи людини реалізовано принцип верховенства права (зв'язаності держави правом).

Як відомо, ідея правової держави виникла, а відтак отримала початкову теоретичну інтерпретацію наприкінці XVIII – на початку XIX ст. За сучасним енциклопедичним тлумаченням поняття цього ідеального типу держави пов'язане зі самим терміном, введеним у науковий обіг німецьким юристом, професором Гейдельберзького і Берлінського університетів (у ньому згодом навчався і Б. Кістяківський) Р. Модем, однак формувалося воно і в певний спосіб трактувалося набагато раніше. Окремі ідеї правової держави (зокрема, обмеження державної влади законом) висловлювали ще античні мислителі Платон, Аристотель, Полібій та інші, але концептуального вигляду ідея правової держави набула у XVIII–XIX ст. Помітний внесок у це зробили Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Дайсі (Англія), Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Мотеск'є (Франція), І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Р. Моль, Г. Єллінек (Німеччина). Серед тих, хто підтримував та розвивав ідеї правової держави наприкінці XIX – на початку XX ст., були українські й російські правознавці – В. Гессен, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, М. Коркунов, С. Котляревський, О. Малицький, М. Палієнко, Ф. Тарановський та ін. [169, с. 36]. Однак, так би мовити, «першопрохідцем» у формуванні теорії правової держави вважають Р. Моля. «Спираючись на ідеї «конституційного руху» Німеччини XIX ст., –

зазначають автори енциклопедичної довідки про цього вченого, – Моль висунув теорію правової держави, вперше ввівши цей термін в юридичну та політичну науку. Правову державу характеризує як новий етап розвитку державності, що ґрунтується на принципах права. Така держава є результатом реформування правових, політичних і економічних інститутів та реальної зміни характеру взаємовідносин між особою, суспільством і державою» [145, с. 756]. Б. Кістяківський називав Р. Моля «знаменитим німецьким державознавцем першої половини ХІХ ст.» [70, с. 417]. Український державознавець був ґрунтовно обізнаний з працями німецького професора, читаючи їх в оригінальних виданнях, адже бібліотеки німецьких університетів, де були не тільки ліпші умови для навчання, а й панував дух вільного наукового мислення, послужили для молодого українця чудовою академією набуття глибоких і всебічних знань. Йдеться, зокрема, про такі фундаментальні праці Р. Моля, як «Енциклопедія державних наук», що вийшла у перекладі російською мовою на початку 1860-х, а також «Наука поліції у відповідності з принципами правової держави», що витримала ще за життя вченого три видання протягом 1830–1860-х років. Аналізуючи погляди німецького державознавця, український вчений, зваживши і на його застереження про те, що «література про державу, засновану на ідеї права, є надзвичайно великою за кількістю», скористався з опублікованого ним бібліографічного огляду «Історія і література державознавства» («*Deschichte und Literatur der Staatswissenschaften*»), адже покладався на авторитет Р. Моля не тільки як видатного теоретика «правової держави, а й як практика – політичного діяча, депутата Національних зборів у період революції 1848–1849 рр., міністра юстиції, у «революційному» уряді, одного з авторів проекту Конституції Німеччини 1849 р.» [54, с. 78].

Простежуючи генезис класичної теорії правової держави, аналізуючи концепцію Р. Моля, сучасний український дослідник Р. Гринюк аргументовано довів, «що сам Р. Моль вважав, що ідея чи теорія правової держави виникла значно раніше, ніж саме поняття. Тобто, хоча цей термін, за

словами Р. Моля, почали використовувати відносно недавно, кількість праць, в яких висвітлюються проблеми функціонування держави, заснованої на ідеї права, є доволі великою. З іншого боку, як вказував Р. Моль, дуже часто, критикуючи теорію правової держави, в саме це поняття вкладається принципово відмінний зміст. Зокрема, це стосується питань про цілі правової держави, способи та межі її діяльності, можливості застосування примусу, її ставлення до релігії» [35, с. 89–90].

На наш погляд, у цьому аспекті під впливом ідеї правової держави формувалися філософські детермінанти образу такого типу державності, який, за словами Б. Кістяківського, «в силу самої своєї природи, перетворюючи всі свої відношення на правові, поступово цілковито проникається правом і перетворюється на суто правове явище» [70, с. 349]. Водночас учений застерігав щодо перебільшення ролі права у процесах державотворення, котрі стимулюють трансформацію типів держав у напрямку їх ідеалізації. Визнавши ідеальну державу витвором права, не слід розглядати й апріорі сприймати це визнання в тому сенсі, що право стає соціально-економічною основою держави, як це прагнув довести німецький філософ і теоретик права Р. Штаммлер, представник так званої Марбурзької школи неокантіанства, автор низки праць (зокрема, «Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung» («Господарство і право з точки зору матеріалістичного розуміння історії»), «Die Lehre vom dem rechtlichen Recht» («Учення про справедливе право»), «Theorie der Rechtswissenschaft» («Теорія правознавства») та ін.), які ґрунтовно проаналізував у своїх державознавчих студіях український правознавець, дискутуючи з приводу низки концептуальних положень, які розвивав у названих працях авторитетний німецький учений – один з визнаних тогочасних фахівців з філософії права. Варто відзначити, що саме в процесі таких дискусивних творчих досягнень напрацювань багатьох західноєвропейських учених, передусім німецьких, формувалася і розвивалася концепція правової держави Б. Кістяківського.

Відповідно до теорії державного права саме витвором права є «відповідним чином організована суспільна структура, здатна здійснювати найвищий контроль над деякими аспектами поведінки людей на певній території з метою підтримувати лад у даному суспільстві» [157, с. 150], тобто держава (філософське визначення якої наведено). Однак не можна перебільшувати значення права у таких, за сучасними поняттями, синергетичних процесах. «Проти такого перебільшення, – наголошував Б. Кістяківський, – необхідно застерігати особливо тому, що існує науковий напрям, представники якого, безумовно, переоцінюють значення для соціального життя норм взагалі, норм права зокрема. Найвідомішим представником цієї течії є Р. Штаммлер» [70, с. 439]. У першій з названих вище праць він обстоював апріорність права, яке розглядав як незалежну від соціальної реальності логічну категорію. На підставі цього сформував два підходи до аналізу суспільних явищ – історично-еволюційний та телеологічний, відтак спробував сформувати цілу систему соціальної філософії.

Цитуючи Штаммлера, на думку якого «соціальне життя є зовнішнім чином врегульоване спільне життя людей», український правознавець зазначав, що під цим «він розуміє суспільне життя, пов'язане зовнішніми правилами, які бувають правовими або конвенціональними». Далі Б. Кістяківський розвиває свою думку: «Ці два види правил..., об'єднаних одним спільним родовим поняттям зовнішніх правил спільного життя людей, «конституують соціальне життя як особливий об'єкт нашого пізнання». Зовнішні правила становлять форму суспільного життя, матерія ж її полягає у спільній діяльності людей, спрямованій на задоволення їхніх потреб, тобто в суспільному господарстві. Форма і матерія не є двома різними об'єктами, а створюють єдиний об'єкт соціальної науки – «зовнішнім чином врегульоване господарство». Дослідження форми окремо від матерії можливе: оскільки воно спрямоване на правові норми, то становить завдання формального правознавства; натомість досліджувати соціально-економічні явища поза

регулюючою їх правовою формою не можна, тому що соціально-економічних законів, які були б незалежними від змісту цього правового регулювання, немає. Цю побудову сентенцій Штаммлер послідовно проводить через усю свою книгу». Український правознавець робить однозначний висновок: «Але вона, безумовно, помилкова і заснована на некритичному поширенні суб'єктивного інтересу до відомих сторін об'єкта на весь об'єкт. Штаммлер як юрист цікавиться насамперед нормами взагалі і нормами права зокрема, як догматик він досліджує їх незалежно від тих конкретних суспільних відносин, які вони регулюють, водночас він не раз виявляв, що норми права визначають соціально-економічні відносини: з усього цього він робив висновок, що норми права можна вивчати ізольовано, а соціально-економічні відносини не можна, і що норми права завжди визначають соціально-економічні відносини» [70, с. 439–440].

Після аналітично аргументованого розгляду помилковості засадничих принципів і постулатів, які обстоював Штаммлер, український правознавець зазначив, що не можна повторювати його хибних тверджень, мовляв, право створює і соціально-економічні підвалини держави. Б. Кістяківський наголошував: «...Оскільки норми права, які регулюють організацію і діяльність державних установ, є продуктом свідомої діяльності людини і піддаються вдосконаленню, то ми повинні визнати, що вони поступово перетворюють все соціальне життя і підпорядковують його тим цілям, які закладені в них. Отож, кінцевий пункт соціального розвитку права полягає в тому, що все соціальне визначається і регулюється нормами, свідомо встановленими правилами» [70, с. 340]. Очевидно, саме цей підхід українського правознавця якнайбільше відповідав філософським особливостям предмета державного права, якому належало досліджувати домінуючу специфіку установ державної влади, які, на думку Б. Кістяківського, є «результатом цілої системи норм, пов'язаних начебто єдиною ідеєю» [70, с. 341]. А втіленням тієї ідеї, яка пов'язує всю систему в одне ціле, безперечно, є держава, яку вчений визначав передовсім як

«правовий інститут, тобто установу, створювану і регульовану правовими нормами». Щоправда, він уточнював: «Але визнати витвором права ми можемо тільки сучасну «конституційну або (як її надзвичайно чітко назвали німецькі державознавці першої половини минулого століття) – правову державу. Цим конституційна держава і відрізняється від інших попередніх її типів держави, які черпали свою силу та знаходили виправдання і в інших явищах, крім права» [70, с. 341].

Підставою для такого висновку був глибокий філософсько-аналітичний аналіз державознавчих концепцій античних мислителів Платона, Аристотеля, Полібія, німецьких філософів Г. Гегеля, І. Фіхте, правознавців Р. Моля, Р. Штаммлера, яким протиставляв погляди на державу, її роль та призначення Т. Гоббса, Дж. Локка, Ф. Ніцше, а також Л. Толстого. Отже, досліджуючи взаємодію держави і суспільства, держави і права, Б. Кістяківський, по суті, вказував на співіснування в історії політико-правової думки двох протилежних підходів до тлумачення сутності держави та її цілей. Ідеться про дві лінії, кожна з яких має свою філософську домінанту. Якщо для першої правова держава є не тільки своєрідною ідеальною конструкцією, вигаданою німецькими мислителями, які спиралися у своїх філософських теоретизуваннях на античні традиції, то для другої таким типом є абсолютно-монархічна, деспотична держава, у якій повноваження державної влади необмежені, в результаті чого повністю поглинається суспільство, особистість, вони робляться слухняними виконавцями рішень державної влади.

Уже в самому понятті «правова держава» закладено і конкретизовано зв'язок між державою і правом – двома самодостатніми явищами, дослідженню й поясненню яких Б. Кістяківський приділив дуже багато уваги. Він прагнув передусім з'ясувати сутність співвідношення держави і права. Це питання, на перший погляд, видавалося простим, але при аналітичному підході до його вивчення виявлялося надто заплутаним і незрозумілим у державознавчій науці, оскільки тогочасні науковці шукали пояснень не в

теоретичному визнанні відношень між державою і правом, а намагалися встановити їх, знайти спільне для різних стадій розвитку права і для різних типів держави. Однак, на думку українського вченого, такі поєднання чи узагальнення неможливі, тому що в різних типах держав було різне ставлення до права. «Так, антична держава, – відзначав Б. Кістяківський, – незважаючи на високу правову організацію, що поєднувала громадян, перебувала у прямому протистоянні з правовою ідеєю, адже в ній існували раби, і через це в ній заперечувався основний принцип права, за яким будь-яка людина є особистістю і суб'єктом права. Феодально-вотчинна держава, яка виникла із завоювань головним чином в епоху великого переселення народів, була заснована на складній системі різних форм особистісної залежності, пов'язаної із володінням і використанням землі. Ця залежність для селян, прикріплених до землі, набувала форми повного безправ'я. При такому безправ'ї, звичайно, феодально-вотчинна держава не могла бути проникнутою правом. І нарешті, абсолютно-монархічна держава завжди оправдувала своє існування не правом, а тими чи іншими теократичними ідеями... Створена шляхом історичного розвитку влада в абсолютних монархіях Нового часу вважалася встановленням божественної обумовленості; абсолютні монархи оголошували себе правителями «Божою ласкою»; тому веління, які виходили від них, були наділені нібито вищою санкцією, а піддані залишалися безправними щодо їх влади, а отже, і щодо держави» [70, с. 441]. Тож у названих типах держав надто складно зіставляти ставлення до права з тим, яке повинно бути властиве правовій (конституційній) державі.

Зрештою, якщо йдеться про сучасну державу, яка створюється і визначається у своїй діяльності правом, то, як вважав український державознавець, це не означає, що вона виникла завдяки правовим актам. Цю думку Б. Кістяківський підсилював історичними фактами, які засвідчували, що основи більшості тогочасних держав закладено не правовими, а позаправовими актами. Наприклад, США, Бельгія, більшість балканських

країн – Сербія, Греція, Чорногорія, Румунія, виникли внаслідок війн за незалежність, Франція зобов'язана своїм існуванням поваленню монархії шляхом революції. Також внаслідок революції або під загрозою її абсолютно-монархічні держави Центральної і Східної Європи перейшли до форми конституційної монархії. Об'єднання Італії і створення Болгарського князівства було результатом міжнародних війн. Нарешті, Німецька імперія могла виникнути також тільки після кількох війн. «Але – робить висновок учений, – усі ці позаправові дії були не що інше, як боротьба за право, боротьба ця призводила до створення нових держав, або нового державного устрою в існуючих державах. І в тому, і в іншому випадку ці нові державні утворення одразу ж отримували своє визначення в нормах права, виражених у конституціях. Отож, усі ці події призводили, зрештою, до торжества права і до панування правової ідеї» [70, с. 441–442]. Адже в конституціях цих держав передбачено правові шляхи для всіх подальших державних перетворень.

Водночас Б. Кістяківський не відкидав, що можливе вторгнення позаправових явищ і сил у правову організацію функціонування правових держав, які начебто цілком сформувалися. Це підтверджувала і практика тогочасних міжнародних політико-правових відносин, порушення норм міжнародного права урядами деяких країн. Філософськи осмислюючи такі рецидиви неправової поведінки їх правлячих кіл щодо інших народів, український правознавець з жалем констатував: «Так, ще до сих пір вільні нації можуть бути підкорені збройною силою і позбавлені незалежності». Це він ілюструє прикладами агресивної політики урядів держав, у яких панує внутрішнє право, але не визнається міжнародне право. «Досить згадати, – зазначав Б. Кістяківський, – хоча б недавні завоювання Англією незалежних і вільних республік Трансваалю й Помаранчевої ріки; згадаймо також, що Ельзас і Лотарингія були відторгнуті шляхом війни від того правового спілкування з Францією, в якому вони перебували понад півтора століття, і були приєднані до Німеччини без опитування населення. Нарешті, на наших очах Боснія і Герцеговина приєднуються до Австро-Угорщини наперекір

правосвідомості як населення провінцій, так і усіх людей в Європі, які поважають міжнародне право» [70, с. 442].

Оскільки правова держава за своєю природою покликана будувати свої відносини з усіма суб'єктами на правових основах, то й вона повинна сприяти тому, щоб у вирішенні конфліктних ситуацій при встановленні влади чи територіальних меж поступово витіснялися насильницькі дії. Щоправда, ці процеси наштовхуються на істотний спротив, адже, за словами Б. Кістяківського, «є суспільні течії і цілі політичні партії, які проголошують єдино раціональним способом державного перетворення і будь-якого політичного прогресу насильство», вони, при виникненні політичних конфліктів часто вдаються до насильницьких заходів замість того, щоб скористатися правовими засобами і методами, які надає конституція країни. Але, на переконання українського вченого, існували всі підстави для оптимістичного розв'язання цієї проблеми, бо «з кожним роком все зменшується можливість насильницького вирішення державних і міжнародних конфліктів й усе розширюються способи їх правового вирішення. Мирним способом тепер вирішуються питання, які заторкують саму сутність держави». І цей оптимізм українського державознавця оснований на двох прикладах. Англія, погодившись на зменшення своїх верховних прав, добровільно відмовилася від Іонійських островів на користь Греції. Це було 1863 року, а 1905-го стався, за словами українського державознавця, «небувалий в історії факт» – від Швеції відділилася шляхом договірною визнання суверенних прав Норвегія, яка проголосила свою незалежність.

Отже, міждержавні відносини правових держав повинні будуватися тільки на засадах правових норм конституційного і міжнародного права, міжнародних мирних договорів. «Для міжнародних відносин, – наголошував Б. Кістяківський, – особливо велике значення мають... так звані міжнародні трактати, які пов'язують держави відомими правовими принципами і примушують їх підкорятися встановленим у трактатах правовим нормам...

Взагалі... наближається час, коли всі державні конфлікти, як внутрішні, так і зовнішні, будуть вирішуватися тільки правовими шляхами, тільки на основі вже чинних правових норм і шляхом напрацювання нових... Тож якщо право не є цілком вихідним пунктом для сучасної держави, то воно – головна рушійна сила його і кінцева мета; воно – завершальна стадія розвитку держави. Іншими словами, визнаючи державу витвором права, ми вважаємо право не першопочатковою, а фінальною причиною держави» [70, с. 443]. Виступаючи самостійним нормативним регулятором, право стає панівною силою у правовій державі, однією з основних ознак якої є реалізація принципу верховенства права, що, безумовно, слід визнати ще однією домінантою цієї держави.

У широкому розумінні верховенство права розглядають як принцип правової організації державної влади, тобто як «верховенство права над державою». У такому значенні англomовна конструкція верховенства права (the rule of law), що сформувалося в англо-американській правовій системі (певною мірою започаткована англійським ученим-конституціоналістом А. Дайсі, працю якого «Основи державного права Англії» аналізує у цьому контексті Б. Кістяківський), як вважають сучасні теоретики права, «близька до континентальної моделі правової держави. Хоча міжнародно-правові документи, а також сучасна юридична доктрина свідчать про відсутність єдиного універсального визначення верховенства права, Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) називає такі його необхідні елементи: законність; правова визначеність; заборона державного свавілля; ефективний доступ до правосуддя; дотримання прав людини; недискримінація і рівність перед законом» [148, с. 189–190].

Отже, у правовій державі всі сфери діяльності мають підпорядковуватися нормам права. Акцентуючи увагу на висновку А. Дайсі, що «парламентське верховенство підтримує панування права і що винятково переважання загального права спонукає до діяльності верховну владу парламенту і призводить до того, що «вияв цієї верховної влади пройнято

духом законності», український державознавець зазначає: «Із цих, власне, слів Дайсі зрозуміло, що він визнає безсумнівне панування права і щодо парламенту. Інакше не може бути. Весь розвиток англійських конституційних установ у їх зіткненнях з королівською владою пройнятий правовими ідеями; англійський парламент завжди наполягав на відомих принципах англійського державного устрою в ім'я поваги до права; всі реформи і будь-які усунення зловживань в Англії завжди розглядалися як здійснення права. Тож принцип верховенства права в державних установах успадкований в Англії з часів Середніх віків. Ще тоді юристи сформулювали положення: *non rex facit legem, sed lex facit regem*, тобто король створює закон, а закон творить короля. Отже, ще тоді визнавалося, що навіть такий верховний орган, як король, підпорядкований закону, що він не може його порушити, не може здійснити неправомірного акта» [70, с. 444]. Ця традиція неухильно зберігається й розвивається, що особливо важливо як приклад для наслідування правовим державам континенту.

У діяльності цих держав, як вважав Б. Кістяківський, дедалі сильніше проявляється розширення панування права. «Провідниками панування права, – наголошував учений, – у внутрішньому житті сучасних держав є законодавчі органи й особливо народне представництво. Один з основних конституційних принципів вимагає, щоб питання, яке одного разу було вирішене законодавчою владою, згодом підлягало регулюванню тільки з її боку» [70, с. 349]. У цьому сенсі Б. Кістяківський був однодумцем з відомим українським правознавцем М. Палієнком, який також розробляв доктрину правової держави. Базуючись на розумінні держави як юридичної особи, на розумінні органу держави як її представника в межах своєї компетенції і визнаючи державну владу як явище колективно-психологічного характеру, М. Палієнко обґрунтовував зв'язаність держави правом. «Заслуга і значення його досліджень, – пише В. Тимошенко, – полягають у тому, що за допомогою різнобічного аналізу права він окреслив юридичні гарантії верховенства права над державною силою, намітив шляхи подолання

конфлікту між державою і правом; побудови дійсно правової держави» [152, с. 352]. У монографії «Вчення про сутність права і правову зв'язаність держави», М. Палієнко наголошуючи на особливому значенні питання про юридичну зв'язаність держави, зумовлену верховенством права, учений писав: «Право і держава – настільки тісно пов'язані між собою явища соціального життя, що як би ми їх логічно не відділяли одне від одного, ми ніколи не повинні забувати, що право, хоч воно виникає та існує і в недержавних спілкуваннях, має все ж найважливішою сферою свого вияву державу; остання є з давніх пір за посередністю своїх органів важливим встановлювачем права і його охоронцем, і при цьому право є не тільки нормативним началом державного життя, що відноситься до категорії визначальних, але й, як чинне право, реалізується у сфері фактичних відношень, організує буття держави, її устрій і діяльність» [121, с. 369].

Вказуючи на важливість і раціональність такого підходу М. Палієнка до з'ясування питань, пов'язаних з нормативним ученням про право і зв'язаність на цій основі держави правом, Б. Кістяківський зазначав, що праці цього українського правознавця, хоча він сам виявляє прихильність до психологізму і позитивізму та водночас ратує за введення природно-правової ідеї в науку, мають велике значення для науково обґрунтованого трактування принципу верховенства права.

На такому ж рівні Б. Кістяківський висловився і про російського філософа В. Гессена, який обстоював ідеї відродження природного права. Він, зокрема, позитивно оцінив монографію В. Гессена «Теория правового государства (Политический строй современных государств)». Цей, за словами Б. Кістяківського, «наш видатний молодий учений» (був, до речі, ровесником українця і, за волею долі, прожив таке саме коротке життя, як і візаві), обґрунтував основні ознаки правової держави: розподіл влади на законодавчу і виконавчу; панування законодавчої влади, зумовлене представницьким характером її організації (парламент – виразник загальної волі та визнання закону як вищої в державі юридичної норми); правомірність

характеру відносин між урядовою владою і громадянами; законодавче закріплення публічних об'єктивних прав (прав свободи, позитивних публічних прав індивіда, політичних прав); система гарантій недоторканності суб'єктивних прав (адміністративна юстиція, інститут кримінальної та цивільної відповідальності посадових осіб перед судом, інститут політичної відповідальності міністрів); парламентаризм (безпосередній вплив народного представництва на політику урядової влади) [8, с. 169].

Отже, конституціоналізм як доктринальне поняття – основа парламентаризму – організації державної влади, для якої характерне визнання провідної або важливої ролі парламенту в її здійсненні, для Б. Кістяківського був ще однією визначальною домінантою правової держави. На думку сучасного правознавця В. Шаповала, «явище парламентаризму є історично зумовленим наслідком суспільно-історичного розвитку, генетично пов'язаним з періодом історії, який розпочався революціями XVII–XVIII ст. у Європі... Сучасні автори пов'язують особливості парламентаризму з характером організації та функціонування вищих ланок державного механізму, взаємовідносин законодавчої і виконавчої влад. Однак парламентаризм не можна асоціювати з якоюсь конкретною формою державного правління, зокрема з парламентськими формами... Феномен парламентаризму характеризує не тільки державу, а й суспільство. Парламентаризм можливий тільки в умовах демократичного режиму, а справжня демократія ґрунтується на реальному парламентаризмі» [167, с. 623].

Сучасні трактування двох важливих понять цілком кореспондуються з тим розумінням їх сутності, які знаходимо в концептуальних інтерпретаціях досліджуваного типу держави. Не розмежовуючи цих доктринальних понять, В. Гессен, як зауважує український правознавець, «стверджує, що правова і конституційна держави – синоніми; ототожнення понять правової і конституційної держави є загальним місцем сучасної німецької доктрини державного права». Цитуючи це положення із згаданої книги російського

правознавця, Б. Кістяківський, загалом визнаючи правомірність цього твердження, запропонував аргументоване уточнення: «З нашої точки зору, правова держава є повністю і послідовно розвинута конституційна держава. Оскільки ми з'ясуємо принципи, а вони найповніше виявляються в довершено розвинутих державних формах, ми й можемо прирівняти конституційну державу до правової» [79, с. 845–846].

Безумовно, у філософсько-правовому осмисленні засадничих ознак досліджуваного типу держави поняття конституціоналізму й парламентаризму були домінантними категоріями, які потребували, на наш погляд, саме такого принципово аргументованого уточнення. Констатуємо, що більшість тогочасних європейських й американських держав належать за своїм державним устроєм до конституційних або правових держав, український державознавець водночас зауважував, що різні країни, розташовані в різних кліматичних умовах, мають свої національні особливості, успадкували різну історичну долю, конституціоналізм отримав другий вияв. «Як форми, так і види конституційних або правових держав в Європі або в інших країнах, – зазначав український державознавець, – дуже різноманітні. Відмінності ці часто суттєві, за збереження чи їх усунення провадиться жорстока політична боротьба. Але порівняно з основними принципами конституційної або правової держави всі ці відмінності виявляються другорядними. Основні принципи, на яких побудована або повинна будуватися будь-яка правова держава, скрізь мають бути одні й ті самі» [70, с. 328].

Які ж принципи мав на увазі український державознавець? Відповідь на це запитання, аналізуючи філософські основи його концепції правової держави, дає дослідник філософсько-правового вчення Б. Кістяківського М. Альчук: «На переконання Б. Кістяківського, правова держава – це цілком послідовно розвинута конституційна держава (це положення учений розвинув у главі IV «Завдання і методи науки державного права. Панування права як основний принцип організації конституційної держави» курсу

лекцій «Державне право». Тобто на рівні ідеального типу можна прирівняти конституційну державу до правової. Він виділяв основні принципи, на яких базується будь-яка правова держава, вказуючи на важливий принцип правової держави – обмеженість державної влади. Б. Кістяківський виокремлював характерні особливості перетворення конституційної держави на правову: органи влади та їхня діяльність підпорядковані праву; судовий устрій ґрунтуватиметься на правових принципах; встановлення конституційної організації держави; створення народного представництва; законодавство підпорядковується правовим нормам; урядова діяльність строго підпорядковується правовим нормам» [8, с. 170].

Б. Кістяківський вважав, що особливе значення для перетворення конституційної держави на суто правову має підкорення праву організації, облаштування й діяльності всіх органів влади, з яких на перше місце ставив суди. Вони, на думку українського правознавця, набувають ознак правових установ ще в абсолютно-монархічній державі, оскільки вона в останній період свого існування задля самозбереження (навіть стаючи на шлях конституційних перетворень) вдається не тільки до репресій, а й до правових реформ. І в цьому сенсі актуалізується значення теорії сили, яку цікаво інтерпретував С. Котляревський у високо оціненій Б. Кістяківським монографії «Влада і право. Проблеми правової держави». І хоч український державознавець не погоджувався з С. Котляревським у визначенні типу правової держави, однак він схвально сприйняв його думку про те, що державна влада як сила служить самозбереженню держави, а тому досить часто змушена діяти, підкоряючись чиннику необхідності, вимушено відступаючи від строгого дотримання принципів права. «Цю думку, – зазначав Б. Кістяківський, – С. А. Котляревський висловлював такими словами: «Коли ми говоримо про неможливість для правової держави стати правовою остаточно, то тут доводиться зважати не тільки на слабкість і невиразність правових запитів, які висуває конкретне суспільство до державної влади; тут діє і простий інстинкт політичного самозбереження,

властивий будь-якій життєздатній державі за найрізноманітніших форм правління. Правовий запит стикається з *duza necessitas*» [70, с. 354].

Розглядаючи силу влади як ще одну домінуючу правової держави, на наш погляд, Б. Кістяківський цілком обґрунтовано вступав у дискусію зі своїм опонентом, наводячи обґрунтовані аргументи щодо помилковості його методологічних розмірковувань. Український правознавець, дотепно натякнувши на те, що книга молодого колеги (на час її публікації вже доктору права С. Котляревському виповнилося 42 роки) пройнята настроєм, який створюється уявно про владу як первісну могутність і силу, а також оптимізмом, властивого, очевидно, самому автору, досить толерантно зауважував: «Але якщо зважити й оцінити самі докази С. А. Котляревського на рахунок того, що влада є самотньою силою, яка не може перетворитися на суто правове явище, то одразу ж виявиться теоретична непереконливість усієї його наукової побудови. Він не довів, що у тих випадках, коли, на його думку, повинна діяти влада як сила, йдеться справді про самозбереження держави, а не про самозбереження того чи іншого державного устрою або навіть того чи іншого урядового режиму» [70, с. 355].

Аналізуючи з позицій теорії держави помилковість поглядів опонента, український правознавець пише: «...Всі інститути, наведені С. А. Котляревським на доказ того, що держава часто буває поставлена перед кінцевою необхідністю, через яку вона вимушена відступати від строгого дотримання правових принципів, належать до інститутів перехідного характеру, як, наприклад, інститут надзвичайно-указного права або виняткових станів. Немає ніяких підстав вважати, що ці інститути мають невиразне значення; навпаки, все свідчить про те, що вони тимчасові. Взагалі вся аргументація С. А. Котляревського на користь його розуміння відношення між владою і правом основана на фактах або взятих з історії розвитку правової держави, або характерних для сучасної конституційної держави. На противагу цьому ми не знаходимо в нього принципово-теоретичного доказу того, що влада не може цілком проникнутися правом і

«стати цілком... правовим явищем». Такий доказ мав би ґрунтуватися на докладному аналізі всіх елементів влади» [70, с. 355]. Натомість російський учений, вочевидь, прихильник психологічної теорії держави і права Л. Петражицького, згідно з якою «держава – це лише ідея, душевне переживання людини, яка спонукається до суспільно корисної поведінки і знесилюється для поведінки суспільно шкідливої, а державна і взагалі суспільна влада є не воля і не сила, взагалі не є чимось реальним, а є емоційною проекцією, емоційною фантазією» [153, с. 169], вдався до посилянь на недосконалість людської природи. У цьому випадку, вважає український правознавець, такі посилення недостатні, «бо право на відміну від моралі переважно розраховане на недосконалість людської природи» [70, с. 355]. У такому твердженні цілком виразно проглядається його філософська неокантіанська налаштованість залишатися послідовним прихильником Кантівського постулату, за яким право не вимагає від людей взаємної любові. Люди можуть недолюблювати, зневажати і навіть ненавидіти один одного, але, підпорядковуючись законам, вони не повинні давати волю своїм почуттям. Сааме право гарантує підтримання цивілізованого правопорядку. Ці гарантії передбачають наявність примусово здійснюваних законів, захист власності та особистих прав, рівність громадян перед законом, можливість вирішення спорів у судовому порядку, тобто усіх домінантних рис правової держави.

Для Канта закон – це вияв загальної волі: «Саме поняття закону, – зазначає Р. Гринюк, – передбачає самостійну здатність народу та окремих громадян встановлювати норми, які б регулювали суспільні відносини. Ці норми закладаються в основу вихідного суспільного договору (*pactum sociale*), який задає напрям всьому подальшому розвитку суспільства та держави. При цьому особливу увагу слід привернути до властивостей зазначеного суспільного договору. Справа в тому, що, за І. Кантом, подібний договір закладає основи не лише громадянського стану, а й визначає те, яким чином повинна функціонувати держава» [35, с. 85–86]. Під державою Кант

розумів об'єднання людей, які підкоряються потрійній владі: верховній, котра видає закони; виконавчій, що править за цими законами; судовій, яка виносить присуд кожному згідно із законом. Ці положення обґрунтовані німецьким мислителем у розділі «Публічне право» його твору «Метафізика звичаїв», де викладено основні ідеї філософії права. «У «Метафізиці звичаїв», – писав Б. Кістяківський, – вже сама назва якої свідчить про те, що тут маємо справу зі суто філософською побудовою, він вважав за необхідне особливо підкреслити, що дане ним визначення (права, правової держави) має філософське, а не емпіричне значення. А згідно з раніше висловленим ним поглядом, «філософські визначення здійснюються тільки у формі експозиції цих понять»; це означає, що вони «здійснюються лише аналітично, шляхом розкладу (повнота якого не володіє аподиктичною достовірністю)» [70, с. 230–231].

На наш погляд, закладена у цьому висловлюванні думка частково може прислужитися для резюмування наших філософських осмислень домінант правової держави. Очевидно, наскільки це дозволяє обсяг цього підрозділу, в якому ми прагнули розкрити один з аспектів ідеї правової держави в теоретико-правовій спадщині Б. Кістяківського, сформульовані нами судження об'єктивно можна вважати аподиктичними й асерторичними (як видається, ці два антоніми підходять для характеристики викладеного вище). Адже незаперечним є той факт, що панування, верховенство права український правознавець визнавав основною детермінантою конституційної (правової) держави, однак асерторична необхідність (логічна доцільність) такого факту не обов'язкова для визнання держави формою ідеального об'єднання людей, які, за вченням І. Канта, підкоряються владі закону, адже, за формулою німецького мислителя, «кожен, хто знаходиться під законом, має йому підпорядковуватися нарівні зі всіма іншими» [53, с. 536], тому принцип рівності є одним з визначальних, що становить філософський зміст функціонування правової держави.

2.2 Філософський зміст функціонування правової держави

Глибоко обізнаний з працями античних мислителів, Б. Кістяківський зазначав, що деякі філософи вважають головною метою держави гармонію суспільних відносин і справедливість, цьому підпорядковувалося функціонування держави, що виявляється у формі публічної владної сили. І хоч докладно український правознавець не з'ясував сутності держави, він віддавав перевагу «думкам філософів-ідеалістів усіх часів», у яких простежував більш вдумливе, більш проникливе ставлення до держави, як думки Гоббса, Ніцше і Л. Толстого. І цю позицію значно легше зрозуміти, якщо, зокрема, замість коментарю скористатися інтерпретацією античних учень про державу сучасних нам науковців. Так, аналізуючи державно-правове вчення Аристотеля, російський дослідник С. Мірзаєв зазначає: «Визначаючи поняття держави, Аристотель доходить висновку, що держава – це така складна сукупність громадян (повноправних членів політичного спілкування), яка існує для себе і в ім'я себе. Підхід до держави як до багатоскладної організації, що має низку елементів, зумовив ставлення Аристотеля до поняття громадянина. Повноправний громадянин наділений сукупністю політичних прав, зміна обсягів яких спричиняє зміну поняття «громадянин» і форми держави» [112, с. 19]. Виходячи із цих засад, згаданий науковець констатує: «Називаючи найбільш правильною формою держави політію, Аристотель мав на увазі правління більшості в ім'я загальної користі. Політія є начебто поміссю олігархії і демократії. В ній об'єднуються вільні від недоліків кращі сторони олігархії і демократії, що дозволяє називати її «середньою» формою і в цьому сенсі змішаною. Політія є, по суті, теоретичною конструкцією найкращої державної форми, і в цьому сенсі вона одночасно служить еталоном для наслідування і критерієм визначення переваг і недоліків окремих державних форм» [112, с. 19]. Такий висновок цілком виправданий, якщо йдеться про сутність (у нашому контексті – зміст) держави незалежно від її форми чи типу, адже ця сутність, насамперед з

огляду на функціонування, має свою динаміку розвитку, що залежить, насамперед, від конкретного стану суспільства, соціальних завдань та конкретизується у відповідних напрямках її діяльності, пов'язаних з виконанням чітко визначених функцій, наповнених відповідним соціально-правовим змістом.

Відзначимо, що категорія «функція держави» належить до найскладніших і найважливіших терміно-понять у загальній теорії державознавства. Вона отримала інтерпретацію ще й у філософії права, що, як вже вище зазначалося, визначає функції як «головні напрями діяльності держави, котрі безпосередньо відбивають її сутність і призначення» [17, с. 369]. Оскільки філософи зазвичай трактують категорію «функція» як зовнішній прояв властивостей будь-якого об'єкта в певній системі відносин, то з огляду на попередні тлумачення під функціонуванням держави варто розуміти вид державної діяльності. С. Бостан вважає, що «деякі юристи державознавці у поняття «функція держави» вкладають саме такий зміст. Інші, відзначаючи тісний зв'язок функцій з діяльністю, вказують на недопустимість їх протиставлення: вони пропонують розуміти під функціями різні за обсягом поняття – саму діяльність держави (інколи зводячи її до діяльності державного апарату), напрям діяльності, аспект, вид, частину, зміст, характеристику, сутність діяльності (В. Нерсисянц)» [147, с. 98–99]. Однак, на думку С. Бостана, «найпоширенішим у науковій літературі є визначення функцій держави як напрямку її діяльності. Проте щодо цього існують різні підходи. На переконання одних науковців, функції держави – це основні (головні) напрями її діяльності (О. Скакун), а на думку інших – будь-які напрями діяльності, що характеризуються визначеністю (А. Венгеров). Пропонують також як функцію держави розуміти не тільки напрям, а й аспекти діяльності держави (І. Кузнєцов)» [147, с. 99]. У підрозділі 1.3 нашої роботи зроблено спробу філософсько-правового осмислення категорії «функції держави» саме в контексті концепції Б. Кістяківського. Повернення до цього питання, на наш погляд, зумовлене

насамперед тим, що йдеться про діяльність (функціонування) правової держави, в якій виражається і конкретизується її загальнолюдська сутність і соціальне призначення. Розглядаючи у главі V свого курсу лекцій про державне право основні елементи держави, український державознавець наголошував на пріоритетному вивченні не феодальної і не абсолютно-монархічної, а правової держави. Він, зокрема, зазначав: «Правова держава є перш за все організацією народу. Народ є основним елементом будь-якої правової держави, однаковою мірою як республіки, так і конституційної монархії. Тому суттєвою невід'ємною ознакою правової держави є народне представництво. Тим не менше два інші елементи будь-якої держави – територія і влада також необхідно присутні у правовій державі. Саме ці елементи сприяють тому, що держава є не безформною масою народу, а організованим народом» [62, с. 451].

Історія політичної думки, держави і права переконливо засвідчує залежність функцій держави та їх змістовного наповнення від конкретної історичної епохи, типу політичної системи суспільства, адже суспільство – це певна мережа необхідних відносин, які, взаємодіючи між собою, формують конкретний соціальний процес. Але суспільство – це не тільки переплетіння суспільно-наслідкових взаємозв'язків, а ще й утілення уявлень про добро, справедливість, красу тощо. Виходячи з цього і прагнучи обґрунтувати необхідність розуміння ціннісних вимірів людської природи, пишучи про державу, Б. Кістяківський ототожнював її правову форму «з культурним людством, яке живе в культурній спілці». Для нього культурна людина як провідний чинник організованого народу й держава як суспільно-політичне явище – два поняття, котрі доповнюють одне одного: держава немислима без культурної людини, як і культурна людина без держави. У забезпеченні такого взаємозв'язку – сенс функціонування правової держави, «вищої форми державного буття, яку виробило людство як реальний факт».

Не абсолютизуючи ролі держави, український правознавець, на відміну від своїх колег (зокрема П. Новгородцева, В. Гессена та ін.), стверджував, що саме за допомогою правової держави здійснюється те, що є важливим, потрібним і цінним для всіх – досягнення спільного блага – «формули, в якій виражаються ідеальні цілі і завдання держави як такої» [62, с. 427]. Ця актуальна думка кореспондується з висловлюванням сучасних дослідників. «Чи не найважливішою функцією сучасної європейської держави «загального добробуту», що поєднує принципи демократичної, соціальної та правової держави, – вважають сучасні політологи, – є функція узгоджених інтересів різних соціальних груп та індивідів, розв'язання соціальних конфліктів, досягнення консенсусу з гострих соціальних проблем. Призначення держави як арбітра між конкуруючими силами полягає у знаходженні оптимальних політико-правових рішень, які б стабілізували всю політичну систему. Функцією такої держави є забезпечення діалогу між владою та громадськістю, своєчасне реагування на суспільні виклики. У зв'язку з цим у правовій державі розширюються змістові наповнення правоохоронної функції» [6, с. 69]. Звичайно, у свій час Б. Кістяківський не вів мову про такий діалог, проте він однозначно стверджував, що у правовій державі законодавство повинно бути цілковито підпорядковане народу, бо має творитися за його безпосередньою участю та відповідати його інтересам.

Називаючи владу основною ознакою держави, український правознавець розглядав її як ідейний фактор, що формується правовими нормами. «Щоб визначити причину існування влади, – зазначає В. Тимошенко, – він (Кістяківський) пропонував розчленовувати явища, що до неї входять, на їх складові. Для цього слід чітко відрізнити соціально-психологічні елементи у тому процесі, який призводить до підкорення однієї людини іншою і до визнання одного владарюючим, а іншого підвладним, від того, що утворилося завдяки історико-політичним умовам, тобто в результаті довгого процесу історичного розвитку, що призвів до створення сучасної

держави і, нарешті, від того, що є формально-юридичною стороною влади і що гарантується сучасним державно-правовим порядком» [153, с. 191].

Оскільки держава відповідальна за підтримання на належному рівні правопорядку, за дотримання його усіма суб'єктами правовідносин, то саме правова держава у своєму функціонуванні повинна бути спрямована на досягнення морального виправдання її влади. Це виправдання, на думку українського державознавця, повинно полягати насамперед у зміцненні правового і громадського порядку, а також у регулюванні економічного життя і задоволенні найважливіших матеріальних та духовних потреб усіх громадян. Таке моральне виправдання влади «учений вкладав у поняття «натхненна ідея», що поступово (у міру формування, становлення і розвитку правової держави) стає основною і найважливішою ознакою влади правової держави. Щоправда, цим зовсім не вичерпується сутність влади, адже вона – надто складне явище.

Враховуючи саме цю особливість, Б. Кістяківський вважав, що в логічній послідовності влада як основна ознака правової держави розвивається, по-перше, під впливом соціально-психічних причин, котрі призводять до творення престижу й авторитету, з одного боку, і почуття залежності і підпорядкування – з іншого; по-друге, вона зобов'язана своїм існуванням ніхці історичних і політичних умов, починаючи від боротьби рас і фактів підкорення однієї раси або нації іншій і закінчуючи соціальною боротьбою – боротьбою класів, що спричинена економічними відносинами і призводить до перемоги прогресивних суспільних сил над відсталими і віджилими; нарешті, по-третє, відомі відносини панування й підпорядкування утверджуються і зміцнюються завдяки їх ідейному виправданню [68, с. 281].

У правовій державі сформульована ученим правова ідея – ідея належного бере гору над існуючим лише фактично, тому й фактичні відносини пристосовуються до належного у правовому відношенні. Отже, всі відношення володарювання виражаються і закріплюються у правових

нормах. «Спочатку існуючі фактичні відношення, – зазначав учений, – набувають характеру відносин, освячених нормами права. З’являється переконання, що те, що є, повинно бути» [68, с. 281]. Ввідтак під впливом посилення панування правової ідеї відбуваються закономірні трансформації змістовного сенсу володарювання як однієї з провідних засад функціональної діяльності держави, яка знаходить для себе виправдання тільки на підставі панування правової ідеї, а точніше – верховенства права. А це означає, на думку Б. Кістяківського, що «особи, наділені владою у правовій державі, підпорядковані правовим нормам однаково з особами, котрі не мають влади. Вони є виконавцями приписів, закладених у цих нормах. Влада є для них не стільки їхнім суб’єктивним правом, скільки їхнім правовим обов’язком. Цей обов’язок вони повинні нести, здійснюючи функції влади як відоме суспільне служіння. Виняткові повноваження їм надаються не в їх особистих інтересах, а в інтересах всього народу і держави». На основі цих роздумів учений робить висновок: «Отже, влада в кінцевому результаті не є пануванням осіб, наділених цією владою, а служінням цих осіб на користь загальному благу» [68, с. 282].

Важливим стримувальним фактором влади та її суб’єктів виступають закони, тобто загальноприйняті правила поведінки усіх членів суспільства. «Повертаючись до питання про організацію державної влади у правовій державі та про участь народу в цій організації, – зазначав український державознавець, – маємо зауважити, що найважливіша функція влади – законодавство – у правовій державі цілковито підпорядковано народному представництву. Законодавство цілком обумовлює організацію і діяльність держави та їх елементів; воно регулює не тільки стосунки поодиноких осіб і цілих гуртів людей між собою, але й відношення самої держави до громадян, а вкупі з тим і діяльність усіх державних установ. Зрозуміло, однак, що при свободі особи і самодіяльності суспільності особа сама повинна так чи так брати участь у виробленні норм або правил, виражених у законах, які будуть їх зв’язувати та зобов’язувати. У правовій державі поодинокі особи

впливають на хід і характер законодавчої праці через народне представництво. У виборах народного представництва повинен брати участь, звичайно, весь народ; ніякі поділи народу і вирізнення з нього привілейованих груп стосовно права обирати народних представників, тобто ніякі обмеження виборчого права, є принципово неприпустимі» [77, с. 250]. Відзначаючи особливу увагу Б. Кістяківського до формування законотворчого, тобто представницького органу держави, через який народ повинен здійснювати управління державними справами, В. Поздняков пише: «У правовій державі законодавство повинно бути цілковито підпорядковане народу. Б. Кістяківський наділяє громадян правової держави всіма політичними правами людини, що записані й у Конституції України 1996 р. Б. Кістяківський писав: «Жодні обмеження виборчого права є недопустимі». Він підтримував прогресивні погляди щодо неприпустимості будь-яких неправових обмежень права обирати і бути обраним» [127, с. 54–55].

У цьому зв'язку важливою умовою функціонування правової держави, на думку українського державознавця, є гарантування загального виборчого права, адже «нема нічого, що такою ж мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність». Б. Кістяківський наполягав: «Виборче право мусить бути загальним і рівним, а на те, щоби загальність і рівність були забезпечені на ділі, голосування мусить бути пряме і таємне». Далі він обґрунтовував свою позицію: «Вимога загального, рівного і прямого виборчого права з таємним поданням голосів є тепер головна вимога демократизму. При демократичному ладі кожен мусить мати виборче право, і ніхто не повинен бути його позбавлений. Тепер це стало аксіомою навіть для прихильників найскромніших інституцій» [77, с. 250–251].

Аналізуючи політико-правову практику західноєвропейського державного будівництва середини XIX ст., український правознавець був переконаний, що загальне виборче право цілковито відповідає запитам демократизму, а отже, може вважатися визначальною умовою функціонування правової держави. Цю думку він підтверджував прикладом

тогочасної Німецької імперії часів канцлера Бісмарка, котрий, за словами Б. Кістяківського, «поставив імперію на міцний базис, давши їй народне представництво, що обиралося на підставі загального і прямого голосування» [77, с. 251]. Прихильник плюралістичного підходу до вивчення багатьох соціально-правових явищ, у цьому випадку український державознавець скористався компаративістською методикою, щоб переконливіше репрезентувати свою позицію. До того ж глибоко обізнаний з тогочасною правовою системою провідних західноєвропейських держав, насамперед Німеччини, володіючи, по суті, енциклопедичними знаннями (принагідно ще раз відзначимо цю вагому складову багатогранної ерудиції Б. Кістяківського), послідовно і неухильно дотримуючись основних засад неокантіанської філософії, учений не раз вдавався до порівняльного правознавства. Отже, саме досвід функціонування правової системи Німеччини щодо формування вищими державними чинниками народного представництва прислужився йому для такого висновку: «Можна з певністю сказати, що державна єдність німецького народу дужчала і ставала тривкішою головне завдяки тому, що імперське народне представництво обирається через всенародне голосування» [77, с. 251].

Наскільки цінним і важливим для становлення правової держави є цей досвід Б. Кістяківський доводив на прикладі іншої імперії – сусідки Німеччини. «По сорока роках після заснування Німецької імперії, – писав учений, – тією ж дорогою пішла Австрія. З різноплеменністю людності Австрійської імперії і нещадною боротьбою між національностями Австрія особливо потребувала народного представництва, яке об'єднало б усі її народи і було б уособленням державної єдності. А таке представництво, що згуртовує та об'єднує, неодмінно має обиратися народним голосуванням. Австрійський уряд зі своїм імператором на чолі [46, с. 3530] усвідомив, у чім полягає нагальна державна потреба для Австрії, і зрозумів, що державна єдність Австрії може бути врятована тільки загальнонародним і демократичним представництвом. Тому в першому десятилітті нашого

століття (тобто ХХ ст.) ми й були свідками такого дивоглядного явища, що засновувачем і найенергічнішим борцем за всезагальне виборче право в Австрії був сам уряд... Отже, загальне виборче право в Австрії було заведено з ініціативи та наполягання самого уряду» [77, с. 251–252].

Незважаючи на деяку ідеалізацію зусиль державної влади в реалізації такої важливої функції держави, а також, що про такі серйозні прогресивні перетворення в Австро-Угорщині громадянин Російської імперії міг писати з такою неприхованою симпатією (адже «недремне око» жорстокої цензури оберігало «чистоту» самодержавія від небажаних демократичних впливів з потенційно ворожої держави напередодні Першої світової війни), незважаючи на властиву глибоко осмисленим пасажам, за допомогою яких ілюструється концептуально-продуманий філософсько-правовий виклад основних положень текстів, романтичну піднесеність (стиль письма українського державознавця заслуговує окремого дослідження), маємо зазначити, що усі ці «нюанси» досить виразно «працюють» на досягнення поставленої мети, а саме на розкриття великих потенційних можливостей (конкретно змістовності) цієї складової функціонування держави. Тому не випадковим є в цьому контексті твердження ученого, що саме «завдяки народному представництву... ціла організація правової держави має громадський або народний характер». Виникає цілком закономірне запитання: чим це зумовлено? І на нього Б. Кістяківський дає чітку й однозначну відповідь: «Правильне й нормальне справляння державних функцій у правовій державі залежить від самодіяльності суспільності і народних мас. Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима. Свого повного розвою правова держава досягає за високого рівня правосвідомості і за сильно розвиненого в ньому почуття відповідальності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку і державних установ лежить на самому народі. Але саме тому, що клопіт за державну і правову організацію покладено в правовій державі на

самий народ, вона є справді зорганізована, тобто впорядкована держава» [77, с. 252].

У цій цитаті закладено глибокий смисл для роздумів над проблемами реалізації конституційної парадигми сучасного вітчизняного державного будівництва. Нерідко у таких роздумах вітчизняні науковці не тільки не дотримуються чіткості формулювань загальноприйнятих, теоретично апробованих вітчизняною юриспруденцією категорій і понять, а й інтерпретують сам предмет дослідження, використовуючи сумнівні методологічні підходи, що властиві застосовуваному превентивному способу пізнання державно-правових явищ [173, с. 155].

Існують науково вивірені положення, які дезавуують такі інтерпретації з теорії правової держави, розставляють усі акценти, часто-густо посиляючись на напрацювання теорії держави в політико-правовій думці України, зокрема на теоретичну спадщину видатного українського державознавця Б. Кістяківського. У цьому зв'язку ми цілком поділяємо позицію одного з провідних дослідників проблем правової державності Р. Гринюка. У виданій десять років тому монографії, присвяченій дослідженню теоретико-правових підходів у вивченні правової держави та їх зв'язків з реалізацією цієї моделі в сучасній практиці державотворчих процесів, аналізуючи загалом концепцію правової держави Б. Кістяківського, підкреслюючи, зокрема, що «центральною інституцією у системі органів державної влади, який забезпечує стабільність верховенства права та обмеженості держави правом й інтересами та потребами суспільства, є інститут народного представництва», Р. Гринюк слушно зауважує: «У зв'язку з цим... було б доречно нагадати багатьом сучасним державним діячам і політикам слова Б. Кістяківського про те, що престиж та велич правової держави полягають не у недосяжності її влади, а у її опорі на народ і на право, хоча подібне значення інститутів народного представництва у правовій державі, на якому наголошує Б. Кістяківський, не повинно трактуватися як злиття державної влади з суспільством. Це було б не лише

соціальною політико-правовою утопією, а й руйнацією самої ідеї правової держави» [35, с. 124].

У зв'язку з такою інтерпретацією для українського державознавця правова держава була не тільки філософською ідеєю, а й осмисленою правовою реальністю. Філософський зміст її функціонування для нього втілювався водночас у певній інституалізованій формі безпосередньої організації державної влади (коли вона стає підпорядкованою праву й обмеженою суб'єктивним правом) і своєрідною політико-правовою моделлю чи ідеальним типом, якому властиві чітко визначені універсальні властивості та ознаки, що дозволяють вести мову про сутнісну спорідненість різноманітних конституційних і державно-правових форм. Однак незалежно від того, як розглядати цю державу (з філософсько-правових, загальнотеоретичних чи конкретно-практичних позицій), неодмінно все зводиться до з'ясування співвідношень держави і права, держави і суспільства, держави й особистості, як визначального кожного зокрема компонента загальної концепції. Акцентуючи увагу на важливості осмислення цих співвідношень для розуміння філософсько-правових засад інтерпретації сутнісних основ правової держави, Р. Гринюк наголошує передовсім на тому, що специфічне співвідношення держави і права у правовій державі український державознавець визначає поняттям «підзаконність» державної влади. Однак, на відміну від багатьох своїх сучасників, зазначає Р. Гринюк, Б. Кістяківський пропонує дещо «нетрадиційний» погляд на це, здавалось би, широковживане і цілком зрозуміле поняття. Річ у тому, що «традиційне тлумачення підзаконності передбачає регламентацію законом діяльності органів державної влади і слідування ними цим законам, яке фіксується через такий принцип, а саме принцип законності. Таким чином, витлумачена підзаконність за словами Б. Кістяківського, є настільки незаперечною гідністю державного ладу, що її домагаються не лише правові держави, а й абсолютистсько-монархічна державна влада» [35, с. 122].

Проте у сприйнятті та реалізації цього принципу між цими двома формами держави існує істотна відмінність, на яку вказував український державознавець. Якщо в абсолютистсько-монархічній державі верховним правителем якої є король, цар, імператор, монарх чи будь-хто, у чийх руках сконцентрована вся повнота влади, який, контролюючи дотримання законів органами державної влади, сам залишається поза впливом цих законів і може змінювати їх відповідно до власних уявлень чи на угоду своєму оточенню, то дія принципу підзаконності у правовій державі основана на утвердженні правового статусу народу в особі людини і громадянина як носіїв прав. Цю відмінність Б. Кістяківський пояснював так: «Органи державної влади бувають насправді зв'язаними законом лише тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами. Тільки маючи справу з уповноваженими особами, які можуть пред'явити правові претензії до самої держави, державна влада виявляється вимушеною незмінно дотримуватися законів» [77, с. 246].

Розгляд співвідношення держави і права, звісно, передбачає ґрунтовне «занурення у концептуально не прості теоретичні узагальнення, зроблені понад сто років тому українським державознавцем». Якщо саме з таких позицій до дослідження цього питання ще десять років тому підійшов Р. Гринюк, то сучасний науковець І. Жаровська у монографії, присвяченій сучасній інтерпретації правових категорій феномена державної влади, обмежилася фактично покликанням на працю «Держава і особистість» Б. Кістяківського. Вона, зокрема, пише: «Найважливіші, визначальні риси права прямо залежать від держави, причому саме від тих особливостей держави, які характеризують її як владну силу, як орган примусу, здатний нав'язувати свою волю, свої настанови усьому населенню, надавати їм загальнообов'язковий характер. Чітко і логічно цю подвійну природу влади при демократії визначив філософ права Б. О. Кістяківський». Як, на думку науковця, визначається ця подвійна природа влади? Відповідь така: «Він (тобто Б. Кістяківський. – З. П.) вказував, що органи державної влади в

правовій державі мають бути наділені достатньою силою, щоб втілювати в життя закони і прискати їх порушення. Але в правовій державі повноваження органів державної влади визначаються суворими рамками закону. А зв'язаними законом вони можуть бути тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами» [48, с. 59].

На жаль, тепер нерідко трапляється, що науковці надто неухважно (на межі ігнорування) ставляться до цінної спадщини найкращих представників політико-правової думки минулого, що, звичайно, істотно знижує науковий рівень сучасних праць з теорії та історії держави і права. На щастя, такі випадки не переростають у системні тенденції, бо здебільшого творча наукова молодь, наполегливо й успішно долаючи стереотипи недавнього тоталітарного минулого, відкриває для себе, осмислює й інтерпретує відповідно до вимог сьогодення концептуальні ідеї правової держави, запропоновані й обґрунтовані на початку минулого століття нашим співвітчизником, котрий заглядав у найглибшу сутність соціально-правових феноменів, досліджував співвідношення держави й особистості, у цьому контексті розкривав філософський зміст функціонування правової держави як особливого типу взаємозв'язку держави, права і демократії. Зроблені українським державознавцем узагальнення й концептуальні обґрунтування, сприйняті креативними вітчизняними правознавцями вже в нових суспільно-політичних реаліях незалежної української державності, отримали визнання і творчий розвиток у працях сучасних теоретиків держави і права. Їхні теоретичні висновки, твердження тощо відповідають ідейно-теоретичним настановам, що випливають з положень, обстоюваних Б. Кістяківським, у них проглядаються глибокі пізнавальні ресурси духовно-смыслового потенціалу феноменів держави і права, які відкривав український державознавець. Ось приклад успадкування, переосмислення й осучаснення засадничих концептів, якими характеризується правова держава Б. Кістяківського. Розглядаючи сучасну державу як основний елемент політичної системи громадянського суспільства, Н. Пронюк, один з авторів

колективного навчального посібника з теорії держави і права, характеризуючи основні ознаки правової держави, стверджує: «До соціально-змістовних ознак правової держави насамперед належать відмінність від попередніх держав (деспотичних, абсолютистських, поліцейських), де відносини між суспільством та державою будувались на основі відносин «влада – підпорядкування»; особа та пануючий суб'єкт (представник держави) є рівноправними партнерами, котрі уклали своєрідну угоду про взаємне співробітництво та взаємну відповідальність. Однією з основних ознак правової держави є визнання основного соціального вектора у взаємовідносинах між людиною й державою в напрямі «від людини до держави». Держава не всевладна щодо людини, вона має здійснювати свою діяльність в узгодженні з правами і свободами громадянина. При цьому її позитивна відповідальність полягає в тому, що держава має створювати умови, необхідні для здійснення прав і свобод людини, а негативна – у зобов'язаннях відшкодувати збитки (матеріальні, моральні), спричинені порушенням прав і свобод особи з боку органів, службових чи посадових осіб держави» [147, с. 156]. Отже, ідеться про таку визначальну домінанту функціонування правової держави, як обмежувач влади, яким, на переконання Б. Кістяківського, були права і свободи особи.

Аналізуючи праці українського державознавця «Держава правова і соціалістична», «Сутність державної влади», у контексті висвітлення концептуальних проблем теорії функцій сучасної держави, доктор юридичних наук О. Лощихін дійшов висновку, що якими не були б, за визначенням українського державознавця, цілі держави, що здійснювалися шляхом її функціонування, вони повинні сприяти забезпеченню «солідарних інтересів людей». У цьому й полягають справжні цілі держави. Розвиваючи цю думку, автор далі зазначає: «Ці свободи – настільки невід'ємне право кожної людини, вважав Б. О. Кістяківський, що той державний лад, у якому вони порушуються, не може бути визнаний нормальним незалежно від того, у чийх руках влада. Там, де цих свобод немає або де вони у будь-який час

можуть хоча б тимчасово скасовуватися, немає навіть елементарної політичної свободи, там державна влада має характер насильницький, а не правовий» [99, с. 54]. І саме тим відрізняється правова держава, яку український державознавець визначав як «правову організацію народу, що володіє в усій повноті своєю власною, самостійною і ні від кого не запозиченою владою», від інших типів таких утворень, що в ній завдяки невід'ємним правам і недоторканності особи державна влада не тільки обмежена, а й жорстко підзаконна, як це й доводилося вище.

Ще на один важливий аспект змістовного наповнення функціонування правової держави звернула увагу Н. Хома. Досліджуючи процеси становлення та розвитку інституту соціальної держави, її моделей, аналізуючи основні наукові підходи до осмислення феномена соціальної держави, учена наголосила, що у творчій спадщині Б. Кістяківського соціальні питання, розв'язання яких пов'язане з механізмом функціонування держави, розглядаються крізь призму концепції правової держави. Цю думку автор ілюструє цитатою з праці «Держава і особистість» українського державознавця, які наведемо за публікацією у «Вибраному»: «Мета соціального розвитку є не в тім, щоб усі члени суспільства перевтілилися в опікованих, що мають надію лише на милосердність і добродійність з боку суспільства, а в тому, щоб нікому не треба було чекати добродійності... Отже, не силою почуття жалості, а силою самої природи правової організації в нормальному соціальному ладі кожній людині мусить бути гарантоване право на гідне людське існування, що править за основу для цілої низки правових домагань особистості. Треба, щоб кожна людина домагалася; тільки тоді вона буде і сміти, тобто буде вільною» [77, с. 259–270].

І ще один, на наш погляд, істотний аспект досить виразно проступає з цього висловлювання: «Б. Кістяківський вважав, що правова держава, на зв'язку з якою часто наголошують дослідники соціальної держави, – це держава заможних людей» [99, с. 111]. На підтвердження цієї думки знову ж таки учена наводить цитату із цієї ж праці українського державознавця:

«...Коли правову державу називають буржуазною, то цим ім'ям визначають не саму державу, а оту соціальну й економічну будову, яка є підмурком сучасної правової держави. Натомість термін «правова держава» слугує для визначення юридичного характеру самої держави даного типу» [77, с. 254].

На нашу думку, дослідження функціонування правової держави, його філософсько-змістового наповнення українським державознавцем у цьому ракурсі було досить успішним і вагомим, що, за словами його самого, «з теоретичної точки зору вельми важливо» [77, с. 254], адже йому вдалося обґрунтувати низку положень, що, за слушною оцінкою О. Лощикіна (і ми цілковито погоджуємося), «без будь-яких застережень можна віднести до фундаментальних досягнень у сфері теорії держави і права» [99, с. 54]. До цього, як видається, слід додати, що й такими ж вони можуть вважатися й стосовно філософії права. Адже розуміння філософської сутності держави як інституції, покликаної в ідеалі слугувати реалізації загального блага та обстоювати солідарні інтереси громадян, обґрунтування положення, за яким держава має стати суто правовою установою, і визнання можливостей соціально-правового компромісу між різними соціальними верствами в умовах поглиблення правових реформ тощо – усе це філософсько-правова проблематика, якою одночасно з іншими важливими загальнотеоретичними державознавчими питаннями переймався Б. Кістяківський.

2.3 Публічно- і природно-правові форми організації влади

Сучасний стан вітчизняного державознавства вимагає переосмислення засад теоретичного і філософсько-правового державорозуміння як реального, об'єктивного явища, що перебуває в постійному розвитку, існує не саме по собі, а в тісному зв'язку з економічними, політичними, духовними умовами життя суспільства, з природою людини, її потребами. Водночас важливим є також з'ясування меж втручання держави в суспільне життя, визначення форм і методів її діяльності, взаємодії з інститутами громадянського

суспільства крізь призму актуалізації проблематики дослідження державотворчих процесів з огляду на традиційні підходи, запропоновані відомими вченими, наповнення їх новим змістом з урахуванням і світових процесів, і особливостей розвитку вітчизняної державності. «Сучасна наукова література з проблематики наукового осмислення держави та державної діяльності, враховуючи її міждисциплінарний характер, – зазначають С. Гусарев та О. Тихомиров, – є різноманітною відповідно до множини поставлених дослідниками пізнавальних завдань та чисельності існуючих практичних проблем. Це можна пояснити складністю та поліфункціональним характером цього явища, що сприяло залученню наукового потенціалу фахівців не тільки з царини правознавства, а й з інших галузей наукових знань, зокрема політології, соціології, психології, економічних наук тощо. Проте держава та її діяльність вивчаються цими соціальними науками тільки в тій частині, в якій держава пов'язана з їхнім предметом, на підставі панівних у цих науках парадигм, з використанням притаманної їм методології» [37, с. 222].

Ці, на наш погляд, слушні застереження авторитетних вітчизняних учених значною мірою стосуються і правової держави, філософські та загальнотеоретичні засади сутності розуміння якої доцільно розглядати і з позицій сучасного державорозуміння (зазначимо, що згадані вчені дуже вдало вводять у науковий обіг цю категорію за аналогією з поняттям «праворозуміння»), і з орієнтацією на множинність сучасних теорій держави, які успадкували чимало принципово важливих постулатів з теоретичної спадщини минулого. Певною мірою це стосується і вчення про правову державу Б. Кістяківського, а ще більше його теорії держави, викладеної внеодноразово згадуваному вище лекційному курсі. Якщо йдеться про сучасних вітчизняних державознавців, то багато з них орієнтується на розуміння держави як особливої організації суспільства, «котра є суб'єктом не тільки політичної сфери, а й інших сфер суспільного життя – соціальної, духовної, економічної» [37, с. 225]. У такому разі в структурі такого

цілісного феномена як держава виділяється діяльнісний механізм, до складу якого входять владні (державні) інституції, призначені і для управління життєдіяльністю суспільства, і для безпосереднього здійснення функцій держави щодо забезпечення матеріальних, соціальних і культурних потреб соціуму.

Такий загальноприйнятний у сучасних теоріях держави (зокрема правової) підхід дає змогу комплексного дослідження її структури, а також її функцій та видів діяльності, що узалежнені від форм організації влади. Особливе значення такого підходу у вивченні форм організації влади у правовій державі, яку суспільна свідомість приймає як такий тип держави, влада котрої заснована на праві, правом обмежується і через право реалізується. Однак, як слушно зауважує Н. Пронюк, «таке уявлення недостатньо розкриває цей феномен». Науковець аргументує це застереження тим, що «поняття «правова держава» нерідко вживають у найширшому значенні, яке не обмежується власне державою, а поширюється на все суспільство, на весь спектр суспільних відносин. Правову державу також визначають як правову форму організації і діяльності публічної влади, її взаємовідносин з індивідами як суб'єктами права, «носіями» прав і свобод людини і громадянина» [132, с. 155]. Зазначимо, що в цьому сенсі публічна влада за філософсько-правовими ознаками трактується як вольові відносини між людьми щодо організації їхньої спільної діяльності, вироблення та здійснення загальної для конкретного соціуму волі. Публічна влада поширюється там, де «має місце нормативно-регламентована комбінована діяльність. Соціальний аспект цієї влади обумовлений необхідністю організації спільної діяльності людей, а психологічний – означає здатність справляти визначальний вплив на поведінку інших людей» [17, с. 52–53].

Як визначальна форма організації владарювання у правовій державі публічна влада введена у певні межі, здійснюється у визначених формах і має суто правовий характер, що регламентується природним і публічним правом. У цьому зв'язку, на наш погляд, слід зважити на аргументовану

методологічну «підказку» М. Козюбри, який переконаний, що «держава як необхідний компонент юридичної науки в цілому та загальнотеоретичної її галузі зокрема має досліджуватися лише під кутом взаємодії з правом. Інакше кажучи, предметом загальнотеоретичної (додамо, а також філософсько-правової) юридичної науки має бути держава не як соціальний інститут у всій багатоплановості його зв'язків і проявів, а як, висловлюючись словами відомого дореволюційного вітчизняного правознавця Є. Трубецького, «публічно-правовий союз». Предметоутворювальним для загальнотеоретичної юриспруденції, як і для юридичної науки в цілому, має виступати поняття права» [85, с. 36]. Тож для правової держави це поняття насамперед пов'язане з уже зазначеними вище правовими формами, передусім з публічним правом як юридично оформленої потреби державного цілого у самозбереженні, створенні умов для впорядкованого існування та ефективного функціонування. «У нормативно-ціннісному просторі публічного права держава постає як єдиний, всеосяжний суб'єкт, наділений життєвими інтересами, волею до порядку, що має загальнозначущі для всіх громадян цілі та володіє енергією і силою для їхнього досягнення» [17, с. 269]. За інтерпретацією сучасного правознавства, публічне право як своєрідна функціонально-структурна підсистема права відображає державні, міждержавні та суспільні відносини. Оскільки, за Б. Кістяківським, правовій державі властива присутність двох елементів, які є ознаками будь-якої держави, – території та влади, бо саме ці елементи є свідченням того, що вона є «не безформною масою народу, а організованим народом», то саме він має досліджуватися як «суб'єкт і об'єкт публічного права, як сукупність цілого ряду публічно-правових відносин» [62, с. 451].

Як відомо, публічно-правові відносини – це суспільні відносини, які виникають між певними суб'єктами права переважно з приводу здійснення публічно-владних повноважень, реалізації та захисту суб'єктивних публічних прав і свобод, задоволення публічних інтересів. Ю. Педько в енциклопедичній довідці визначає зовнішні межі існування цих відносин та

характеризує їхні основні ознаки, що полягають, по-перше, у забезпеченні публічної владності, яка означає, що суб'єкти, вступаючи в публічно-правові відносини, мають на меті: а) реалізувати надані їм законодавством публічно-владні повноваження; б) забезпечити виконання рішень, які були прийняті в результаті здійснення публічно-владних повноважень; в) забезпечити можливість функціонування органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; г) реалізувати безпосереднє право на участь в управлінні державними справами або місцевими справами, зокрема через форми безпосередньої демократії (наприклад, вибори); по-друге, у досягненні «специфічно суб'єктивно-цільового навантаження, яке передбачає, що головними цілями вступу суб'єктів права у публічно-правові відносини є: сприяння забезпеченню та безпосередня участь у реалізації безпосереднього і представницького народовладдя; впорядкування діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; створення юридичних передумов дотримання та захисту прав і свобод суб'єктів цих відносин; забезпечення взаємодії органів публічної влади з урахуванням принципу поділу влад; сприяння забезпеченню захисту конституційного ладу і режиму законності у сферах державного управління та місцевого самоврядування; вирішення публічно-правових спорів та ін.» [122, с. 771–772].

Регулювання такого великого обсягу різнопланових публічно-правових відносин покликані здійснювати у правовій державі відповідно сформовані органи влади. У формах її організації має відобразитися багатогранна суспільно-політична і правова сутність поняття «влада», адже, за Б. Кістяківським, саме вона «є основною ознакою держави. Тільки держава володіє всією повнотою влади і має у своєму розпорядженні усі її форми» [62, с. 453]. А це означає, що влада, котра трактується як відносини між людьми, за яких одні командують, інші виконують ці команди, – це ще й здатність досягати конкретно поставленої мети; це спроможність соціально-політичної системи, яка існує в державі, забезпечувати виконання

ухвалюваних нею рішень; це спосіб самореалізації людської спільноти, заснованої на розподілі функцій управління і виконання; це також можливість і здатність проводити свою волю. Виходячи з цього, організація влади завжди передбачає взаємодію її суб'єктів, що ґрунтується на підлеглих одному іншому. У цьому контексті доцільно акцентувати увагу на філософській категорії «взаємодія», яка відображає особливий тип відношення між об'єктами, при якому кожен з об'єктів діє (впливає) на інші об'єкти, приводячи до їх зміни, і водночас зазнає дії (впливу) з боку кожного з цих об'єктів, що знову ж таки зумовлює зміну його стану [157, с. 77]. Саме на основі взаємодії визначається узагальнена структура влади, яка має такі основні елементи: «а) суб'єкт – особа або орган (організація), наділені правом розпорядження; б) об'єкт – особа або орган (організація), до яких звернене зобов'язання та які зобов'язані його виконувати; в) правові та інші умови і засоби взаємодії суб'єктів і об'єктів; г) власне процес взаємодії суб'єктів і об'єктів влади» [171, с. 489–490].

Процес такої взаємодії можливий за наявності публічно-правових і природних форм організації влади. Лексема «організація» як ключове слово у цьому взаємозв'язку (залучаємо цю філософську категорію, що виражає спосіб існування сукупності об'єктів (явищ, предметів, процесів, подій тощо), коли стан (властивості, зміна) кожного з об'єктів зумовлює (чи здатен зумовлювати) стан (властивості зміну) інших об'єктів і, зрештою, зумовлений (чи може бути зумовленим) ними, залежить від взаємодії з ними [157, с. 78]), несе певне змістове навантаження, а тому звернемося до енциклопедичного пояснення його. Якщо філософи інтерпретують це поняття як «форму усталеного взаємозв'язку елементів системи відповідно до законів її існування; як процес або стан упорядкування, будову, тип функціонування системи тощо» [157, с. 453], то правники Є. Кубко та В. Нагребельний в енциклопедичній довідці наводять шість основних ознак цього поняття, з-поміж яких до розглядуваного нами концепту «організація влади», на наш погляд, найбільше підходить така: це «одна з універсальних

функцій соціального (в т. ч. державного) управління. У такому розумінні організація означає складову змісту управлінської діяльності щодо впорядкування суспільних відносин (об'єктів управління), раціональної побудови органів (апарату) управління (суб'єктів управління), а також системи управління у цілому як сукупності відповідних управлінських елементів, що перебувають у відношенні та зв'язках між собою та утворюють органічну цілісність, єдність. У державному управлінні така діяльність спрямована на створення відповідних державних органів, нормативно-правове закріплення їх структури, функцій та компетенції, а також на організаційно-структурну перебудову системи державного управління у разі їх невідповідності цілям і завданням соціально-економічного розвитку суспільства та зумовленим цим змістом і новим завданням управлінської діяльності» [97, с. 294].

Отже, зміст усіх публічно-правових форм влади виявляється в державному управлінні, що є процесом реалізації державної влади, її зовнішнім, матеріалізованим вираженням. У цьому сенсі слід розглядати управління як специфічний вид суспільної діяльності, визначаючи його характерні риси й ознаки, не обмежуючись тільки правовими оцінюваннями. Філософська наука трактує управління як функцію організованих систем (до них цілком можна віднести державу), що забезпечує збереження їхньої структури, підтримання режиму діяльності, реалізацію їхніх програм, досягнення мети. «Управління притаманне лише складним соціальним і несоціальним динамічним системам, іманентним атрибутом яких є самоуправління, тобто здатність до впорядкування системи, приведення її у відповідність з об'єктивною закономірністю, що діє в даному середовищі, до оптимізації функціонування системи» [43, с. 21–22]. Цілком поділяючи такий підхід до інтерпретації багатозначної категорії «управління», яка деякою мірою стосується організації влади у правовій державі, зазначимо, що Б. Кістяківський у своїх працях не використовував цього терміна в сучасному нам значенні, натомість у різних контекстах, що стосувалися положень теорії

держави, послуговувався поняттям «володарювання» («властвование»), яке розглядав і як державно-правове, а водночас і як соціально-психічне явище. Ми вже згадували його дискусію з відомим російським правознавцем М. Коркуновим, який категорично заперечував досить популярну і поширену в німецькій тогочасній (середина XIX – початок XX ст.) науковій літературі вольову теорію державної влади.

Демонструючи свою послідовну прихильність до плюралістичного підходу в подібних дискурсах, український державознавець аргументовано довів, покликаючись на праці авторитетних зарубіжних учених М. Зейделя, Е. Лінга, К. Бернгака, М. Гербера, Г. Єллінека, П. Лабланда та інших, позитивне значення цієї теорії для розвитку державного права. «Щоб правильно оцінювати ці теорії німецьких державознавців, – зазначав Б. Кістяківський, – слід не забувати, що вони ставлять перед собою завдання – дати чисто юридичне пояснення державної влади. У них свідомо виділяється і розглядається тільки правова сторона державної влади. Таке обмеження поставленого ними собі наукового завдання передбачає й застосування відповідного методу». Відзначивши правомірність таких обмежень, український державознавець наголошував, що в такий спосіб згадані теоретики зуміли пояснити «чисто юридичну сторону володарювання», і в цьому полягає цінність їхніх наукових результатів. Далі Б. Кістяківський писав: «Володарювання у державному сенсі значить повелівати безумовно і бути в стані примушувати до виконання. Отже, аналізуючи діяльність державної влади з формально-юридичного погляду, можемо розкласти її на низку велінь і виконань цих загадувань. Але веління можуть виходити тільки від волі і можуть бути звернуті тільки до свідомої волі, бо тільки нею вони можуть виконуватися». Отже, з формально-юридичного боку влада полягає у відносинах між волею, яка виражена у веліннях державної влади, і волями виконавців цієї влади, тобто підданих і посадових осіб, які перебувають на службі в держави [68, с. 270].

Акцентуючи саме на понятті «воля», яке концептуально в цьому контексті узгоджується із сучасним терміном «управління» (насамперед, «державне управління»), Б. Кістяківський наголошував на потребі вивчення державно-владних явищ, зокрема публічно-правових і природних форм організації влади з огляду на ознаки й залежності властивого їй володарювання від правової волі, тобто до твердої, наполегливої спрямованості до наведення і забезпечення надійного, цивілізованого правопорядку, до владного примусу суб'єктів, до належної, законслухняної поведінки. «Правова воля правової держави, – відзначають сучасні філософи права, – втілюється в нормативні акти і практичні дії, які зміцнюють цю систему, сприяють її успішному розвитку... Особливість правової волі полягає в тому, що в ній домінує пафос необхідності, а з ним і прагнення підкоряти поведінку соціальних суб'єктів певним нормативним стереотипам. Це дозволяє говорити про те, що право має не тільки вольовий, а й владний характер, тобто не тільки вимагає, щоб його приписи виконувалися, а й вміє домогтися їх виконання» [17, с. 56–57]. Саме в такому сенсі, очевидно, потрібно розуміти твердження українського правознавця, який, визнаючи справедливість застережень представників реалістичного напрямку в тогочасній науці державного права (до них належали згадані вище правники) щодо того, що така «колективна істота – держава – не може мати волі», зазначав, що варто все ж таки визнати, «що держава має безособистісну волю, бо діяльність її виражається у встановленні загальних правових норм, що містять у собі повеління (наказ), і в застосуванні цих норм до конкретних випадків» [68, с. 271]. А це значить, що там, де моральні, релігійні та інші норми виявляються неспроможними і людина готова переступити небезпечну межу між законслухняністю і девіацією, заявляє про себе, так би мовити, «останній доказ» влади – правове попередження про неминучість юридичних санкцій. Державний правовий механізм для здійснення таких санкцій має необхідну волю і силу, а це дозволяє владі, сформованій на публічно-правових і природних засадах, підтримувати життєдіяльність тих,

чий життєві орієнтації не суперечать нормам цивілізованої правомірної поведінки, а водночас впливати відповідними засобами на тих, хто допускає антисуспільні прояви, і суворо карати тих, хто злочинними діями підриває основи соціального і правового порядку.

Всебічно проаналізувавши різні погляди на вольову теорію державної влади, об'єктивно вказавши на допущену М. Коркуновим «грубу методологічну помилку», допущену під час суперечки з прихильниками цієї теорії, Б. Кістяківський зазначав, що, хоч і багато праць присвячено державному праву, проте в них немає чітких визначень соціальної влади, правової влади, юридичної влади, особливо це стосується правової держави. У таких теоретично обґрунтованих визначеннях мали б бути відображені засади організації відповідних форм таких влад. Такі проблеми, як вважав український державознавець, належно цілісно і системно ще не досліджені, адже владні явища, що належать до комплексу державно-правових, надзвичайно складні, різноманітні за своїм сутнісним виявом, багатогранні в дійсності. У них переплелися постійні та стихійні елементи людської психіки, відображено все те, що набуто в процесі історико-політичного і соціально-психічного розвитку людства, а відтак було зафіксовано у правовій діяльності держави.

Оскільки у правовій державі влада перестає бути фактичним пануванням одних людей над іншими і стає пануванням правових норм, тобто в ній верховенством володіє право в усіх його проявах і на всіх рівнях суспільних відносин, то й влада як найяскравіший вираз держави здійснюється у визначених формах і має суто правовий характер. Як основна ознака держави, влада водночас є головним функціональним засобом її діяльності. Лише держава володіє всією повнотою влади та всіма її формами. «Всі інші соціальні організації, – зазначав Б. Кістяківський, – володіють тільки частковою владою або якоюсь однією з її форм. При цьому влада усіх цих соціальних організацій потребує для свого існування санкції з боку державної влади» [62, с. 453].

Оскільки це означає, що державна влада, по суті, не монополізувала всього обсягу влади на конкретній території з відповідним соціумом, то згадані «всі інші соціальні організації» наділені певними автономними правами. До слова, їх перелік може бути досить великим (Б. Кістяківський не вдається до статистики, хоч як соціолог, очевидно, мав би навести на підтвердження своїх теоретичних роздумів якісь дані, мабуть, не вбачав у цьому потреби). Не здійснює український державознавець і класифікації цих функціонуючих інституцій, які, за його визначенням, вважаються «так званими автономними організаціями». Дослідник філософсько-правової спадщини українського державознавця доктор філософських наук М. Альчук класифікувала ці внутрішньодержавні утворення, наділені специфічними повноваженнями, санкціонованими державною владою. Вона пише: «Б. Кістяківський розглядає панівну і зумовлюючу роль державної влади стосовно недержавної влади, а саме: 1) влади батьківської; 2) влади договірної (господар чи керівник підприємства), адже виконання договорів гарантується державною владою (це ж стосується товариств, організацій, союзів, що приймають статут, влади психічного впливу чи морального авторитету); 3) влади публічно-правових організацій, що подібна до державної влади, характерна для самоврядних і автономних організацій (міські та земські товариства, організації, церкви, релігійні общини)» [8, с. 196].

Отже, йдеться про три форми організації влади у правовій державі, оснований на засадах публічного і природного права. Кожна із цих форм інтерпретується у главі VI «Сутність державної влади» курсу лекцій із загального і російського права. «Так, влада батьків над дітьми, – зазначав він, – виникає з фізіологічних причин раніше від державної влади й існує начебто незалежно від неї. Але в сучасних цивілізованих країнах вона, з одного боку, обмежується державною владою, а з іншого – охороняється нею. Обмеження батьківської влади з боку державної полягає в тому, що держава вимагає, щоб батьківська влада була спрямована на розумні цілі: на фізичне, розумове

і моральне виховання дітей, на їх зростання і розвиток, а не на тортури, розпусту і калічення дітей» [62, с. 453]. Як бачимо, характеризуючи цю владу, яка ґрунтується, звісно, на природному праві, адже ранні (до досягнення дітьми повноліття) стосунки дітей і підлітків вибудовуються переважно на сімейних традиціях, Б. Кістяківський наголошував на необхідності правомірного використання батьківської влади, на захисті прав дітей. Очевидно, ці три визначальні чинники виховного процесу апіорі вводять до нього ще й правове виховання. Чому саме на цьому варто тут наголосити?

Хоча безпосередньо з цитованого контексту не випливає буквально звернення до функції правового виховання, яку в той чи інший спосіб має виконувати батьківська влада (адже навіть на підсвідомому рівні моральні засади в настановах дітям невіддільні від природно-правових навичок, уподобань тощо), проте демократичне суспільство правової держави зацікавлене у «правовому кліматі», який великою мірою створюється молодим поколінням. На думку відомих українських вчених Л. Герасіної та В. Лозового, «...правова держава як феномен не може статися без реалізації предметних завдань правового виховання, бо її принципи та ознаки безпосередньо пов'язані зі свідомим праворозумінням індивідів, їх здатністю до реалізації суб'єктивного права. Правове виховання і його предмет у цій взаємодії відіграють особливу роль – як змістовний процес відтворення рівня і якості суб'єктивного права та як інструментальна система дій з формування правосвідомості, правової культури людини і соціуму загалом» [128, с. 138–139]. Далі автори вказують на важливість у правовому вихованні прищеплення «розуміння сутності права як суспільної угоди про свободу, що обтяжена обов'язком, контроль за виконанням якого здійснює держава», а на основі цього формується «правове почуття (людини, групи), яке може об'єктивно збігатися з чинним правом, а іноді – ні» [128, с. 139]. Цей постулат автори підтверджують таким висловлюванням Б. Кістяківського про суб'єктивне право: «Потрібно дивитися на те право, яке живе в народі і

виявляється в його поведінці, в його вчинках, в його правочинах, а не на те право, яке встановлене у параграфах кодексів» [68, с. 206].

При виконанні правовиховної функції батьківської влади важливо ознайомитися із суб'єктивним правом – «компонентом змісту в правовідносинах, який кореспондує юридичний обов'язок; являє собою вид і міру можливої поведінки повноважного суб'єкта» [17, с. 270]. Адже держава обмежує батьківську владу віковими межами. «Після досягнення дітьми повноліття, – зазначав Б. Кістяківський, – батьківська влада припиняється... Держава оберігає батьківську владу, не допускаючи постороннього втручання в її розумні вияви» [62, с. 453]. Відбувається те, що передбачено діалектикою життя: повнолітні діти стають суб'єктами правовідносин, тобто потрапляють під «опіку» другої форми суспільної організації – влади договірної, тобто такої, яка, за словами Б. Кістяківського, «виникає в інших видах соціальних організацій і ще більше залежить від державної влади» [62, с. 453].

Основою такої влади є переважно приватна, а також державна чи комунальна власність. «Немає, наприклад, сумніву в тому, – відзначав український державознавець, – що у господаря чи завідувача якогось промислового закладу – майстерні, фабрики, заводу або торговельного підприємства, є деяка влада над тими, хто служить у цих закладах. Але ця влада оснований винятково на договорах, а виконання договорів гарантується державною владою». Як відомо, у правознавстві термін «договір» розглядається як угода двох або більше сторін про встановлення, зміну чи припинення відповідних прав та обов'язків. Порядок укладення і виконання договорів, а також питання юридичної відповідальності за їх порушення регулюється відповідними законодавчими актами, а спірні проблеми, які виникають з цього приводу, підлягають переважно судовому розгляду. «Зокрема, у випадку виникнення спору через відмову підкоритися вимогам роботодавця, – зазначав Б. Кістяківський, – суд повинен з'ясувати, чи було укладено договір, чи дійсний він, чи входить до зобов'язань, встановлених

договором, виконання тих чи інших розпоряджень господаря або завідувача закладу» [62, с. 453].

Отже, договір є основною підставою виникнення зобов'язально-правових відносин (зобов'язань). Він встановлює певні суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки для сторін, що його уклали. Сучасні правознавці зазначають: «Предметом договору є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірною дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним. Договір вважається дійсним за дотримання таким умов: законність дії волевиявлення сторін; дотримання встановленої законом форми договору, повнота дієздатності сторін. Головним елементом кожного договору є воля сторін, спрямована на досягнення певної мети, що не суперечить законові» [85, с. 572].

Наведена інтерпретація поняття «договір у сучасному вітчизняному правознавстві, хоч і в окремих деталях відрізняється, та усе ж корелюється з обґрунтованим українським державознавцем теоретичним пасажем» стосовно сутності, змісту і призначення договору як цивільно-правової форми суспільних відносин, котрі підпадають під протекторат договірної влади. «Держава, – відзначав Б. Кістяківський, – створює також певні обмежувальні умови для укладення договорів; так, усі договори повинні укладатися на відомий термін і не можуть встановлювати безстрокових зобов'язань; відтак обумовлені договорами дії не повинні суперечити моральності, гігієні і соціальним інтересам; а особливо значні обмеження договорів, які створюються новітнім соціальним законодавством в інтересах усього суспільства» [62, с. 453].

У цьому, як вважав учений, і полягає одне з найважливіших обмежень договірного права, яке мало б регулювати і впорядковувати взаємовідносини власника і працівника, оскільки «межі і форми влади роботодавця над робітниками цілковито залежать від держави, якщо не враховувати моральний авторитет роботодавця, який часто зовсім відсутній, і якщо не зважати на загальну економічну залежність людини, яка живе тільки за

рахунок своєї праці, тому що ця залежність безпосередньо не є залежністю однієї особи від іншої» [62, с. 453–454].

У ще складніших ситуаціях опиняється договірна влада щодо управління «усілякими приватними товариствами, організаціями і спілками, в яких «підпорядкування окремих членів рішенням їх більшості цілковито залежить від заздалегідь висловленої добровільної згоди на це, наприклад, шляхом ухвалення статуту», тобто нормативно-правового акта або установчого документа у внутрішньо-державному праві, а у приватному праві – це насамперед установчий документ юридичної особи. Очевидно, український державознавець усі названі ним громадські об'єднання (суб'єкти) відносив до юридичних осіб, а як відомо, це поняття ввійшло в юридичну науку значно пізніше. Безумовно, договірна влада наділена правами вживати певних заходів дисциплінарного впливу на порушників статуту. Однак, на думку вченого, такі заходи не завжди ефективні. «Якщо якась приватна організація, – зазначав Б. Кістяківський, – накладає на своїх членів якісь покарання, приміром грошові штрафи чи позови, то вони мають значення лише остільки, оскільки завчасно взяте з боку членів зобов'язання їх задовольняти і сплачувати. Але у випадку відмови членів організації підкоритися її постановам у неї нема прямих засобів, щоб змусити до такого підкорення» [62, с. 454].

Дещо інше його ставлення до промислових товариств, заснованих на формальних договорах. При виникненні спірних ситуацій договірна влада, яка ними опікується, може звернутися до суду, тобто, за словами Б. Кістяківського, «зіпертися на силу державної влади». Однак держава, констатує учений, «їх підтримує тільки у тих межах, в яких вона взагалі охороняє договори». Щоправда, допускаються певні послаблення санкцій, адже надається «кожному члену будь-якого товариства право будь-коли з нього вийти і назавжди розірвати з ним зв'язок за умови дотримання обумовлених застережень». Існує ще одна особливість вияву договірної влади, на яку вказував Б. Кістяківський: «Товариства, організації і спілки, що

поставили перед собою ідеальні цілі, ухвалення статуту яких не спричиняє для їх членів формально-юридичних наслідків і не створює зобов'язань, що подібні для заснованих на договорі, не можуть звертатися до судів для того, щоб змушувати своїх членів виконувати свої постанови. Тому єдина репресія, яка є у розпорядженні приватноправових організацій цього типу, що не можуть скористатися державною владою, полягає в тому, що вони можуть своїх членів виключати». Учений, наголошуючи на правомірності такого превентивного заходу впливу на неправову поведінку осіб, котрі нехтують свої обов'язки чи взяті зобов'язання або ухиляються від їх виконання, по-філософському коментував сенс такого покарання: «Звичайно, вилучення із середовища, наприклад виключення із товариського осередку, нерідко досить відчутне для особи, яка підпала під таку кару. Як загроза виключення може мати настільки сильний вплив, що це створює для організації певний престиж або авторитет влади», яка значною мірою, як бачимо, організовується і діє на правовому звичаї, одному з вихідних компонентів звичаєвого права.

Відзначимо, що Б. Кістяківський належав до тих учених, які володіли глибокими знаннями в царині звичаєвого права, тому саме такий (процитоване нами вище це підтверджує) поворот думки до природно-правового ареалу у цьому контексті, на наш погляд, цілком зрозумілий. За сучасним визначенням, «звичаєве право – сукупність санкціонованих державою правових звичаїв, які є джерелом права у певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Утворюється шляхом постійного дотримання упродовж певного періоду звичаїв нормативного характеру, відображає правову культуру і правову свідомість народу, а водночас і інтереси панівних верств суспільства... Після поширення на українських землях російського загальноімперського законодавства, – вважає І. Усенко, – окремі норми давнього українського права певний час зберігали свою силу»[155, с. 314]. Тож очевидно, що здійснюване договірною владою таке покарання великою мірою ґрунтувалося на принципах звичаєвого права,

на правових традиціях, які враховували під час застосування подібних санкцій.

Свою думку про функціонування цієї організованої публічно- і природно-правової форми влади, яку Б. Кістяківський називав владою психічного впливу або морального авторитету, він завершував твердженням: «Влада держави значно більш повна і багатостороння» [62, с. 454]. З деякою корекцією це стосується і третього виду – влади публічно-правових організацій, які наділені дещо подібними до державної влади повноваженнями, функціями управління й діяльності. Їх український державознавець називав автономними організаціями, до яких відносив самоврядні міські і земські товариства, церкви та інші релігійні общини, оскільки вони організовані в публічно-правові корпорації, а також автономні університети. «Відмінна риса цих організацій, – зазначав Б. Кістяківський, – полягає в тому, що до них обов'язково причетні всі особи відомої категорії; так, наприклад, земства і міські товариства залучають до себе всіх осіб, котрі мешкають на їх території; до конкретної релігійної общини, організованої як публічно-правова корпорація, входять обов'язково усі її одновірці. Ці організації мають право примусово обкладати всіх своїх членів встановлюваними ними податками. Вони можуть також, не вдаючись до сприяння судів, лише ексекуційним шляхом примушувати осіб, які до них належать, виконувати свої постанови. Такі постанови часто навіть мають характер законів, і тільки з міркувань термінологічної зручності вони називаються не законами, а обов'язковими постановами» [62, с. 454]. Знову ж таки з огляду на сучасне трактування термінів зазначимо, що «постанова (з лат. *reparatio*; *decretum*; *decerno*) – нормативно-правовий або індивідуальний акт, яким оформляється прийняте відповідним органом рішення... постанови є підзаконними актами» [26, с. 685]. Виходячи із змісту цитованих контекстів, саме таке значення у цей термін і вкладав Б. Кістяківський.

Безумовно, така влада, сформована головно на публічно-правовій основі, своїми рисами подібна до державної влади. Це проявляється, зокрема,

у правозастосовній діяльності, адже, за сучасним тлумаченням, «застосування правових норм, застосування юридичних норм – це здійснювана державою, компетентними органами, уповноваженими на це державою громадськими об'єднаннями або їх посадовими особами організаційно-правова діяльність, результатом якої є встановлення піднормативно формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів. Соціальна сутність правозастосовної діяльності – підтвердження, встановлення (або зміна чи скасування) зв'язків (взаємин, відносин) між тими суб'єктами права, які мають реалізовувати правову норму» [155, с. 302].

Проводячи такі аналогії правозастосовної діяльності влади публічно-правових організації і державної влади, Б. Кістяківський, виходячи із своєї концепції правової держави, зробив такий висновок: «Однак усі ці публічно-правові організації застосовують не свою владу, а владу держави; вони володіють владою лише остільки, оскільки держава наділяє їх нею; крім держави, вони ніякою владою не розпоряджаються. Держава відрізняється від цих публічно-правових спілок тим, що вона ні від кого не позичає своєї влади; вона володіє своєю владою, яка не тільки виникає в ній самій, а й підтримується й обмежується її власними засобами» [62, с. 454–455]. Отже, держава, в якій існують визначені українським державознавцем три публічно- і природно-правові форми організації влади (автономної чи опосередкованої), на його переконання, є правовою організацією народу, що «володіє в усій повноті власною, самостійною і ні від кого не запозиченою владою» [62, с. 455].

Оскільки, на думку Б. Кістяківського, вся організація правової держави має суспільний або народний характер, чого досягається завдяки правовому гарантуванню політичної самодіяльності як окремих осіб, так і громадських груп або об'єднань, то нормальне виконання державних функцій у такій державі залежить від самодіяльності суспільства і народних мас [68, с. 333]. На основі загальноновизнаних правових цінностей досягається консенсус не

тільки на рівні «громадянське суспільство – держава», а й окремих складових громадянського суспільства, тобто різних соціальних груп і об'єднань, зокрема таких специфічних, як розглянуті вище публічно-правові та соціальні (що діють на основі договорів) організації, орієнтовані на владу й наділені нею у певних межах. Сучасні філософи права трактують громадянське суспільство як «багатомірну, самоорганізовану систему соціальних відносин, які виникають природно між індивідами, де кожен виступає не як підданий держави, а як приватна особа, котра має особливі, відмінні від загальнодержавних, життєві цілі... У формально-структурному аспекті громадянське суспільство є сукупністю добровільних об'єднань, спілок, організацій, що дозволяє індивідам спілкуватися на ґрунті певних духовно-практичних інтересів». Як генератор актуальних соціальних ініціатив, «громадянське суспільство забезпечує процеси саморегуляції всередині цивілізаційної системи. Воно доповнює вертикальні владні відносини, які утверджуються владою, горизонтальними відносинами, що функціонують на основі принципу саморегуляції» [17, с. 339].

Аналізуючи погляди німецького філософа Й. Фіхте на правову державу, Б. Кістяківський відзначав, що цей учений розглядав її не як емпіричний факт, уявляв собі її не в тому конкретному вигляді, яким вона була в передових країнах його епохи, а як сукупність тих принципів, що мають здійснюватися у досконалій правовій державі. Водночас український державознавець позитивно сприймав трактування Й. Фіхте проблеми взаємодії правової держави і громадянського суспільства [68, с. 326]. У праці «Замкнена торгова держава» (1800) Й. Фіхте стверджував, що обидва ці феномени виникають одночасно, що громадянське суспільство не може існувати поза правовою державою, оскільки тоді зникає право, а разом з ним і відносини взаємної відповідальності між окремими громадянами, між спільнотами і громадськими об'єднаннями. Правова держава також не може розвиватися поза громадянським суспільством, оскільки відмова індивідів від первинної угоди щодо обмеження власної свободи спричинить руйнацію

принципу верховенства права [42, с. 73–74]. Отже, у такому взаємозв'язку цих двох феноменів, визначальним суб'єктом взаємодії яких є народ, виявляється глибокий смисл постулату українського державознавця: «у правовій державі як органи влади, так і сам правовий порядок організуються з допомогою самого народу». Тому вся влада, насамперед державна, і санкціоновані нею публічно- і природно-правові форми організації влади усіх елементів громадянського суспільства мають правовий характер, бо така держава є правовою організацією народу.

Висновки до розділу 2

1. Рефлексії правової держави в межах теоретико-правової спадщини Б. Кістяківського були пов'язані із з'ясуванням двох основоположних питань, що стосувалися ідеї такої держави, а відтак пошуку шляхів її реалізації, а саме: а) взаємодії держави і суспільства, а точніше правової держави і громадянського суспільства в особі народного представництва; б) співвідношення права і закону в процесі формування, становлення та розвитку правової держави. Розглядаючи філософсько-правові аспекти взаємодії держави й суспільства, держави і права, український державознавець сформулював одну з визначальних детермінант, у якій закладена філософська сутність ідеї особливого типу держави. Ця детермінанта постольовалася ним як результат процесів взаємовідносин, взаємодії, взаємовпливів держави і права й отримала вираження в такому чіткому формулюванні: право перебудовує державу і перетворює її на правове явище або витвір права.

Водночас учений застерігав щодо перебільшення ролі права у процесах державотворення, котрі стимулюють трансформацію типів держав у напрямку їх ідеалізації. Визнавши ідеальну державу витвором права, на думку Б. Кістяківського, не слід розглядати й апріорі сприймати це визнання у тому сенсі, що право може стати соціально-економічною основою держави, як це намагалися доводити окремі західноєвропейські учені, зокрема сучасники українського державознавця.

2. Аргументовано довівши помилковість таких поглядів, послідовно дотримуючись плюралістичних позицій у державорозумінні, український вчений, на нашу думку, зробив важливий висновок: правова держава за своєю природою покликана свої відносини, зокрема міждержавні, з усіма суб'єктами будувати на правових основах, лише на засадах правових норм конституційного і міжнародного права, міжнародних мирних договорів.

Із цього висновку випливає і філософсько-правовий зміст функціонування правової держави, який варто розглядати з позицій філософсько-правового осмислення категорії «функції держави» саме в контексті концепції Б. Кістяківського, адже йдеться про багатоаспектну і різнопланову діяльність (функціонування) правової держави, яка, за визначенням ученого, «є перш за все організацією народу», «не безформною масою народу, а організованим народом».

3. Не абсолютизуючи ролі держави (навіть такого ідеального її типу як права держава), послідовно і переконливо учений доводив, що за допомогою наявних у державі важелів управління і функціональних механізмів має здійснюватися те, що є важливим, потрібним і цінним для усіх її громадян – досягнення спільного блага. У цій формулі, за висловом Б. Кістяківського, «виражаються ідеальні цілі і завдання держави як такої».

4. Філософський зміст функціонування правової держави деякою мірою полягає в тому, щоб, підпорядкувавши правовим нормам органи влади, котра є основною ознакою держави, керуватися верховенством права у здійсненні функцій влади, яке учений називав суспільним служінням. На його думку, особи, наділені владою у правовій державі (тобто державний апарат), мають правовий обов'язок, бо виключні повноваження їм надаються не в їхніх особистих інтересах, а в інтересах усього народу і держави, тому влада, зрештою, не є пануванням осіб, наділених нею, а їхнім служінням на користь загальному благу.

5. Український державознавець приділив особливу увагу народному представництву як важливому чиннику функціонування правової держави. Адже, за його словами, саме завдяки народному представництву ціла організація правової держави має громадський або народний характер, тому що правильне й нормальне справляння державних функцій у правовій державі залежить від самодіяльності суспільства і народних мас. І ця думка вченого завершується однозначним висновком, що без активного ставлення

до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима.

6. Необхідним чинником функціонування такої держави, яка впливає з аналізу концепції українського державознавця, є публічно- і природно-правові форми організації влади, як державної, так і громадянського суспільства. Адже тільки держава володіє усією повнотою влади і має у своєму розпорядженні всі її форми. Щоправда, у правовій державі ця своєрідна «монополія» набуває специфічних особливостей, тобто держава ділиться певними владними повноваженнями з іншими, за словами ученого, «соціальними організаціями». Вони володіють тільки частковою владою або якоюсь однією з її форм (вони можуть бути публічно-правовими або ж природними). При цьому влада цих соціальних суб'єктів чи організацій потребує для свого існування санкцій з боку державної влади.

7. Аналізуючи основні положення концепції правової держави, викладені Б. Кістяківським у розділі «Сутність державної влади» його курсу лекцій, з'ясовано, що учений виділяв три основні форми: владу батьківську; владу договірну; владу публічно-правових організацій. Їх функціонування в правовій державі репрезентує, по суті, громадянське суспільство, без якого неможливе існування ідеальної, демократичної, правової, соціальної держави.

РОЗДІЛ 3

ЛЮДИНА І ПРАВО У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

3.1 Філософія правової особистості

Одним з провідних аспектів філософської концепції правової держави Б. Кістяківського, заснованої на реалізації принципів панування і верховенства права, було питання про реальність права як емпіричної сутності у всій її багатоманітності. Виділяючи з такого розмаїття виявів соціальну природу права, учений розглядав його як соціальне явище, тісно пов'язане з людиною, її буттям: «Право – переважно соціальна система. Соціальна дисципліна створюється тільки правом... З цієї точки зору і зміст права виступає в іншому висвітленні. Головний і найсуттєвіший зміст права становлять справедливість і свобода» [68, с. 360]. Отже, втіленням реальності права насамперед є ця вища цінність, яку покликана захищати і культивувати вся система права, оскільки вона є регулятивною формою спільного співіснування людей, що перетворює таку спільність на суспільство. Саме справедливість фіксує той належний порядок людського співжиття, належний стан справ загалом, який і має бути встановлений унаслідок відповідного виконання людьми (передусім особистостями) свого обов'язку, зокрема правового. «Втім, справедливість у будь-якому її розумінні, – зазначає В. Малахов, – не є синонімом права. Як право дією власних механізмів не може досягти повної реалізації справедливості (що має духовні й моральні виміри), так жодне уявлення про справедливість не здатне позбавити самого значення ідею права» [109, с. 203].

Сучасні філософи права констатують, що разом з неоднозначністю підходів до трактування такої ключової цінності права, як справедливість, що, безумовно, є визначальною рисою правової особистості, поліфонія її змісту підсилюється ще й розмаїттям суспільнобуттєвих форм її виявлення.

За С. Максимовим, «згідно з двома вимірами суспільного буття – персональним та інституційним – існують два поняття справедливості: а) справедливість як характерна риса особистості, яку ще Платон відносив до чотирьох основних чеснот людини поряд із розсудливістю, мужністю та мудрістю (суб'єктивна справедливість); б) справедливість, котра стосується соціальних інститутів (об'єктивна справедливість), насамперед політична справедливість, яка належить до сфери права, держави та політики» [106, с. 279–280]. Саме такими критеріальними ознаками справедливості керувалися, на наш погляд, представники еліти російської інтелігенції, рівень правової свідомості якої, за визначенням українського правознавця, був вкрай низьким, навіть убогим, та про це згодом. А наразі «йдеться про те, що слід розрізняти такі варіанти змісту поняття «справедливість», як, з одного боку, характеристику особистості в її ставленні до інших суб'єктів та суспільства, а з другого – як характеристику суспільної організації та того місця й значущості, якого набуває окремий індивід у контексті цієї організації». У цьому сенсі, як вважає М. Цимбалюк, «змістовна варіативність справедливості потроїться, якщо враховувати таку обставину: справедливість можна розглядати і як самоцінку на кожному із згаданих вище рівнів (адже вона може виражати характеристику як власних дій окремої особистості в межах її правосвідомості, так і дій суспільних інституцій на рівні офіційної правової ідеології), і як їхню взаємооцінку (оцінку справедливості суспільного устрою індивідом та навпаки – суспільну оцінку індивідуальних дій, позицій та настроїв)» [164, с. 214].

Смисл і сутність справедливості, що передаються через лаконічний вислів «кожному своє», у сприйнятті кожної особистості відображаються через зовнішні форми, бо тільки, за словами Б. Кістяківського, «завдяки їм справедливість перетворюється з душевного настрою на життєву справу». «Таким чином, – вважав український правознавець, – все те цінне, що становить зміст права, набуває свого значення в силу основної формальної властивості права, що виражається в його дисциплінуючій дії» [68, с. 360].

Філософський аналіз ученим сутності справедливості (етично належного) спрямовувався, як вважає А. Фінько, «в основному проти ідеї морального релятивізму, і отже, ставив собі за мету довести неодмінний, трансісторичний характер моральних норм. Обґрунтування незмінності головних моральних правил здійснювалось ним цілком у дусі апології кантівського етичного раціоналізму. Щоправда, суто формалістичний характер кантівської етики Кістяківський трохи пом'якшив, запровадивши поняття «культурна спільнота» [160, с. 154], до якої, безумовно, належить правова особистість, дисциплінована правом, наділена всіма правами і свободою волі.

Як друга важлива складова змісту права, свободу філософи трактують як «особливий спосіб детермінації духовної реальності», а в етиці – «як здатність людини вільно визначати підстави своїх дій і відповідно реалізувати себе». Етичний аспект свободи відображає можливість суб'єктивно значущого вибору самих намірів людини. В етичному сенсі, за І. Кантом, особа не тому має виконувати належне, бо усвідомлює себе вільною, а тому, що осягнення власного обов'язку наближає її до усвідомлення свободи, необхідної для того, щоб цей обов'язок виконати [157, с. 570, 571]. Свобода особистості – першооснова, істотна ознака людського буття, що виявляє її форму життєдіяльності, вищу духовну сутність, а отже, становить необхідну умову існування суспільства, за визначенням ученого, «культурної спільноти». «Внутрішня, більш відносна, духовна свобода, – підкреслював Б. Кістяківський, – можлива тільки при існуванні свободи зовнішньої; остання є найкращою школою для першої» [68, с. 360]. Адже, за визначенням філософів права, зовнішня свобода «аутодетермінує свої соціальні дії і насамперед моральні вчинки», набуваючи метафізично-антропологічної здатності, втіленої у свободі волі. «Маючи її, особистість робить вибір між добром і злом, легальною і кримінальною поведінкою, беручи на себе усю відповідальність за наслідки обраної переваги» [17, с. 308–309].

Очевидно, розглянуті вище обидві складові змісту права, як випливає з «цілісної системи або учення», що, за обґрунтуванням В. Бігуна, слід трактувати «як правове людинорозуміння», необхідно враховувати в контексті відношення «людина і право», адже «темою людини і, зокрема, виявів людини в праві, ідейно «просякнуто» багато праць Б. Кістяківського». Далі В. Бігун пише: «Тема викладається в контексті прав людини, проблем взаємовідносин людини і суспільства, людини і держави. Для цього характерне розрізнення таких понять, як людина, індивідуум, особистість, індивідуальність, суб'єкт права». Учений досліджував питання людини у працях інших авторів (теорія особистості К. Д. Ковеліна; розрізнення М. К. Михайловським понять «особистість» і «людина» та ін.) [18, с. 336–337].

Зазначивши, що таке ґрунтовне і глибоко аргументоване висвітлення цієї теми дає підставу вважати видатного українського правознавця Б. Кістяківського «філософом права гуманістичного спрямування», В. Бігун, «щоб сприяти шляхом оптимізування формуванню більш цілісного розуміння людини, зокрема в праві», цілком виправдано креативно запроваджує поняття «правове людинорозуміння: як концептуальний елемент осмислення ідеї «правової особистості»». Зазначимо, що цієї ідеї разом з темою образу людини торкався і Б. Кістяківський, хоча, як визнає науковець, «питання про розуміння людини в праві він висвітлював фрагментарно» [18, с. 336] і, додамо, переважно у зв'язку із серйозною й цілком обґрунтованою ним критикою стану правосвідомості російської інтелігенції. «Цей факт, – зазначає В. Бігун, – можливо, пояснюється тим, що учений не ставив собі таке завдання або не зміг його реалізувати (не виключено, що не збереглися всі його праці). Про це формально свідчить і структура праці «Соціальні науки і право» (чотири розділи: «Суспільство», «Право», «Держава», «Культура»), однак нема окремого розділу про людину, хоча підрозділи стосуються таких питань (наприклад, людини і держави)» [18, с. 336]. До речі, до останнього розділу цієї праці, що була подана як дисертаційна робота і за яку після блискучого захисту Б. Кістяківському було

присвоєно ступінь доктора державного права, автор додав статтю, опубліковану у збірнику «Вехи», як підрозділ «XIII. В защиту права (Задачи нашей интеллигенции)», зберігши назву попередньої публікації (на це вказує примітка), внівши незначні корективи в текст [68, с. 360–377].

Саме ця праця, на наш погляд, найбільшою мірою звернута до обговорення й обґрунтування ідеї правової особистості, її філософсько-правового осмислення згідно з концепцією правової держави Б. Кістяківського. Збірним образом такої особистості для нього постає поняття «російська інтелегенція», до якої належала елітарна частина тогочасного суспільства. «Російська інтелігенція, – писав він, – складається з людей, які ні індивідуально, ні соціально не дисципліновані. І це пов'язано з тим, що російська інтелігенція ніколи не поважала право, ніколи не бачила в ньому цінності; з усіх культурних цінностей право перебувало у неї в найбільшому загоні» [68, с. 361]. За такої умови, звичайно, не могла сформуватися в інтелегенції міцна правосвідомість, а отже, така «сукупність індивідуальних морально-правових якостей, які забезпечують орієнтацію у сфері правової реальності» [17, с. 277], за висновком українського правознавця, «стоїть на вкрай низькому рівні розвитку».

З'ясовуючи, що стало причиною такого стану, Б. Кістяківський вказував, зокрема, на відсутність у вітчизняній літературі суспільно значущих публікацій про право, адже, на його думку, «правосвідомість інтелігенції могла б розвиватися у зв'язку з розробкою правових ідей в літературі. Така розробка була б разом з тим показником нашої правової свідомості» [68, с. 361]. Критикуючи стан правосвідомості тогочасної інтелігенції, український правознавець наголошував: здавна «було визнано, що весь суспільний розвиток залежить від того, яке становище займає особистість. Тому навіть зміна суспільних напрямів у нас характеризується заміною однієї формули, що стосується особистості, іншою. Одна за одною у нас висувалися формули: критично мислячої, свідомої, всебічно розвинутої, самовдосконалюючої, етичної, релігійної і революційної особистості. Були і

протилежні течії, які прагнули втопити особистість у суспільних інтересах, оголошували особистість *quantite negligeable*; відстоювали соборну особистість. Нарешті, за останній час ніцшеанство, штирнеріанство і анархізм висунули нові лозунги самовдоволеної особистості і егоїстичної особистості або надособистості. Важко знайти більш розносторонню і багату розробку ідеалу особистості, можна було б думати, що у крайньому разі вона стане вичерпною». Констатуючи наявність різних підходів, далі Б. Кістяківський зазначав: «...Наш індивідуалізм завжди був неповним і частковим, тому що наша суспільна свідомість ніколи не висувала ідеалу правової особистості. Обидві сторони цього ідеалу – особистості, дисциплінованої правом і стійким правопорядком, і особистості, наділеної усіма правами, яка вільно користується ними, чужі свідомості нашої інтелігенції» [68, с. 364].

Цей серйозний висновок учений обґрунтовував низкою безсумнівних фактів, звертаючись до аналізу концепцій «духовних батьків російської інтелігенції», у яких вони неодноразово ігнорували правові інтереси особистості або висловлювали до них цілком вороже ставлення. З-поміж цих учених він виділяв «одного з найвидатніших юристів – мислителів К. Кавеліна», який приділив дуже багато уваги питанню особистості взагалі. Ще 1847 року популярний часопис «Современник» опублікував його статтю «Погляд на юридичний побут Древньої Русі», де він першим, як наголошував український правознавець, «відзначив, що в історії російських правових інститутів особистість заслонялася сім'єю, общиною, державою і не отримала свого правового визначення». Згодом (уже наприкінці 1860-х) К. Кавелін вивчав психологію й етику, бо, як зазначав український правознавець, «сподівався знайти в теоретичному з'ясуванні співвідношення між особистістю і суспільством засіб для правильного вирішення усіх наболілих суспільних питань».

Простежуючи еволюцію поглядів цього юриста-мислителя, Б. Кістяківський з певним іронічним присмаком зауважував: «Але це не

завадило йому в рішучий момент на початку 60-х рр., коли вперше було порушено питання про завершення реформ Олександра II, виявити неймовірну байдужість до гарантій особистих прав. У 1862 р. у брошурі, виданій анонімно в Берліні, а особливо у листуванні з Герценом, він нещадно критикував конституційні проекти, які висувалися в той час дворянськими зібраннями. Він вважав, що народне представництво буде тільки з дворян, а отже, призведе до панування дворянства. Відкидаючи в ім'я своїх демократичних устремлінь конституційну державу, він ігнорував, однак, її правове значення» [68, с. 365]. Такий аналітичний розгляд позиції російського юриста дав підставу Б. Кістяківському зауважити: «Для К. Кавеліна... начебто не існує незаперечної, на наш погляд, істини, що свобода і недоторканність особистості здійсненні тільки в конституційній державі, тому що взагалі ідея боротьби за права особистості йому тоді була цілком чужою» [68, с. 365].

Враховуючи дискурсивність підходів до трактування категорії «особистість», доцільно зважити, очевидно, на те, що Б. Кістяківський, аналізуючи позицію «опонента», виходив із філософсько-правових засад. Для нього особистість – людина як суб'єкт відношень і свідомої діяльності. Якщо умовно братися до осучаснення цього трактування, то правомірним видається його «переклад на мову» теперішньої соціальної філософії. У популярному філософському енциклопедичному словнику читаємо: «Особистість – аспект внутрішнього світу людини, що характеризується унікальністю та відкритістю; реалізується в самопізнанні та самотворенні людини та об'єктивується в артефактах культури. Особистість відрізняється від індивіда тим, що в своїх актуалізованих проявах є трансцендентною по відношенню до умов соціального життя, тоді як індивід постає частиною роду і виду (біологічний атом) та суспільства (соціальний атом)» [157, с. 457].

Для послідовного неокантіанця Б. Кістяківського розгляд особистості як абсолютної цінності з позицій природно-правового мислення пов'язувався

з іменем І. Канта, «який із граничною виразністю формулював природно-правову ідею безумовної значущості людської особистості та її автономії. Для Канта особистість не могла бути засобом навіть для держави, тому що її свобода і гідність важливіші за все. Коли свобода безумовна і не залежить від зовнішніх примусових законів, особистість виявляє істинно модельні спонукання в служінні обов'язку, у виконанні своїх громадянських завдань» [17, с. 232]. Тому самоактуалізація особистості – це вміння злитися зі своєю внутрішньою природою, вибрати свою мотивацію до життя, здатність постійно розгортати свої потенції, а відтак спрямовувати свої інтелектуальні зусилля на правове самовдосконалення і набуття статусу правової особистості як безпосереднього результату такої самоактуалізації.

Виходячи з таких концептуальних засад, український правознавець рішуче виступив проти теоретичного виправдання байдужості, а нерідко і ворожості до прав особистості. У цьому сенсі його «опонентом» був відомий теоретик партії «Народна воля» М. Михайловський. Основні положення народницького світогляду щодо правових питань зводилися до того, що, як писав Б. Кістяківський, «Михайловський і його покоління відмовлялися від політичної свободи і конституційної держави через можливість безпосереднього переходу Росії до соціалістичного устрою». Помилковість таких припущень, на думку українського правознавця, полягала в їх цілковитому нерозумінні природи конституційної держави. «Як Кавелін, – писав він, – заперечував проти конституційних проектів тому, що в його час народне представництво в Росії виявлялося б дворянським, так Михайловський відкидав конституційну державу як буржуазну. Через властиву нашій інтелігенції слабкість правової свідомості той та інший звертали увагу тільки на соціальну природу конституційної держави і не зауважували її правового характеру, хоча сутність її саме в тому, що вона насамперед правова держава. А правовий характер конституційної держави отримує свій найбільш яскравий вираз у захисті особистості, її недоторканності та свободи» [68, с. 366].

Тільки при правовій організації конституційної держави, на думку Б. Кістяківського, реально можливе втілення ідеалу правової особистості. Цьому значною мірою сприяла нова хвиля західництва (прогресивних ідей західноєвропейської правової і політичної думки), що «хлинула в дев'яностих роках разом з марксизмом» і почала потроху «прояснити правову свідомість російської інтелігенції», яка стала засвоювати азбучні для європейців істини, котрі свого часу діяли на цю інтелігенцію як величаві одкровення. Під впливом цих ідей, а також суспільних трансформацій російська інтелігенція, як зазначає український правознавець, «нарешті зрозуміла, що усяка соціальна боротьба є боротьбою політичною, політична свобода є необхідною передумовою соціально справедливого устрою, що конституційна держава, незважаючи на панування в ній буржуазії, надає робітничому класу порівняно багато простору для боротьби за свої інтереси, що робітничий клас потребує перш за все недоторканності особистості, свободи слова, страйків, зборів і спілок, що боротьба за політичну свободу є першим і найсуттєвішим завданням усілякої соціалістичної партії і т. д.» [68, с. 367]. Такий політико-філософський світоглядний поступ давав підстави сподіватися, що на цьому шляху, за словами ученого, «можна було очікувати, що наша інтелігенція, нарешті, визнає безвідносну цінність особистості і прагнутиме здійснення її прав і недоторканності». Однак такі сподівання, котрі тісно пов'язувалися з формуванням правової особистості, виявилися марними. Причина – «дефекти правосвідомості нашої інтелігенції не так легко усувні».

Чому збереглися ці дефекти? На основі політологічного аналізу український правознавець дає чітку відповідь: «Незважаючи на школу марксизму, пройдену нею (інтелігенцією), ставлення її до права залишилося попереднім. Про це можна судити бодай з ідей, котрі панують у нашій соціал-демократичній партії, до якої ще недавно належала більшість нашої передової інтелігенції» [68, с. 367–368].

Очевидно, кон'юнктуру поведінку тогочасної еліти суспільства, що позначилася, за висловом Б. Кістяківського, на «убогості нашої правосвідомості та вражаючому безплідді визвольних змагань у правовому відношенні», можна пояснити пануванням інтересу, який сучасний правознавець О. Ющик вважає рушійним началом у життєдіяльності людей. «Якщо визнати, – пише він, – що саме співвідношення інтересів виступають як суттєві, закономірні начала людських відносин, як основоположний принцип спільнот, який підпорядковує собі всі інші принципи, без яких не можна зрозуміти жодного явища суспільного життя, значить треба звертатися до відносин інтересів, з'ясовувати закони їх розвитку» [172, с. 225]. Досліджуючи діалектику інтересу та суспільних відносин, аналізуючи у цьому контексті концептуальні положення низки видатних учених-правознавців, філософів права, О. Ющик, зокрема, підкреслює, що Г. Кельзен, визначаючи поняття предмета теорії права, «змушений був звертатися до тих же проблем упорядкування людської поведінки правом, розмежування права і моралі і т. д., до яких зверталось і традиційне правознавство. При цьому, критикуючи визначення «суб'єктивного права» як юридично захищеного інтересу, автор відзначає дуалізм традиційної юриспруденції, яка протиставляє право в об'єктивному і суб'єктивному сенсі. Якщо перше є системою норм, то друге – чимось відмінним від нього, інтересом, тоді неможливо підвести перше і друге під загальне для них, більш високе поняття. Тому жодне суб'єктивне право не може бути інтересом, захищеним правом, а тільки схованим в об'єктивному праві захистом цього інтересу. І полягає цей захист в тому, що правовий порядок пов'язує з порушенням цього інтересу санкцію, тобто встановлює правове зобов'язання не порушувати цей інтерес» [172, с. 210]. Коментуючи цю думку засновника вчення «про чисте правознавство», посилаючись на відомого російського правника М. Коркунова і поділяючи загалом його позицію, О. Ющик зазначає: «Здійснення наших інтересів неможливе поза відношенням до інших людей. Та і самі інтереси, що визначають зміст

людської діяльності, складаються під впливом не лише особистих умов, а ймовірно ще більшою мірою під впливом суспільних умов, і тому значна їх частка має не індивідуальний, а соціальний характер. Тому людині за необхідності доводиться рахуватися не тільки зі своїми інтересами, а й з інтересами інших людей, без спілкування з якими вона не може існувати» [172, с. 210–211].

Звертаючись до трактування категорії «інтерес» («інтереси») з позицій діалектики права, маємо підставу наголосити, що в найбільш конкретизованому вигляді виникнення, а відтак переплетіння саме інтересів людських, що знаходили свій вияв в ідейно-політичній сфері (за висловом Б. Кістяківського) «визвольної епохи», тільки тому, що в політичних інтересах, які нерідко виявлялися шляхом сповідування правового нігілізму елітою тогочасного суспільства, втілювалося узагальнено ставлення носіїв цих інтересів (їх український правознавець називав «найбільш видатними вождями російської інтелігенції») до політичної влади, організаційно-управлінського, господарського, духовного життя суспільства. «Історичний досвід засвідчує, – вважають соціальні філософи, – що утвердження людських, а також соціальних інтересів, як правило, здійснюється у вигляді певних ідеологічних... концепцій, теорій, програм, які прагнуть надати людським інтересам соціального суб'єкта всезагального значення, що досягається за допомогою певної ідеології» [158, с. 340]. Щоправда, вони здебільшого ігнорують правову ідеологію, що цілком закономірно призводить до стану, за констатацією українського правознавця, «убогості правосвідомості», до значних ускладнень у формуванні правового суспільства, в якому пріоритет належить правовій особистості.

Отже, після цих застережень, на наш погляд, доцільно відстежити розмірковування О. Ющика, який, за його словами, переходить «безпосередньо до розгляду інтересу в його відношенні до права», покликаючись на «блискучу характеристику панування приватного інтересу над правом». «Інтерес, таким чином розглядався ним, – пише О. Ющик, – як

щось таке, що з'являється з самих основ людського існування на відміну від права, принципи якого приносять у жертву приватному інтересу». І далі: «Інтерес насамперед уявляється як безпосередній діяльнісний вираз людської потреби, цієї нагальної практичної необхідності індивідів» [172, с. 212–213].

Філософи розглядають потреби як фактор поведінки людини, її діяльнісну настанову. Досліджуючи співвідношення категорій «соціальна потреба» та «інтерес», Р. Гринкевич доводив, що перша «в онтологічному плані виражає собою безпосередній зв'язок об'єктивної необхідності та її практичного вияву» [158, с. 108].

Людські потреби, на думку сучасних соціальних філософів, мають предметну спрямованість, якій передуює так звана «пошукова» поведінка в межах ситуації, коли актуалізація та конкретизація потреб стимулює пошук предметів і способів їх задоволення. Отож, утворюється конкретно-історичний механізм виникнення, функціонування й задоволення потреб [158, с. 507]. Враховуючи сутнісне призначення цієї соціальної категорії, О. Ющик резюмує: «Отже, потреба – це момент соціальної життєдіяльності індивідів або, конкретніше, вихідний момент розвитку суперечливого ставлення індивіда до умов його суспільного буття. Виникнення потреби пов'язане з протиріччям, що полягає у порушенні єдності індивіда із зовнішнім середовищем і появою недостатності умов життєдіяльності для нього. Порушення єдності, тотожності індивіда із зовнішнім середовищем означає, що потрібні йому умови життєдіяльності відсутні в його життєвій сфері, сфері його споживання, але наявні, присутні у зовнішньому середовищі. З цього виникають внутрішні питання індивіда в таких умовах і об'єктивна необхідність створити потрібні умови в його життєвій сфері, поповнити виниклу нестачу в них, відновити тотожність індивіда із зовнішнім середовищем і в такий спосіб уникнути суперечності, яка властива життю взагалі. Чітко кажучи, потреба і виступає як природний спосіб вияву вказаної необхідності, вона є безпосередньою формою існування виниклих нестатків, їх практичним вираженням» [172, с. 231–214].

Використовуючи розглянуті вище в концептуальному взаємозв'язку сутність філософських і соціологічних категорій («особистість», «інтерес», «потреба») як інтерполенти, тобто елементи синергетично породженого образу взаємодії двох сутностей (у нашому контексті правового суспільства у правовій державі і правовій особистості), що є компонентами динамічної системи, амфісиметрія (подвійна симетрія, властива адаптивній сутності, що співвимірює несиметричні інстанції) якої реалізує плавний фазовий перехід від одного стану системи до іншого [51, с. 42, 382], спробуємо за допомогою моделювання дискурсу інтерполятивно з'ясувати детермінанти убогого стану правосвідомості російської інтелігенції, зафіксованого Б. Кістяківським. Додамо, що у статті «На захист права» український державознавець частково пояснив такий стан російської інтелігенції відсутністю правового чуття, а отже, розуміння потреби творення правового суспільства, виховання правової особистості. Наголосимо ще раз, що до цих питань учений підходив фрагментарно. Будучи послідовним прихильником і практиком плюралістичного підходу до інтерпретації правових явищ, Б. Кістяківський вже в одній зі своїх ранніх публікацій зазначив: «...Немає єдиних, одних і тих же ідей свободи особистості, правового устрою, конституційної держави, однакових для всіх народів і часів, як немає капіталізму чи іншої господарської або суспільної організації, однакової для всіх країн. Усі правові ідеї в свідомості кожного народу одержують своєрідне забарвлення і свій відтінок» [58, с. 113]. Саме такий відтінок і таку особистість показав учений, розглядаючи правову свідомість тогочасної еліти російського суспільства, стан якої був зумовлений, на наш погляд, тими соціально-політичними обставинами, що відображалися не тільки у правових реаліях, на яких позначалася необхідність реформаторських трансформацій, опозиційними до яких ставали навіть революційно налаштовані представники більшовицького крила російської соціал-демократії, а, насамперед тим, що, як зазначав український правознавець, «російська

інтелігенція виявила певне нерозуміння правотворчого процесу; вона навіть не знала тієї основної істини, що старе право не може бути просто скасованим, бо його відміна має силу тільки тоді, коли воно замінюється новим правом. Натомість просте скасування старого права призводить лише до того, що тимчасово воно начебто не діє, а відтак відновлюється у всій силі» [68, с. 369]. Певна парадоксальність цього, як пояснював Б. Кістяківський, полягає в тому, що право сприймається «не як правове переконання, а як примусове правило» і це «ще раз засвідчує низький рівень правосвідомості» [68, с. 373].

Характеризуючи правосвідомість тогочасної інтелігенції, зокрема еліти суспільства, український правознавець наголошував на тому, як ця правосвідомість позначається на вирішенні організаційних питань, тобто «основних питань конституційного права у широкому сенсі». Він прагнув «з'ясувати наскільки наша інтелігенція здатна брати участь у правовій реорганізації держави, а саме у перетворенні державної влади з влади сили на владу права» [68, с. 373] і в такий спосіб позитивно впливати на «правовий прогрес» (В. Нерсисянц), пов'язаний з формуванням «правового суспільства», де основним суб'єктом права стає «правова особистість». «Під правовим суспільством, – зазначає С. Максимов, – розуміється саморегульовальне суспільство, в якому обмеженням свободи одного суб'єкта є також рівна свобода іншого суб'єкта, або таке суспільство, в якому утверджений принцип панування права. Поняття «панування права» є близьким за значенням поняттям «верховенство права» і «правління права». Його вживання пояснюється тим, що саме воно застосовувалося у вітчизняній дореволюційній філософії права, зокрема Б. Кістяківським» [106, с. 310].

Розвиваючи це положення, автор продовжує: «Правове суспільство виступає як такий гіпотетично ідеальний стан, що є альтернативним як стану жорсткої впорядкованості і домінування політичного панування (при реальній відсутності порядку), так і стану аномії, тобто дезорганізації,

розпаду і вседозволеності. Звичайно вирішення цього завдання пов'язується з формуванням правової держави, що правильно по суті, але недостатньо. Ідея правової держави – це ідея обмеження державної влади людською особистістю, її невід'ємними правами, а також нормативно-інституціонального гарантування цих прав. Однак аби щось гарантувати, воно має бути як деяка реальність (навіть і суб'єктивно-вольова). Це означає, що право як форма відносин між людьми повинне знайти своє втілення за межами держави, у сфері громадянського суспільства і визнаватися як цінність якщо не всіма і кожним, то у крайньому разі більшістю. Отже, йдеться про формування, а точніше про становлення саме правового суспільства як такого, де все підпорядковане праву, але не задля підпорядкування, а задля можливості висловлювати свою думку, ухвалювати власні рішення, почуватися самостійним і незалежним від волі владоможців» [106, с. 310–311].

На думку С. Максимова, «поняття «правове суспільство» краще, ніж «правова держава», передає зміст англійського поняття «rule of law» («правління» або «верховенство права»), що як принцип конституційного ладу означає пріоритет права над політичною владою, рівність усіх (зокрема влади) перед законом і судом, а також дотримання фундаментальних (або природних) прав людини». Тому правовим є підстави вважати не об'єднання (спільноту) людей, засноване на якійсь загальній для всіх його членів меті, а таке об'єднання, яке саме по собі є метою, має цілком визначені настанови і прагнення. «Тільки підпорядковуючись принципам, які не припускають жодної конкретної мети, – наголошує С. Максимов, – людина може йти до великої мети, що узгоджується з аналогічною свободою для всіх» [105, с. 83]. Вважаючи вихідним для характеристики феномена правового суспільства поняття правової особи, учений з позицій філософії права обґрунтовує це концептуальне положення, зазначаючи, що «людина як суб'єкт права є моральним суб'єктом, тобто є раціональною істотою, котра, за теорією справедливості Дж. Роулза, на яку посилається С. Максимов, має власну мету і здатна відчувати справедливість». «Завдяки поняттю морального суб'єкта, –

наголошує він, – виявляється можливим вийти за межі суто юридичного трактування принципу верховенства права і висловити його в термінах пріоритету права стосовно блага і пріоритетного обґрунтування права» [105, с. 83]. Саме на цих його розмірковуваннях, слухність і доведеність яких ми поділяємо, основане уявлення про людину як «про морально-автономного індивіда, котрий не потребує зовнішньої оцінки при здійсненні ціннісно-нормативного вибору», а отже, використовує правові реалії, в яких автономна особа (правова особистість) здійснює і відтворює себе, стаючи, за словами вченого, «витребувачем права». Автономність і відповідальність такої особи (правової особистості) стають визначальними рисами її як суб'єкта, на існування якого орієнтується право. «Саме особа, що здійснює своє право на самореалізацію, – вважає С. Максимов, – є основоположною умовою існування і громадянського суспільства, і правової держави. Як суб'єкт правового суспільства вона постає в мундирі громадянина. Громадянин, на відміну від просто підданого, має нагоду і здатність вільного вираження своєї волі. Йому притаманні гідність і мужність, готовність стати на захист цінностей вільного суспільства. У нього є громадянська відповідальність, і його правосвідомість принципово відрізняється від просто закономірної свідомості члена неправового суспільства» [105, с. 83–84].

Очевидно, «члена неправового суспільства аж ніяк не можна вважати правовою особистістю не лише тому, що він як громадянин наділений закономірною свідомістю», а насамперед тому, що для нього право – не цінність, а фетиш, буква закону. Саме такими у контексті розмірковувань нашого сучасника – одного з провідних вітчизняних філософів права сприймаються представники російської інтелігенції, що, по суті, практикували правовий нігілізм і яких закликав виступити на захист права Б. Кістяківський. Його концептуальну позицію екстраполює на сьогоднішні правові реалії цей учений, цілком обґрунтовано стверджуючи: «У теорії правосвідомості на перший план виходить обґрунтування безумовності права... Якщо в умовах правового суспільства, що утвердилося, змінилися

права виражають себе ніби автоматично і немає необхідності моральної участі індивіда в правових нормах, то в умовах становлення правового суспільства ригористичне дотримання установок правової свідомості є етичним обов'язком будь-якої відповідальної людини» [105, с. 84]. А такою відповідальною людиною може бути насамперед правова особистість, добропорядність, чесність та точність виконання своїх зобов'язань якої проявляються не тільки в дотриманні цих принципів, а й у способі думок, тобто в її правових установках. До такої відповідальності закликав російську інтелігенцію український правознавець, порушуючи перед нею як одне з важливих завдань – необхідність виступити на захист права, передусім шляхом підвищення рівня правосвідомості елітарної верстви суспільства. Акцентуючи увагу на важливості впливу інтелігенції на організаційні моменти побудови правової держави, М. Альчук, яка докладно проаналізувала статтю Б. Кістяківського, опубліковану в збірнику «Вехи» 1909 року, зазначає, що, на його думку, «інтелігенція має пробудитись сама, а також активно і творчо сприяти вихованню правосвідомості свого народу, реорганізувати державну владу – із влади сили до влади права, вона також має змінити своє відношення до прав особи і до об'єктивного правопорядку» [9, с. 208].

У цьому зв'язку важливо зазначити, що правову свідомість український правознавець розглядав насамперед як філософсько-правову проблему. Попри те, що ні в аналізованій праці, ні в інших його творах не знаходимо визначення цього поняття, у різних контекстах правосвідомість трактується як визначальний елемент і суб'єктивна основа правової реальності, як необхідний компонент генезису, функціонування і розвитку права, адже цей компонент присутній у процесах правотворчості, правозастосування і дотримання права. Отже, правосвідомість як ознака правової особистості, образ якої фрагментарно витворений у різних аспектах українським правознавцем, є тим філософсько-правовим чинником, без якого важко собі уявити правову реальність. Дещо глибше осмислити таку позицію, на наш

погляд, можуть допомогти сучасні трактування (у працях вітчизняних науковців) правосвідомості як системи почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє й опосередковане сприйняття правової реальності. Тобто правосвідомість особистості слугує відображенням особливого виміру її правової обізнаності, ставлення людини до права, правової поведінки людей. Так, на думку Н. Пильгун, правосвідомість можна розглядати як своєрідний механізм саморегуляції поведінки особи, а це пояснюється її здатністю орієнтувати суб'єкта права в різних правових ситуаціях, робити правомірний вибір, ухвалювати юридично значущі рішення в процесі життєдіяльності. «Ключовий пункт правосвідомості – це усвідомлення людьми цінностей права, прав і свобод та законних інтересів людини й оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям, тобто правосвідомість є суб'єктивною формою реалізації функцій права» [123, с. 37].

Оскільки з'ясування сутності правосвідомості здійснюється з огляду на філософсько-правове «конструювання образу правової особистості та ретроспективне тлумачення цієї категорії сучасною юриспруденцією, то не зайвим буде ще один відступ у напрямку типологізації принципів правосвідомості. У вітчизняній юриспруденції вона представляється досить широким спектром. Це зумовлено, – як вважає Д. Андреев, – різним розумінням філософами та юристами природи правосвідомості». Відзначаючи, що термін «правосвідомість» уособлює в собі синтез філософського поняття «свідомість» і юридичного поняття «право», цей науковець наголошує: «Залежно від визнання первинності права чи свідомості, в правосвідомості розрізняють два основні напрями. Правосвідомість розглядається як продукт права, правових явищ, а тому характеризується як сукупність поглядів і почуттів, які відображають правові явища. Або вона є системою поглядів на чинне право і правові явища, або бере початок у суспільному бутті і є джерелом права» [11, с. 107–108].

Наведемо ще одну думку, що в основному вписується у цей контекст. Розглядаючи з філософського погляду європейське право як феномен духовно практичного освоєння світу, аналізуючи різні підходи до типологізації цього феномена за його сутнісними ознаками, В. Ляшенко зазначає: «Оскільки правосвідомість – складне і багатогранне явище, то жодна з дискурсивних позицій не може пояснити механізм формування і розвитку правосвідомості. Трактування правосвідомості як відображення правових явищ, принципово правильне, але в межах такого підходу важливі проблеми правового регулювання (правотворчість, правова політика) не можуть ефективно вирішуватися. Пояснення ж правової свідомості винятково властивостями відображення суспільних відносин позбавляє її специфічного змісту як правового феномена, який забезпечує реалізацію викликаного нею до життя права і встановлення правопорядку в суспільстві» [101, с. 32].

Незважаючи на деякі нюанси, погляди всіх трьох науковців на основоположні установки правосвідомості здебільшого збігаються і «проектуються» певним чином на розуміння цього феномена Б. Кістяківським, яке можна передати такими словами С. Максимова: «При цьому інтегральним виразом правосвідомості є співвіднесеність людської суб'єктивності зі змістом права, який і виступає основою як для оцінки чинного права, так і для мотивації правомірної поведінки». Отже, це «виділяє право із сукупності інших феноменів, відрізняє його від них, засвідчує його буття, а сама правосвідомість включає поєднану зі знанням здатність нашої суб'єктивності розглядати «правовий смисл» як своє ядро» [106, с. 255]. Адже це – правові установки, за якими здійснюється орієнтація поведінки правової особистості, її ставлення до правової реорганізації держави, що прагнув з'ясувати український правознавець, характеризуючи правосвідомість російської інтелігенції ще за одним критерієм – її ставленням до судової влади. Зазначивши, що «суд є тією установою, в якій насамперед констатується і встановлюється право» [68, с. 373], що він

відігравав значну роль у правотворчості, яку згодом перебрав на себе «законодавчий орган держави, покликаний безпосередньо виражати народну правосвідомість», підкресливши, що «у конституційній державі суд є насамперед охоронцем чинного права, забезпечує його стійкість і постійність» [68, с. 374], нагадавши про досвід організації судової влади у Швейцарії, який переконує в тому, що «народ з розвинутою правосвідомістю повинен цікавитися і дорожити своїм судом як охоронцем і органом правопорядку», український правознавець, як зауважує М. Альчук, вказує на «байдужість російського суспільства до цивільного суду, бо не цікавиться його діяльністю» [9, с. 208], тільки цим обмежуючись у трактуванні ролі судової юстиції в розвитку та піднесенні рівня правової свідомості.

Аналізуючи процеси реформування тогочасної судової влади, Б. Кістяківський логічно, послідовно й аргументовано пояснював, чому не здійснилися ці надії: «Тепер, через понад п'ятдесят років, ми повинні з сумом визнати, що все це було ілюзією...». Чому? Український правознавець, не називаючи конкретних прізвищ, зазначав, що дехто вважає, начебто з перших же років набуття чинності і впровадження Судових статутів і досі вони піддавалися неодноразово так званому «псуванню». Визнаючи це, учений підкреслював: «Псування здійснювалося головню у двох напрямках: по-перше, низку справ, переважно політичних, було вилучено з відання загальних статутів і підпорядковано особливим формам слідства і суду; по-друге, незалежність суддів дедалі більше скорочувалася, а суди ставилися у все більш залежне становище. Уряд переслідував при цьому суто політичні цілі. Характерно, що він зумів загіпнотизувати увагу нашого суспільства у цьому напрямі, це, зрештою, звелось до зацікавлення тільки політичною роллю суду» [68, с. 374–375].

А все послужило підставою для такого висновку: «Суддя у нас не є почесним званням, що свідчить про неупередженість, безкорисливість, високослужіння тільки інтересам права, як це має місце в інших народів. У нас не гарантовано існування несприятливого кримінального суду; навіть більше, наш кримінальний суд іноді перетворювався на якесь знаряддя

помсти... І наш цивільний суд стоїть далеко не на висоті своїх завдань. Іноді доводиться слухати розповіді про вражаюче невігластво і недбалість деяких суддів; ...більшість суддів, які працюють у наших цивільних судових відділеннях, ставляться до своєї справи, яка вимагає невпинної роботи думки, без достатньої зацікавленості, без вдумливості, без усвідомлення важливості і відповідальності свого становища» [68, с. 376].

Оприлюднені понад століття тому ці слова звернуті до наших сучасників. Безперечно, як зазначає М. Альчук, «проблеми правосвідомості особи та її правової культури є актуальними і сьогодні, у період побудови правової держави в Україні» [9, с. 208]. Важливо, з огляду на таку актуальність, подивитися, як же вирішуються ці проблеми, зважаючи на їх масштабність, зокрема у становленні незалежної, неупередженої і добросовісної судової системи. Як колись Б. Кістяківський, так тепер відомий вітчизняний учений М. Козюбра зі сумом констатує, що за роки незалежності України цього так і не відбулося. «Причин багато, – зазначає учений, – від історичних традицій, нинішнього статусу суддів, до стану їхнього менталітету, який, щоправда, також формується середовищем, в якому судді працюють, та браку державно-владної волі до справжнього, а не імітованого реформування судової влади» [86, с. 314]. В Україні вже давно назріла необхідність глибокої судової реформи.

Судові статuti 1864 року російського імператора, за оцінкою Б. Кістяківського, були прогресивними правовими актами, щоправда, згодом зведеними на догоду політичній кон'юктурі нанівець, а ухвалений на потребу посилення авторитаризму Президента законодавчий акт, на думку М. Козюбри, «не тільки не призвів до... незалежності суду і суддів, але й розширив можливості для політичного й іншого незаконного впливу на суддів, що на практиці поставило їх у ще більшу залежність від законодавчої й виконавчої влади» [84, с. 85]. Кризові події листопада 2013 – лютого 2014-го засвідчили ще більше падіння і так надзвичайно низького рівня довіри в суспільстві до українського суду. На це значно впливає заполітизованість і

корумпованість судового корпусу, яка, за даними Міжнародної громадської організації з протидії Transparency International, одна з найвищих серед державних органів та установ [84, с. 85]. «Якщо до прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів», – вважає М. Козюбра, – серед багатьох фахівців все ще побутувала думка про можливість проведення судової реформи без внесення змін до Конституції України, то сьогодні практично всі (і науковці, і практики) одностайні – без конституційних змін повноцінна судова реформа в Україні неможлива. Такі зміни мають охоплювати комплекс заходів і вилучення з процесу формування суддівського корпусу політичних органів, які, як свідчить український досвід, не можуть бути політично неупередженими при призначенні й обранні суддів; закріплення в Конституції принципу незмінюваності суддів, як це зафіксовано в конституціях багатьох європейських країн і на що неодноразово звертали увагу зарубіжні експерти, зокрема Венеціанська комісія; реформування передбачених чинною Конституцією процедури і підстав притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, позбавлення їх імунітету, звільнення суддів з посади для максимальної деполітизації цих процесів; приведення у відповідність із європейськими стандартами порядку формування, функцій і повноважень Вищої ради юстиції тощо» [84, с. 86].

Безумовно, такі зміни істотно можуть позначитися на результативності конче потрібної в Україні судової реформи. Проте, як не прикро, доводиться констатувати, що навіть у наш час рівень правової свідомості значної частини української інтелігенції все ще не відповідає таким потребам. «Глибокого усвідомлення соціальної й правової цінності інституту незалежності суду і суддів, – зазначає М. Козюбра, – сьогодні немає як у верхніх ешелонах влади, так і, на жаль, у значної частини населення. Незалежність суддів часто продовжує сприйматися як привілей суддівського корпусу, а не як одне з найсуттєвіших надбань європейської, а нині й загальносвітової цивілізації». Вказуючи на необхідність і важливість глибокого реформування в багатьох сферах суспільно-політичного й

правового життя, учений вважає, що для цього «потрібні не декларації, не «створення престижної видимості» й імітація реформ, а трансформація цінностей у свідомості, насамперед у правовій свідомості політичної та інших еліт, наявність у них волі до справжньої зміни реальності» [84, с. 86], необхідної для сприйняття, утвердження й розвитку ціннісно-цільових орієнтирів реформування суспільства і перетворення його на правове суспільство, що в загальному сенсі означає асоціацію (співтовариство) правових особистостей, філософсько-правове осмислення статусу яких здійснив ще на початку минулого століття Б. Кістяківський.

3.2 Права людини у контексті взаємовідносин індивіда і держави

Із природи взаємовідносин держави й особи (індивіда), за концепцією Б. Кістяківського, впливає здійснення прав людини, що є також обов'язковою умовою політичного, правового, соціального розвитку суспільства. Тільки таку державу (а на переконання ученого, це передусім конституційна, правова держава) можна вважати соціально справедливою, яка будує ці відносини лише на принципах гарантування гідного людського існування в силу належних кожній особі прав людини і громадянина. Відзначаючи, що активне політичне та наукове життя Б. Кістяківського зацікавлює сучасних науковців «насамперед його непересічним поглядом на проблеми прав людини, конституціоналізму та федералізму легально орієнтованої держави у передреволюційні часи», американська дослідниця філософсько-правової спадщини українського правознавця С. Хейман пише: «На трьох відрізках свого життя й праці – в Україні, Німеччині та Росії – Кістяківський обґрунтував такий соціальний, економічний та політичний устрій, за якого індивід міг би самовизначитися і, зрештою, реалізувати свої права, які є результатом поєднання політичних та економічних прав... Його погляд на права людини на 43 роки передував формулюванню політичних та економічних прав, визначених у Декларації

ООН з прав людини» [163, с. 38]. Очевидно, учена цей відлік веде від першої публікації українського правознавця, що стосувалася означеної проблематики – досить великої за обсягом як для популярного часопису статті з конкретною назвою [65]. Згодом, готуючи до друку монографію «Соціальні науки і право», Б. Кістяківський до розділу «Права людини і громадянина» зробив таку примітку: «Зміст цього нарису не збігається зі змістом статті автора під таким же заголовком, надрукованої у журналі «Вопросы жизни» (1905. Кн. 1), але в ньому повніше і ґрунтовніше розвинуто ті ж ідеї» [68, с. 283].

У цій статті, наголошуючи на складності внутрішнього розвитку Російської імперії після подій 1905 року, Б. Кістяківський першим із середовища своїх авторитетних сучасників-юристів наполягав не тільки на сумлінному вивченні відповідних концепцій прав людини, їх переосмисленні в контексті конкретних соціальних, економічних та політичних умов, а й звернувся до практичних аспектів визначення, встановлення та гарантії прав самовизначення індивіда, ствердивши: «На жаль, ці свободи не визначаються суспільством найнеобхіднішими та найважливішими, а часто-густо – це просто декларація цих прав» [65, с. 118]. Частково на цьому позначається штучне копіювання західного досвіду, нехтування специфікою власного суспільного розвитку, ментальності і традицій народу, адже, як зазначав український правознавець, «усі правові ідеї набувають власного колориту та забарвлення тільки в свідомості кожної окремої нації», тому запозичення західних моделей форм індивідуальних прав не можна вважати доцільними і прагматичними. Своє ставлення до цього Б. Кістяківський пояснював так: «...Було недостатньо задекларувати принципи індивідуальних та соціальних свобод, аби вони стали частиною суспільної свідомості й були використані на практиці в соціальному житті; ці принципи постійно проголошувалися, однак встановлювалися надто повільно й часто не відповідали цим деклараціям. Виявилось, що ці ідеї на практиці були значно менш впливовими, ніж уявляли їх творці» [65, с. 119].

Коментуючи цю позицію українського правознавця, С. Хейман зазначає: «Індивідуальні політичні права були б значною мірою номінальні, якщо їх було нав'язано суспільству без реальної перевірки в певних соціальних та економічних умовах. Наприклад, у капіталістичному суспільстві з демократичним суспільним ладом усі громадяни можуть користуватися свободою слова в межах конституції. Однак немає (автоматичного) механізму, який гарантував би індивіду використання цих прав публічно. У суспільстві, яке заохочує економічну та політичну конкуренцію, авторська свобода слова визначається потребою ринку, а також здатністю автора продавати себе та сприйняттям його ідей тими, хто має політичну та економічну владу. Таким чином, ці політичні права, тобто свобода слова, свобода спілкування й самовираження, не гарантовані для всіх членів суспільства, оскільки один клас громадян домінує над іншим внаслідок своєї економічної влади» [163, с. 111], яка, безперечно, знаходить своє втілення у політичній владі.

Для збалансування взаємовідносин індивіда і держави в гарантуванні прав людини необхідно, щоб кожен індивід у суспільстві мав змогу користуватися економічними (такими, що гарантують право на власність, підприємництво, вільне розпорядження своєю робочою силою) та соціальними (тими, що забезпечують людині гідний рівень життя і соціальної захищеності) правами, тобто передбаченими загальною визначеною тепер Міжнародним пактом про економічні, соціальні й культурні права (1966), а це досягається задіянням розвиненого механізму гарантій забезпечення політичних прав усіх громадян. Цей механізм можна сформулювати і налагодити його раціональне й правомірне функціонування тільки за умови, якщо індивідам держава забезпечить повноцінне користування політичними правами, які передбачають невтручання влади в особисте життя індивіда, право на приватність та свободу асоціацій, а також право на участь в управлінні і контролі діяльності держави та всіх її органів.

Акцентуючи у згаданій статті саме на політичних та економічних правах, що було зумовлено, на наш погляд, політичною ситуацією в Росії, державні устої самодержавства якої серйозно похитнулися під час революційних подій початку ХХ ст., Б. Кістяківський вважав головною проблемою «скасування російської автократії й заміну її конституційним ладом на основі захисту прав людини... Умовою ефективної соціалізації нового конституційного ладу в Росії, – пише С. Хейман, – була необхідність у правовій державі, де індивід із пасивного спостерігача вольової діяльності царату перетворювався на самодостатнього громадянина. Цей оновлений індивідуалізм на основі оновленого правового визначення й перетворення людини на самоврядного (або самовизначеного) громадянина був фундаментальним принципом доктрини Кістяківського з прав людини» [163, с. 102–103]. Ця доктрина впливала з глибоких і всебічних досліджень українським ученим загальної праволюднинної проблематики передовсім у конституційних суспільствах, реальних способів її вирішення у процесі реформування абсолютної монархії, де держава, за словами ученого, «визначаючи себе не тільки самоціллю, а й єдиною можливістю в суспільному існуванні людей, прагне перетворити народні маси на слухняне знаряддя для здійснення своїх завдань» [65, с. 283], маючи на увазі економічно відсталу Російську імперію, для якої права людини мали стати не абстрактними свободами, а складовими серйозної і теоретично обґрунтованої політичної програми й соціальної трансформації суспільства, що мала враховувати насамперед відносини індивіда і держави.

Виходячи зі своїх філософсько-правових засад державорозуміння й людинорозуміння, вже у монографії Б. Кістяківський розглядає ці взаємовідносини значно ширше, ніж у згаданій статті. Він пише: «Порівняно з могутньою організацією, яку являє собою держава, окрема людина є нікчемною величиною, на ґрунті таких відносин між державою і особистістю народжується погляд, згідно з яким держава – це все, а окрема людина, індивід – ніщо. Але в дійсності, тобто в історичному процесі, це припущення

про повне поглинання індивіда державою не завжди і не безумовно виправдовується. Навіть абсолютно-монархічній державі у моменти найбільшого розвитку її всепоглинаючої діяльності не вдається цілком підпорядкувати діяльність окремих людей лише своїм інтересам. Якраз окрема людина, що видається на перший погляд нікчемною величиною порівняно з державою, виявляється найбільш сильною для нього противагою. Пояснюється це тим, що окрема людина є, з відомої точки зору, єдиною цілком реальною основою усілякого суспільного і державного життя. Щоправда, не будь-яка людина здатна протиставити себе державі, а тільки та, в якій пробудилося усвідомлення свого «я», своєї особистості. Таке пробудження усвідомлення своєї особистості у члена суспільства є необхідною умовою для переходу від абсолютно-монархічної до конституційної держави. Це призводить до того, що особистість починає протиставляти себе державі, а водночас і відстоювати перед нею свої права й інтереси» [68, с. 283].

Очевидно, саме такі зміни в суспільній свідомості, на яких акцентував український правознавець, детермінували актуалізацію праволюднинної проблематики, яка потребувала теоретичного обґрунтування прав людини в розроблюваній ним концепції правової держави. Цілком слушно з цього приводу зазначає Д. Прокопов: «Формулюючи загальне питання теоретичного обґрунтування прав людини, Б. Кістяківський доволі чітко вказував на той історичний рубіж, коли воно насправді стає проблемою для юридичної науки. Таким рубіжним етапом, на його думку, виступило ХІХ ст.: «Питання про теоретичне обґрунтування прав людини і громадянина з надзвичайно легкого, простого і ясного, яким воно було в ХVІІІ ст., перетворилось у ХІХ ст. на вкрай складне, важке і заплутане», – підкреслював він. По суті, саме тоді відбувся теоретико-методологічний перехід від індивідуалістичної до соціетарної парадигми в обґрунтуванні прав людини» [131, с. 28]. Це було пов'язано, як вважає Д. Прокопов, зі змінами в тлумаченні природи права, що призвело до кількох принципових

узагальнень. По-перше, саме право, а точніше – права людини почали сприйматися як своєрідний наслідок, що спричиняється природою людини, яка визначалась не інакше як «вільна і розумно діюча істота» (Г. Гегель).

До речі, те, що подібне ставлення до прав людини майже цілком зберегло свою імперативну визначеність до наших днів, можна підтвердити низкою дефініцій поняття прав людини сучасних науковців, що змістовно перегукуються з тими, що їх давали мислителі Нового часу. Як правило, зберігався тісний зв'язок прав людини з тією системою суспільних відносин, яка домінувала на тих чи інших етапах правового, політичного і соціально-економічного розвитку. Свого часу представники історичної школи права (Г. Гуго, К. Ф. фон Савін'ї, Г. Пухта) у визначенні поняття прав людини виходили з прив'язування його сутності до конкретних історичних обставин, що згодом розвинув у своїй теорії права Р. Ієрінг, тому український правознавець, враховуючи ці напрацювання, крізь призму їх сприйняття й переосмислення Г. Єллінеком, який був у цих питаннях його однодумцем і теоретичні положення якого в основному він поділяв, вважав, що тільки «завдяки історизму ХІХ ст. було звернуто увагу на залежність індивіда від суспільства», а це дало змогу «розкрити ті сторонни, що зовсім не зауважувалися мислителями попередньої епохи» [68, с. 259]. Тому й розвинувся і зберігався теоретичний підхід, при якому права людини сприймалися насамперед як визначені нормативно структуровані властивості й особливості буття особи, які виражають її свободу і є невід'ємними та необхідними способами та умовами її життя, її взаємовідносин із суспільством, державою, іншими індивідами» [134, с. 6].

Російський теоретик права О. Малько, характеризуючи поняття прав людини, солідаризуючись з попереднім положенням представників юснатуралістичної школи права, пропонує розкривати сутність цього поняття через його універсалізм, що «являє собою можливість користуватися елементарними, найважливішими благами й умовами безпечного, вільного

існування індивіда в суспільстві, які випливають з природи людини» [111, с. 129].

По-друге, на думку Д. Прокопова, при теоретичному обґрунтуванні прав людини «набували абсолютно чіткої і прозорої фіксації ті відносини, що утворювалися у системі взаємодії індивіда і суспільства. Тобто для правової теорії XVIII ст. суспільство поставало як результат певної «суспільної угоди», укладеної вільними індивідами щодо делегування ними частини своєї свободи (а отже, й частини суверенітету) державі. При цьому, як вважав Б. Кістяківський, практично немає жодного значення, як саме уявляється суспільна угода (вона може сприйматись як своєрідний «історичний факт», завдяки котрому покладено юридичний початок функціонуванню держави; як регулятивна ідея, на основі котрої у суспільстві розв'язуються всі суперечки і конфлікти; як ідеал, що повинен спрямовувати всю діяльність держави і виступати джерелом легітимації державної влади). Головним є те, що визнаючи «договірну» основу походження суспільства і держави, тим самим визнавалася загальноприйнятою точка зору, на основі якої окремі індивіди проголошувалися головним фактором, що визначає всю організацію суспільного життя і державного устрою» [131, с. 28].

Своєрідність, наприклад, концепції Ж.-Ж. Руссо полягала в тому, що суспільний договір (філософсько-правові погляди мислителя викладено в його праці «Про суспільний договір», 1762 р.) укладають громадяни держави між собою. За його теорією, вони «набувають громадянських прав і обов'язків. Це означає, що індивідуальні права набувають юридичного характеру і забезпечуються об'єднаною силою усіх громадян. Усі учасники договору залишаються вільними і рівноправними, об'єднуючись у народ. Інтереси народу не можуть суперечити інтересам окремих індивідів» [88, с. 49]. Отже, яким би не уявлявся «суспільний договір» (угода), відповідаючи трьом вище підкресленим українським правознавцем ознакам чи, навіть точніше, прагматичним спрямуванням, концептуально ця, використовуючи сучасну юридичну лексику, теоретико-правова новела побудована тільки на

раціональних началах, суть яких зводиться до запропонованої Б. Кістяківським формули: «Там, де люди за взаємною згодою будуть влаштовувати своє спільне життя у цілковитій відповідності з своїми побажаннями, вони будуть це робити планомірно і доцільно, тобто згідно з вимогами суспільної свободи і справедливості» [68, с. 289]. За такого розуміння сутності суспільної життєдіяльності наявність прав у людини як члена суспільства не потребувала жодного обґрунтування.

І нарешті, по-третє, коли розглядали право як специфічний продукт розуму, в якому повністю відображені всі найголовніші цінності людської цивілізації, коли вихідним елементом держави і суспільства вважався окремих індивід, то цілком логічно, що його права (за якими визнавалася первинність) набували верховного статусу. «Це були у повному сенсі слова природні права людини, первісно їй присутні і невід'ємні від неї» [68, с. 289]. Тому ці права утверджувалися мислителями XVIII ст. як такі, що мають безвідносне або цілком абсолютне значення, бо в них, як зазначав український правознавець, на думку «прихильників старої школи природного права», навіть розкривалася метафізична сутність і окремої людини, і сукупності людей, які проживають спільно, тобто суспільства. Такі міркування були основані на теорії суспільного договору. Б. Кістяківський пояснював це так: «Самі собою суспільство або держава, за їх ученням, не можуть мати жодних прав, але члени суспільства, укладаючи суспільну угоду, поступаються частиною своїх прав державі. Натомість держава, завдяки своїй організації, створює для своїх громадян нові права, забезпечуючи їм безпеку і встановлюючи нові форми свободи. Це права на захист з боку держави і на участь в організації й управлінні державою» [68, с. 290].

Напрацьована мислителями XVIII ст. послідовна і струнка система політичних ідей й увінчалася проголошенням 1789 року Декларації прав людини і громадянина як основного державного закону, повноцінної конституції, що мало привести, на думку Б. Кістяківського, до її здійснення. Адже, як він вважав, «якщо устрій і організація суспільства і держави

визначаються виключно волею його членів, то достатньо їм усвідомити, у чому полягає істинно справедлива організація спільного життя людей, і захотіти її для того, щоб ці справедливі відносини перетворилися на дійсність. Однак при зіткненні з практичним життям ця теоретична система ідей не витримала випробування» [68, с. 290]. Український правознавець дає логічне й аргументоване пояснення тої безсумнівної невдачі, якої зазнала ця декларація, що, за його словами, було «не тільки тимчасовою поразкою відомих політичних устремлінь, а й справжнім крахом цілої соціально-наукової і філософсько-правової системи» [68, с. 290].

У нашому контексті, враховуючи беззаперечність висновків ученого, доцільно екстраполювати сучасний погляд авторитетних вітчизняних правознавців на саме цей відомий юридичний факт, аналіз якого цілком вписується в праволюднну проблематику з огляду відстеження взаємовідносин індивіда (особистості) і держави (у сенсі обмеження її влади). Тому звернімося до тлумачення прав людини, яке навів вітчизняний фахівець Д. Прокопов, що є одним із співавторів фундаментальної монографії з проблем конституційного права. У підрозділі «Права людини як предмет обґрунтування і дослідження конституційно-правової теорії» він, зокрема, зазначає: «Усталений у науці конституційного права підхід до визначення прав людини тяжіє пояснювати феномен обмеження державної влади та появу конституції тим, що в свідомості людини формується уявлення про певні природні права, яке набуває свого юридичного закріплення на законодавчому рівні (а точніше – на конституційному). Однак, насправді, ідея обмеження державної влади є не менш давньою, ніж ідея природного права. Звертаючись до ідеї прав людини, слід вказати на дві важливі конституційні традиції. Одна з них – американська, інша – європейська» [130, с. 250]. Між іншим, Б. Кістяківський також вказував на дещо відмінні підходи до цієї проблематики. Далі Д. Прокопов докладно з'ясовує сутність, зумовленість і відмінності цих правових традицій: «Стосовно першої можна згадати бодай документи, які передували прийняттю Американської

Конституції. Зокрема, в Проекті Основної Конституції Республіки Вірджинія, який був підготовлений влітку 1783 р., містилась ціла частина, що мала назву «Обмеження влади», де на Генеральну асамблею накладалось наступне обмеження: «Генеральна асамблея не має права: порушувати дану конституцію, обмежувати громадянські права будь-якої особи на підставі її релігійних переконань... встановлювати смертну кару за будь-які злочини, крім зради, вбивства та військових злочинів... приймати будь-які законопроекти щодо позбавлення людей їх громадянських та майнових прав за вчинені ними злочини... дозволяти застосування тортур у будь-яких випадках...». Наразі не варто відтворювати весь текст цієї частини, але надзвичайно показовим є те, що для названої традиції між ідеєю невід'ємних прав людини та ідеєю конституційного обмеження державної влади існував глибинний зв'язок. Основу цього зв'язку утворювало переконання в існуванні своєрідних договірних відносин між державою та людиною, коли межею державної влади виступає не стільки те чи інше право людини, скільки той факт, що від самого початку люди делегували державі не всю повноту влади, а лише її частину. В цьому сенсі, практично всі американські конституціоналісти були переконані, що держава втручається в сферу існування людини лише в тій мірі, в якій це було передбачено первинною угодою» [130, с. 250–251].

До речі і український правознавець, наголошуючи на вирішенні питання про встановлення правомірних відносин між державою і особистістю, що знаходило своє «відображення в установчих актах деяких англійських колоній Північної Америки, перетворених в епоху відходу цих колоній від метрополії на конституції окремих штатів», було констатуювано, «що є сфера діяльності і вияву людської особистості, в яку держава в жодному разі не може і не повинна втручатися» [68, с. 284–285]. Цю ж думку Д. Прокопов трактує так: «Тобто по відношенню до цілого ряду прав людини держава повинна залишатись безсилою (адже вона не може їх порушити, скасувати, обмежити, призупинити тощо) не тому, що ці права є природними,

а тому, що це не було передбачено тією угодою (договором), який був укладений між державою та людьми. Цю позицію підтверджує й логіка аргументації в Декларації незалежності від 4 липня 1776 р. Нагадаємо, що спочатку в ній, справді, йдеться про невід’ємні права людини, охороняти які поставлені уряди. Утім, вже в наступному реченні міститься вказівка, що уряд має джерелом своїх повноважень вже не самі ці права, а згоду тих, над ким встановлюється державна влада. Більше того, народ має право змінити уряд якщо він або не захищає невід’ємні права людини (право на життя, свободу та щастя), або порушує умови тієї угоди, якою він був встановлений. Іншими словами, межа державної влади покладається не стільки правами людини (хоча при цьому, звісно, визнається, що невід’ємні права людини повинні бути предметом постійного захисту та піклування з боку держави), скільки угодою (конституцією), яка укладається між народом та державою» [130, с. 251].

Саме так виявляється недоторканий характер конкретних суб’єктивних прав, які, за Б. Кістяківським, фіксувалися і в законодавстві шляхом урочистого проголошення їх у деклараціях прав людини і громадянина або шляхом особливої кодифікації в конституціях. «Вперше на Європейському континенті, – відзначав український правознавець, – була проголошена французькими Національними зборами в 1789 р.; а відтак вона була прийнята з деякими змінами і доповненнями майже в усі конституції європейських народів» [68, с. 285].

Вказуючи на певну відмінність європейської традиції в підходах до прав людини і посилаючись саме на Декларацію 1789 року, Д. Прокопов акцентує на тому, що тут «ідея договору завжди дещо поступалась ідеї природності права, з якої, власне, й виводились ті чи інші конституційні права людини». Науковець наводить як приклад ст. 2 Декларації, яка гласить: «Метою кожного політичного об’єднання є збереження природних та невід’ємних прав людини. Такими правами є – свобода, власність, безпека та опір гнітові» [162, с. 449]. Отже, як вважає автор, «державна не може

порушувати певні права людини не тому, що подібні повноваження не були їй делеговані під час укладання первинного державного договору (загальної конституції), а тому що тоді її дії суперечитимуть її власній природі. Тобто для європейського способу розуміння феномена обґрунтування прав людини характерне специфічне поєднання ідеї природного права та певної природи самої державної влади. Причому результатом цього поєднання є поява не просто якогось конкретного права, а саме системи прав і свобод людини» [130, с. 251].

Назвавши цю Декларацію «політичним одкровенням XVIII ст.», відзначивши її значення в боротьбі «за новий державний устрій і новий правовий порядок», Б. Кістяківський наголошував, що значущість цього правового документа полягає передусім у системності підходів до сприйняття проголошуваних у ньому принципів. І в цьому контексті слушним вважаємо акцентування науковця на тому, що наголос на значущості поняття «системності» прав людини роблять і сучасні вітчизняні конституціоналісти [130, с. 251]. У цьому зв'язку як приклад автор наводить монографію О. Пушкіної [135].

Однак і для американської, і для європейської традиції пояснення виникнення й обґрунтування теорії прав людини в контексті взаємовідносин індивіда (людини, особи) і держави базовими, за словами українського правознавця, були політичні учення, які у своїх теоретичних побудовах виходили з інтересів окремої людини. «Суспільство розглядалося тоді як проста арифметична сума окремих людей. Мислителям тієї епохи, – зазначав Б. Кістяківський, – здавалося, що воно (суспільство) вичерпно представлене розрізненими членами, які складають його» [68, с. 289]. Порівняно з попередніми століттями, як констатував український правознавець, переверот у соціально-наукових і філософсько-правових ідеях у XIX ст. найяскравіше виявився в тому, що суспільство стало визнаватися єдиним рушійним і визначальним елементом людської життєдіяльності. Значну роль у цьому відіграла нова наука – соціологія, засновник якої О. Конт,

французький філософ, апологет позитивізму як наряду соціальної думки, запропонував розглядати соціальну, зокрема морально-правову реальність з «антиметафізичних позицій, не шукати вищих начал і причин, а досліджувати спостережні явища, факти, процеси і на основі цих спостережень виявляти закономірності...». Він вважав будь-яку спільноту цілісним організмом, «що скріплюється соціальними зв'язками нормативного і ціннісного характеру. Індивіди, що функціонують усередині цих спільнот, керуються двома видами інстинктів – егоїстичними і соціальними («військовим», «продуктивним», «винахідницьким» та ін.)» [17, с. 159–160]. Визначаючи наукові заслуги О. Конта, особливо в соціології права, український правознавець водночас стверджував, що позитивізм французького філософа та його послідовників, які «...переоцінювали суспільство й тому відкидали будь-яку окрему цінність індивіда (особистості)» [65, с. 122], «виродився у таке беззмістовне розмірковування» [68, с. 88]. На думку С. Хейман, «Кістяківський визначав індивіда, наділеного певними правами і можливостями самоідентифікації, як самотивованого діяча в суспільстві й шукав баланс між визначальними силами держави й суспільства та силами незалежних учинків та ідей особи» [163, с. 85].

Виступивши на захист нової на той час суспільної, наукової та філософської течії – ідеалізму, український правознавець, розмежовуючи два різні його напрями, вказував на спільну вихідну точку. «Безперечно, однак, що пункт виходу в ідеалістів обох напрямів один і той же самий, – писав він. – Що прихильники метафізичного ідеалізму, що прихильники ідеалізму науково-філософського виходять із одних і тих же даних, визнаних ними як беззаперечні. Цими даними є факт оцінки, тобто судження про істину і схиблення, добро і зло, прекрасне і потворне, і всі похідні з цього факту наслідки» [73, с. 35–36]. Факт установлення особливих законів оцінки або норм засвідчує автономію людини, автономія ж ця, безперечно, вказує на свободу людини взагалі, надто ж людської особистості. А з факту

самостійної оцінки та автономії впливає принцип самоцінності людської особистості й рівноцінності особистостей між собою.

І хоч обидва філософські напрями виходять, а відтак приходять до одних і тих самих тез (постулатів), проте, за словами українського правознавця, «ставлення до цих підвалин ідеалістичного світогляду у них різне». «Для метафізичних ідеалістів, – зазначав Б. Кістяківський, – як факт самостійної оцінки й автономії особистості, так і принципи свободи, а також самоцінності й рівноцінності особистостей, і нарешті, постулати й найвищі цілі, виражені у земних і небесних ідеалах, указують найперше на певний *transcensus*, або на певні дані вищого наддосвідного роду. ...Вся духовна енергія... спрямована на досягнення метафізично-сущого і розкриття вищих наддосвідних істин, що має здійснюватися не через наукове пізнання, а через метафізичну інтуїцію та релігійну віру...». Інакше пояснення ставлення до цих засадничих принципів ідеалістичного світогляду учений фіксував так: «З погляду науково-філософського ідеалізму, перехід від беззаперечних даних оцінки й автономії людини, які закладені у підмурку етичної проблеми, до метафізично сущого як їхнього джерела є безумовно неприпустимий. У людини немає органів для загальнообов'язкового пізнання метафізично сущого. Те знання, яке деякі люди отримують через віру, через містичне прозріння чи метафізичну інтуїцію, хоч і має першорядну вагу, – але є сферою особистих переживань, а не загальнообов'язкових розумових набутоків, що їх доведення обов'язкове за допомогою надіндивідуальних норм мислення» [73, с. 36–37]. Тому прихильники науково-філософського ідеалізму, щоб виконати поставлені перед собою завдання, змушені прямувати іншим шляхом, «обмежуючи себе відмовою від постановки і розв'язання метафізичних проблем в одному напрямку, в іншому – розширюють свої повноваження, бо включають нові кола явищ до сфери суто наукового опрацювання. Доказом плідності такої постановки питання є сама наукова філософія» [73, с. 37]. Адже, на переконання Б. Кістяківського, наукова філософія завдячує насамперед І. Кантові, «теоретичним

обґрунтуванням чистої етики і відмежуванням її од релігії». Український філософ права підкреслював: «Кант неспростовно з'ясував і показав як самоочевидну істину, що етичний принцип за самим своїм смислом є не лише безумовний, тобто становить собою «категоричний імператив», але й автономний, тобто він є результат самозаконодавства людської волі» [73, с. 89]. Отже, розумний індивід, підпорядковуючись велінню категоричного імперативу, засвідчує свою владу в суспільному середовищі згідно зі своїми природними правами, водночас демонструючи здатність стати над особистими інтересами й уподобаннями та відстоюючи автономію власної моральної волі. Категоричний імператив німецького філософа, що став універсальним, апріорним законом моралі, Б. Кістяківський виклав у двох формулах: «1. Чини так, щоб правило твоєї діяльності за допомогою твоєї волі стало загальним законом. 2. Чини так, щоб людськість, як у твоїй особі, так і в особі всякого іншого, ти завжди мав за мету і ніколи як засіб» [73, с. 89], підкресливши, що «встановлюваний етичною волею закон мусить мати загальну значущість». І це визначається, за словами ученого, насамперед тим, що «по суті цей принцип стверджує, що кожна людина самоціль», тобто самодостатній індивід, самоідентифікована особистість, наділена відповідними правами і обов'язками, які реалізуються її життєдіяльністю в державному організмі. Таке розуміння категоричного імперативу в інтерпретуванні його сутнісних підстав, на нашу думку, закріплюється висновком: «Звідсіля випливає визнання рівноцінності людських особистостей» [73, с. 89]. Безсумнівно, український правознавець мав на увазі передовсім правову особистість, філософсько-правові ознаки якої ми розглядали в попередньому підрозділі. Саме в категоричному імперативі відображена форма зв'язку свободи і права, як легітимної у рамках певного суспільства претензії на усталені (внормовані) в суспільстві вияви самодіяльності розумного індивіда, як найвищої цінності правового суспільства.

У контексті з'ясування взаємовідносин індивіда і держави Б. Кістяківський, як і його відомі сучасники, теоретики права Г. Єллінек, Г. Кельзен, К. Реннер, Е. Ласк, аналітично приглядався до специфіки континентальних правових систем, «за аполітичним фасадом яких, – як стверджує С. Хайман, – приховувалося право, поділене на дві нерівні сфери – приватне та публічне право, перше з яких регулювало відносини між індивідами, друге – охоплювало взаємовідносини між державою, державними інститутами та індивідом». Однак на відміну від згаданих західноєвропейських юристів, на думку американської дослідниці, «Кістяківський не погоджувався з ідеєю, що правова система є одним із засобів держави, а чинний уряд увічнює себе у сфері публічного права тим, що контролює значну частину політичних та економічних ресурсів певного суспільства. Розмежування права на приватне й публічне визначає взаємовідносини між тими, хто контролює публічне право, і тими, хто є частиною приватного права» [163, с. 112].

Поділяючи погляди Г. Єллінека, за словами Б. Кістяківського, як «першого правового теоретика, котрий визначив публічні та приватні права як суб'єктивні права людини», глибоко проаналізувавши концептуальні положення його теорії, український правознавець вважав, що оскільки чинна державна влада в капіталістичному суспільстві прагне зберігати власні панівні позиції, то індивідуальні й інші приватні права сприймаються як вторинні. Щоб уникнути таких дискримінаційних посягань, Б. Кістяківський «наполягав на самовизначенні індивіда, його спроможності визначити свої суб'єктивні права в обох секторах загального права – публічному і приватному» [163, с. 113]. Оскільки у взаємовідносинах між людиною і державою, як відзначає Т. Заворотченко, «перша повинна мати право на сферу «невтручання», то, за концепцією Г. Єллінека, яку аналітично розглядав український правознавець і в основному погодився з принциповими положеннями, висунутими в теорії свого німецького колеги, «всі суб'єктивні права стосовно людини поділяються на три основні групи: 1) свобода від

держави; 2) права на позитивні послуги з боку держави; 3) права на участь в організації держави» [50, с. 9]. Далі, посилаючись на Б. Кістяківського, що перша категорія суб'єктивних публічних прав міститься у свободах, «тому їх часто і називають просто свободами і політичними свободами, які гарантуються конституцією», Т. Заворотченко цілком слушно наголошує: «Було б абсолютно логічним, якщо б форма закріплення об'єктивних можливостей людини, по-перше, відображала їхній зміст, а по-друге, – ґрунтувалася на принципах, що історично склалися» [50, с. 9–10].

Отже, цей праволюдний аспект має бути відображений в одній з найважливіших засад взаємовідносин індивіда і держави – у принципі єдності прав та обов'язків, реалізація якого основана на відсутності антагоністичних протиріч між суспільними та особистими інтересами. Такий консенсус можливий, на думку українського правознавця, тільки в демократичному правовому суспільстві, що забезпечить самовизначення людини, яка зможе брати безпосередню участь в управлінні державою, виявляти більше ініціативи в економіці та збагачувати культурне надбання країни. «Проаналізувавши погляди Б. О. Кістяківського, – зазначає І. Єрмоленко, – можемо сказати, що правильність вирішення питання співвідношення держави і особистості не в компромісі між двома цими поняттями і не у визнанні привілею одного із них над іншим, а у визнанні особистості насамперед як основного базису державного і суспільного будівництва. Відповідно до такої позитивної оцінки всі основні права і свободи особистості можуть бути об'єднані в одному спільному суб'єктивному публічному праві, саме в праві на гідне людське існування. На основі представлених міркувань вчений робить висновок: «щоб кожна людина домагалася; лише тоді вона осмілюватиметься; тобто буде вільною...». Науковець наголошував, що в державі, де панує право, кожному забезпечується гідне людське існування не в силу соціального милосердя, а в силу наданих кожній особистості прав людини і громадянина. Він «доводив, що для правової організації держави важливе значення буде мати як визнання

публічно-правового характеру за правом на гідне існування, так і визнання цих прав особи цими правами» [47, с. 95].

У цьому сенсі праволюднну проблематику слід розглядати як необхідну передумову утвердження незалежно від стану суспільства людської гідності, що основана на високих духовних і моральних якостях, а насамперед на невід'ємній потребі захисту людини від сваволі державної влади. І хоч людська гідність, як пише О. Грищук, є постійно змінюваним суспільним явищем, а її сутність може бути теоретично виражена лише поняттями, що розвиваються, перетворюються, змінюють одне одного, однак ця категорія склалася як відтворення у свідомості (зокрема правосвідомості) особливого статусу людини, що відображає її, зокрема, соціальну цінність [36, с. 68].

Філософи трактують категорію «гідність» як поняття, що розкриває моральне ставлення людини до себе, а також ставлення до неї інших людей і суспільства загалом. У цьому понятті виражене уявлення про безумовну цінність кожної людини, яка або реалізувала себе, або може реалізувати в майбутньому. Визнання гідності кожної людини впливає з праволюдного принципу рівності всіх, з права на повагу безвідносно до соціального статусу. «Таке визнання, – зазначає М. Тофтул, – є неодмінною переумовою моральних відносин між індивідами. Суспільство повинне визнавати гідність кожної людини» [146, с. 61].

Розглядаючи саму суть ідеї права, яку становлять свобода, рівність і справедливість, Б. Кістяківський вважав, що взаємовідносини держави та індивіда мають бути ґрунтовані на повазі до людської гідності як однієї з визначальних правових цінностей. Ця повага, на його думку, мала виявлятися у «визнанні за кожним індивідом права на гідне людське існування», і саме це «може сприяти вирішенню окремих юридично-догматичних питань, що стосуються суб'єктивних публічних прав» [65, с. 347]. Виходячи з таких засадничих принципів розуміння взаємовідносин індивіда і держави, український правознавець вже понад сто років тому у своїх працях виходив з

того, що права людини – це досягнення світової цивілізації, центральна ідея, навколо якої будується будь-яке демократичне суспільство. Тому, на його переконання, кожна правова система держави повинна насамперед гарантувати забезпечення прав і свобод людини. Ця проблема викликала науковий інтерес в усі часи, починаючи із стародавніх мислителів й закінчуючи сучасними вченими, насамперед філософами, соціологами, юристами. І хоча, як знаємо, у правовій доктрині є чимало наукових праць, монографій і дисертацій з дослідження прав людини, динаміка сучасного світу вимагає постійного вдосконалення, пошуку нових підходів з урахуванням усталених традиційних концепцій, зокрема висунутих й обґрунтованих вітчизняними правознавцями наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., серед яких вагоме значення мають теоретичні напрацювання Б. Кістяківського. Це вкрай важливо й актуально з огляду на те, що, як відзначає Ю. Шемшученко, «розуміння прав і свобод людини і їх місця в системі цінностей суспільства зазнає змін в умовах глобалізаційних і цивілізаційних процесів одночасно з еволюцією держав і суспільств. Історично визнання тих чи інших прав людини, їх законодавче закріплення й державне забезпечення було наслідком тиску громадянського суспільства на державу. З кожним наступним поколінням суспільство й кожен окремий громадянин отримували все більше свободи, що ілюструє еволюцію концепції прав людини» [170, с. 28].

Така концепція знаходила відображення у філософсько-правовій інтерпретації праволюднинної проблематики в науковій спадщині Б. Кістяківського, яка по праву займає почесне місце у скарбниці передової вітчизняної правової думки й отримує дедалі об'єктивніше визнання, стаючи джерелом нових ідей, необхідних для практичного втілення в сучасних правових реаліях. Зазначимо, що його багатоаспектні інтенції іманентної інтерпретації сутнісних ознак правового суспільства базувалися на неокантіанських філософських засадах, що певною мірою дає підставу споріднювати доробок українського вченого зі значними досягненнями його

видатних сучасників правознавців, а відтак вважати, що його внесок у науку філософії права у цій царині заслуговує адекватної оцінки. Тому, на наш погляд, варто інтенціонально у цьому контексті скористатися засобом екстраполяції паралельної думки про рівноцінну наукову особистість. Характеризуючи основні засади філософії права видатного російського правознавця і державознавця, філософа, історика М. Алексєєва, І. Борщ водночас відзначала і те, що відрізняло його від креативних попередників, насамперед такого авторитета, як Б. Чичерін, з яким, до речі, часто-густо полемізував і Б. Кістяківський. Тож цитовані нами далі слова сучасної дослідниці можемо повернути на тлумачення низки аспектів правомірної проблематики українським правознавцем, котрий був сучасником М. Алексєєва і в багатьох питаннях поділяв погляди російського ученого, який у молоді роки захоплювався також марксизмом, відтак вивчав неокантіанство, здійснив характерний для передової російської інтелігенції початку ХХ ст. перехід на позиції індивідуалізму (повторюючи певною мірою науково-світоглядний шлях українця). «Кінцева ціль права, за Алексєєвим, – зазначає авторка, – не підтримання громадського порядку і безпеки, і, що знаменне, навіть не здійснення свободи окремих особистостей... Смысл права для нього не полягає в охороні особистості і її привілеїв-прав. Справа не в тому, що право потрібне людині, що «воно їй дає щось». Фундаментальне питання для філософського виправдання права – «чому право слід поважати?» – не може бути зведене до чистого функціонального формулювання: «що право дає мені (або суспільству)?». Право – не сукупність привілеїв, але можливість для актуалізації особистістю різних цінностей, простір для діяльного життя, де особистість може виступати і суб'єктом повноваження, але також, без будь-якого для себе обмеження, і суб'єктом обов'язку» [22, с. 75]. Цих слів, як видається, цілком достатньо для підсумування викладених вище тез щодо аналітичного осмислення праволюдської проблематики, порушеної в працях

Б. Кістяківського, з огляду на концептуалізацію взаємовідносин індивіда і держави.

3.3 Антропологічні виміри правопорядку

Станом правової впорядкованості найширшого спектру аспектів суспільного буття, що виявляються в різних площинах суспільної життєдіяльності, заведено вважати національний правовий порядок. Ця базова категорія тісно пов'язана з правовою та інституціональною інфраструктурами конкретного державно організованого суспільства. Як визнаний внутрішньодержавний та інтегративний феномен, у якому відображені історичні й соціальні особливості його правового розвитку, він потребує глибокого і всебічного осмислення природи формування, а відтак і системи забезпечення, оскільки, як справедливо зазначає А. Крижанівський, «трансформація правового впорядкування суспільного буття в Україні у нинішніх умовах відбувається без серйозно обґрунтованих наукових розробок і прогнозів» [93, с. 692]. А вони значною мірою повинні, як загальноновизнано в науковому середовищі, насамперед орієнтуватися на вивчення, аналітичне осмислення, а відтак напрацювання сучасних концепцій правового порядку. У цьому контексті, безумовно, у пригоді можуть стати численні спроби вирішення теоретичних і прикладних аспектів забезпечення та інституалізації правопорядку в конкретних історичних умовах розвитку суспільства, що знаходимо в досліджуваній спадщині українського правознавця.

Будучи прихильником інтегративного праворозуміння, Б. Кістяківський розрізняв право як соціальний факт і право як сукупність правових норм. Він переконував, що ці два феномени необов'язково повинні збігатися у своєму змістовному і сутнісному вираженні, а певною мірою мають бути істотно відмінними. «Тож багато обставин свідчить про те, – підкреслював учений, – що правопорядок, який існує в житті, переважно не тотожний правопорядку,

що виражений у правових нормах... Звідси і виникає необхідність вивчати правовий порядок, що є в житті, як щось самостійне; це і призводить до соціально-наукового дослідження права або до дослідження права як соціального явища» [67, с. 107]. Саме в цьому сенсі право, на його думку, стає єдиноефективною нормативною системою, що дисциплінує суспільство, впорядковує і регулює відносини між його членами, а отже, сприяє розвитку і зміцненню правопорядку. Виходячи з цих міркувань, А. Крижановський робить висновок: «Тому дисципліноване суспільство і суспільство з розвиненим правовим порядком для нього (Кістяківського) були тотожними явищами». І далі пише: «Право виступає як своєрідна технологія соціального життя, покликана впорядкувати його і втілити в соціальному світі ідеали належного» [93, с. 697], одній з основних нормативно-ціннісних категорій, яка означає, по-перше, «те, що об'єктивно необхідне, продиктоване універсальними моральними вимогами, суспільною необхідністю, інтересами держави, нормами права; по-друге, суб'єктивно мотивовані, особистісно забарвлені імперативи у вигляді почуття обов'язку, усвідомлення відповідальності» [17, с. 211]. І хоча Б. Кістяківський, як встановили дослідники його наукової спадщини, «ніколи не ідеалізував можливості права у встановленні розумного, вільного та справедливого суспільного ладу» [93, с. 697], бо визнавав за правом як соціально-культурним явищем значно вище, так би мовити, місійне призначення, однак допускав існування специфіки належного в праві, котра полягала «в тому, що, якою б піднесеною не була цінність, позначена цим поняттям, а норма важкою для практичної реалізації, воно завжди в принципі досяжне», адже «у сфері права не формулюються недосяжні цілі і не ставляться нерозв'язані завдання» [17, с. 211]. На таких засадах ґрунтувалося твердження українського правознавця, «що усяка громадська організація потребує правових норм, тобто правил, які регулюють не внутрішню поведінку людей, що є завданням етики, а їх поведінку зовнішню». І далі: «Визначаючи зовнішню поведінку, правові норми, однак, самі не є чимось зовнішнім, тому що живуть перш за все у

нашій свідомості і є такими ж внутрішніми елементами нашого духу, як і етичні норми. Тільки будучи вираженими у статтях законів або застосованими в житті, вони набувають і зовнішнього існування» [68, с. 371], насамперед у формі встановлюваного правом порядку. Отже, цей правопорядок, за словами ученого, «у тому або іншому відношенні є розумним, справедливим і таким, що гарантує свободу» [67, с. 103].

Стабільність правового порядку, на переконання Б. Кістяківського, навіть за демократичного державного устрою узалежнена великою мірою від певного рівня правосвідомості суспільства, тобто від сукупності індивідуальних духовних якостей, оснований на глибоко осмислених і свідомо сприйнятих цивілізаційних цінностях як усією спільнотою, так і кожним її членом. Це знаходить свій вияв передовсім у політичній і правовій культурі народу, в його активних домаганнях за утвердження законності як засадничого принципу правопорядку, при здійсненні якого кожному громадянину гарантована його особиста недоторканність, можливість реалізації свого правового статусу, але водночас застосована невідворотність справедливої юридичної відповідальності за будь-яке вчинене ним правопорушення. Тому в такому суспільному середовищі серед усіх культурних цінностей право завжди повинно перебувати на одному з чільних місць. Виходячи з цього, як зазначає А. Крижановський, «ідеал правопорядку для Кістяківського мав персоналістський характер, він пов'язується з правовою людиною» [93, с. 697], або у нашому контексті – правовою особистістю, філософсько-правову інтерпретацію якої українським правознавцем ми розглянули в попередньому розділі. Підкреслюючи персоналістський характер цього ідеалу, сучасний науковець вказує на дві сторони його – «особистість, дисципліновану правом та сталим правопорядком, і особистість, наділену усіма правами, якими вона вільно користується» [93, с. 697]. У такий спосіб автор наголошує на актуалізації обґрунтованої в праці «На захист права (завдання нашої інтелігенції)» Б. Кістяківським такого положення: «Основу міцного правопорядку

становить свобода особистості та її недоторканність» [68, с. 364], що чітко й однозначно орієнтує на антропологічні виміри такої соціальної даності, як правовий порядок, чим визначаються його стабільність, наступництво, еволюційна поступовість.

Антропологізм Б. Кістяківського як його філософсько-правова концепція, згідно з якою поняття «людина» було наскрізною категорією для чітко обґрунтованих уявлень про таку реальність, як правовий порядок, полягав у з'ясуванні відносин з правом. Однак сучасний погляд на цю концепцію, очевидно, слід формувати із врахуванням слушного застереження М. Козюбри. Аналізуючи філософські та загальнотеоретичні засади праворозуміння, що цілком, на наш погляд, стосується й засад правопорядку, учений зазначає: «Антропологічний «переворот» у науці, який відбувся в 60-ті роки ХХ ст., актуалізував антропологічний підхід до праворозуміння, в якому, у свою чергу, можна умовно виокремити два аспекти – біоантропологічний або біосоціальний й етнографічний або етнологічний. Перший з них акцентує на тому, що право, як й інші соціальні інструменти, зумовлене недосконалістю біологічної (біосоціальної) природи людини, тому заради самозбереження соціуму і забезпечення стабільності суспільства необхідні розподіл прав і обов'язків між людьми та дотримання принципу «людина вільна в тій мірі, в якій вона не посягає на свободу інших осіб».

Другий аспект антропологічного підходу основну увагу зосереджує на соціо- (етно-) культурній зумовленості правового статусу особистості і, відповідно, права. Це, зрештою, сприяло визнанню багатоманітності культур і правових систем сучасності, відмові від жорсткого «європоцентризму, який тривалий час домінував у теорії права. Саме завдяки такому підходу, відбулася інституалізація антропології» [87, с. 11]. А відтак все звелось до того, що, виділившись у самостійну дисципліну, яка використовує філософські, юридичні, психологічні, історичні, соціологічні, лінгвістичні та інші знання, правова антропологія як наукова галузь була спрямована на виявлення антропологічних основ усієї правової сфери.

Розглядаючи модус антропологічного як доміанти онтології правової дійсності і як нової теоретико-методологічної практики, найбільш адекватної парадигмальному дискурсу осмислення потреб дослідження найрізноманітніших трансформаційних процесів, пов'язаних зі становленням, розвитком й удосконаленням національних правових систем, на наш погляд, необхідно вести пошук модерних (насамперед відповідних конкретним історико-правовим умовам) антропологічно орієнтованих напрямів дослідження, передусім правознавчої антропології, антропології культури в широкому контексті філософської антропології. Це дає змогу поглиблено підійти до напрацювання нових правових ідей, оснований на аналітичному сприйнятті та належній регенерації відповідних аспектів теоретичної спадщини Б. Кістяківського. Особливо це стосується його інтерпретаційного пояснення ролі людини у творенні правової реальності, буття людини всередині правової реальності, і навпаки, буття правової реальності всередині людини, а також з'ясування появи деструктивних форм людської активності, що руйнують правову реальність поза нею і в ній самій.

Цей антропологізм українського правознавця концентровано змістовно викладено у доктринальному визначенні поняття «правопорядок», яке він обґрунтував у невеликій за обсягом статті, опублікованій у популярному московському правознавчому часописі: «Правовий порядок – це система відносин, за якої всі особи певного суспільства мають найбільшу свободу діяльності і самовизначення» [64, с. 10]. Як вважає А. Крижановський, це була єдина на той час у вітчизняній літературі наукова дефініція такого терміна, яка, до речі, базувалася на неокантіанському філософському осмисленні засад природного права, що втілювалися, розвивалися і реалізовувалися в елементах системи права, котрі характеризують прикладний образ правопорядку, на тлі якого відновлюються можливості такого його бачення, яким він поставав у правовій уяві українського правознавця понад сто років тому, який був прихильником і послідовним адептом інтегрального типу праворозуміння. Погоджуйтесь зі слухним

зауваженням А. Крижановського, що «екстраполяція на проблематику правопорядку того чи іншого типу праворозуміння певним чином висвітлює роль держави і громадянського суспільства у формуванні правопорядку, принципи формування, форми та методи його забезпечення» [93, с. 702–703], зазначимо, що Б. Кістяківський, підкреслюючи важливість розгляду держави як правового явища або як витвору права, наголошував: «Жодна функція, жодна діяльність державних органів не може суперечити існуючому правопорядку. В усій державній організації відображається... принцип панування права» [62, с. 450]. Це положення український правознавець обґрунтовував і з юридичного, і з філософського правового погляду, аналізуючи позиції щодо цієї проблеми англійського конституціоналіста А. Дайсі та німецького теоретика права Г. Єллінека, а також французького юриста Л. Дюгі. Зокрема, зупинившись на концепціях двох останніх, котрі були, по суті, його сучасниками і мали на той час завдяки своїм працям надзвичайно високий авторитет у тогочасної європейської наукової спільноти, він зазначав: «Обидва вони стверджують, що держава зв'язана не своїм правом, не правом, нею самою створеним, а іншим правом, що стоїть над державою і є незалежним від правотворчої діяльності держави. Один з цих мислителів каже, що це право, яке стоїть над державою, є правом моральним, правом природним; другий стверджує, що його не задовольняє визнання цього права природним, і він бачить основу для нього в соціальній солідарності» [62, с. 449].

Поставивши перед собою завдання висловитися з цього питання і виходячи з того, що однією з основних ознак правопорядку є верховенство права і панування правового закону, Б. Кістяківський давав спочатку юридичне тлумачення принципового ставлення до зв'язаності правом держави, від чого й залежить режим упорядкованості, організованості суспільних відносин в державі. Він, зокрема, відзначав: «Сучасним правопорядком визнається, що з усіх майново-цивільних справ держава може бути позивачем і відповідачем, як і приватні особи; питання про право і

неправо вирішується на основі чинних правових норм цілком незалежно від того, що держава може зазнати матеріальних збитків, якщо суд вирішить не на користь держави, то держава повинна підкоритися судовому рішенню так само, як і приватна особа» [62, с. 449].

Однак, на думку Б. Кістяківського, у принципі зв'язаності держави правом або в самозобов'язуванні її слід розглядати й філософсько-правову сторону, ту сторону, яка нерозв'язана в межах юридичних принципів і юридичних понять. Передусім це стосується невід'ємних і недоторканих прав особистості, які держава не може порушувати. «Сучасна держава, – зазначав Б. Кістяківський, – повинна провести межу для своєї діяльності і визнати за особистістю відому сферу прав, яких вона жодним чином не може порушувати», тобто шляхом вдосконалення правопорядку повинна сприяти реалізації прав і обов'язків усіх суб'єктів правовідносин, створенню належних умов для здійснення суб'єктивних прав, а це можливо за існування правопорядку в системі детермінант, які визначають цілісну картину людського буття, важливим компонентом якого виступає його правова впорядкованість, оснований, як випливає з концептуальних положень українського правознавця, на пануванні права.

Щодо поняття «панування права», яке близьке за значенням, як ми вже зазначали, до понять «верховенство права» і «правління права», то маємо вказати, що саме його застосовували у вітчизняній дореволюційній філософії права, зокрема і Б. Кістяківський. Вище ми намагалися з'ясувати, які смислові значення він вкладав у сутнісне, філософсько-правове трактування цих понять, хоча конкретні термінологічні константи їх в аналізованих його працях трапляються нечасто. Та незважаючи на це, маємо підстави екстраполювати вживані ним тогочасні терміно-поняття в осучасненому термінологічному трактуванні. І з огляду на це слушним вважаємо таке міркування авторів посібника з юридичної техніки: «Оскільки юридичний словник постійно еволюціонує з розвитком держави і права, у його складі, крім широковживаної термінологічної лексики, є

слова, які вийшли з активного вжитку – історизми, архаїзми та неологізми – термінологічні одиниці, якими іменуються нові правові поняття та явища, з іншого боку, деякі слова, які отримали досить широке застосування, починають втрачати об'єктивну актуальність і зникати з правового вжитку. У юридичну і повсякденну термінологію повертаються терміни, які вважалися застарілими», які вживалися у суміжних галузях знань [74, с. 254]. Справді, у працях Б. Кістяківського не натрапляємо на терміно-поняття «антропологізм», «правова антропологія» тощо, хоч, безперечно, він, як глибокоосвічений філософ, неокантіанець, не міг не бути ознайомленим із працею І. Канта «Антропологія з прагматичного погляду», в якій німецький філософ стверджував, «що антропологія – це системне вчення про людину, яке охоплює дослідження того, що робить з людини природа (фізіологічне людинознавство), а також, що робить, може та повинна робити з себе сама людина (прагматичне людинознавство)» [14, с. 11].

Натомість переконаємося шляхом вивчення творчої спадщини видатного українського філософа права в тому, що крізь усі концептуальні теоретичні положення наскрізно проходить думка, за якою найважливішим чинником функціонування права і правопорядку в суспільстві є людина (індивід, особа, особистість). Цілком справедливо В. Бігун відзначає: «Право «оживляють» люди. У такому розумінні, право, за Б. Кістяківським, є здійсненням соціально необхідного й обов'язкового за посередністю дій людей, котрі усвідомлюють свій обов'язок. Встановлення і здійснення правових норм пов'язано із закріпленням у свідомості людей переконання в необхідності певних діянь» [18, с. 339]. Правова активність суб'єктів права, що виявляється у межах «стійкого правопорядку» (Б. Кістяківський), значною мірою узалежнена від реалізації тих моделей правозначущої поведінки, які засвоєні ними як доміанти суспільних уявлень про належне поводження у правовій сфері. А таке засвоєння може відбуватися тільки на основі правового виховання,

одним з напрямів якого повинно бути становлення правового суб'єкта через механізми формування: вдосконалення правосвідомості, а також відтворення такого суб'єкта і всієї правової реальності як системи комунікації з іншими суб'єктами, тобто через механізми правової культури. Розмірковуючи про ідеал правової особистості як особливого суб'єкта права, наділеного усією його повнотою, український правознавець вважав, що тільки належним правовим вихованням із залученням таких елементів правової реальності, як формування правосвідомості, правильне ставлення до правових цінностей, а також прав і обов'язків людини вдається досягти поставлених цілей, тобто виплекати правову особистість, «дисципліновану правом і стійким правопорядком» [56, с. 128], яка служить прикладом високої правової культури, «найважливішими компонентами якої виступають правова вихованість і правомірна поведінка, а також діяльність держави щодо зміцнення і неухильного підвищення правопорядку» [128, с. 139].

Очевидно у цьому контексті важливо наголосити, що саме правова вихованість і правомірна поведінка кожного суб'єкта права є тими істотними чинниками правової свідомості, від яких залежить адекватність досягнення ним правового порядку як складної соціально-правової системи і водночас як своєрідної правової реальності. Адже правовий порядок, як пише А. Крижановський, «існує «тут і зараз», у нього в кожен момент свого буття є «зануреною» кожна конкретна людина, людські спільноти, у тому числі і суспільство... Правовий порядок у такому розумінні постає як важлива сфера буття суспільства, а саме – правового буття, що взаємодіє зі всією системою суспільних відносин та зв'язків та існує як певна форма буття правової матерії» [94, с. 44]. Розглядаючи об'єктивні тенденції правового генезу через антропологізм їх соціальної зумовленості і взаємозалежності попиту й пропозиції права як соціально-культурного феномена, Б. Кістяківський зазначав: «...Більш уважне спостереження за правом, здійснюваним у житті, безумовно, покаже, що є багато шляхів для виникнення нового права і зміни

чи знищення права старого. Взагалі процес правотворення – принаймні на перших стадіях своїх – чисто соціальний процес». І далі, наголосивши, що чинний реальний правопорядок зазвичай не тотожний правопорядку, вираженому в правових нормах, і підкресливши слушність думки одного із своїх опонентів – німецького правознавця Л. Шпігеля про необхідність об'єктивного наукового підходу до предмета дискурсу, вказував на «необхідність вивчати правовий порядок, який існує в житті, як щось самостійне», маючи на увазі антропологічно вимірне й обумовлене. Саме це, на його переконання, «призведе до соціально-наукового дослідження права або до дослідження права як соціального явища» [68, с. 208–209], адже право містить у собі, крім духовно-ціннісної, і складову «предметності», і не тільки ту, яка пов'язана з «позитивним» його виявленням. Право, втілене сутнісно і відображене змістовно у правовому порядку, стає способом (і навіть формою) матеріально-предметної діяльності суспільства загалом і кожного члена його зокрема, чим забезпечується їх самозбереження, самовдосконалення і саморозвиток.

Досліджуючи феноменологію правопорядку, А. Крижановський зазначає, що «саме на поєднання духовного і предметного у правовій реальності вказував Б. Кістяківський, який порівнював її з реальністю творів скульптури та живопису з однієї сторони і творів літератури і музики – з іншої, визначаючи право трохи ближчим до реальності першого виду культурних благ, ніж другого» [95, с. 10]. Визнавши, що питання про реальність права надзвичайно складне і важке для з'ясування, бо, по суті, все зводиться до наукового пізнання права, учений зазначав, що «право не може існувати без субстанціональних елементів суспільної організації, які становлять його невід'ємну частину» [68, с. 200].

Послідовний розвиток цієї думки, як вважав український правознавець, пропонуючи скористатися методологією природознавства для конструювання особливої реальності матеріального світу, призводить до усунення поняття матеріальної субстанції з царини наукових побудов і до

гіпотези енергетизму, що може спричинити дуже велике непорозуміння. Щоб уникнути цього і на противагу цьому, відзначав учений, якщо науки про культуру, зокрема правознавство, справді будуть прямувати тим же шляхом, що й науки про природу, то вони, звичайно, не зможуть задовольнитися тими безпосередніми відчуттями реальності культурних благ і, зокрема, об'єктивного права, яке нам дано в наших переживаннях, а повинні розкласти цю реальність і зводити її до відомих відношень і принципів. Але при цьому замість зведення культурних благ до ілюзій вони повинні дошукуватися вправних підстав їх реальності. Тільки йдучи цим шляхом, ми досягнемо справжнього наукового пізнання того, у чому полягає реальність культурного блага взагалі і права зокрема [68, с. 200–201].

Реальність культурного блага, яке певною мірою, на наш погляд, можна розглядати як складову фундаментальної ідеї соціальної і правової культури, як категорії права, за концептуальним трактуванням В. Нерсесянца, «в багатоманітності різних цілей, інтересів, прагнень, волі членів співтовариства, що стикаються між собою, правовий шлях до спільної згоди полягає у пошуку, утвердженні та дії відповідної регулювальної ситуації загальної правової норми – конкретизації принципу природно-правової справедливості» [114, с. 70]. Аналізуючи теорію Г. Кельзена, за якою право – це «примусовий порядок», видатний російський філософ права зазначає, що «у кожного правопорядку є своя основна норма, ...логічно необхідна для обґрунтування об'єктивної дійсності позитивних правових норм; вона, саме не будучи позитивною нормою, може бути лише нормою мислимою, а саме нормою, яка мислиться як передумова правопорядку, коли чинний порядок примусу трактується як система чинних правових норм» [114, с. 595–596]. Аналітична оцінка В. Нерсесянцем цих теоретичних положень автора теорії «чистого правознавства» великою мірою збігається з узагальненою думкою українського правознавця, який досить різко писав: «А що правові явища Г. Кельзен залічує до належності, мислинеї в установленому ним специфічному сенсі, то вже силою цієї вихідної точки

зору вся його побудова постає як чистої води формально-логічна конструкція, ніяк не дотична до буття і реальності права. Втім, у цьому відстороненні од усякого буття та реальності Г. Кельзен і вбачає властиво сутність юриспруденції та юридичного методу. Неспроможність його вихідних тез озивається, певна річ, неоднаково у різних частинах його дослідження» [74, с. 400–401], зокрема і в тому, що, за словами українського правознавця, він змушений заперечувати за законодавчими органами характер державних органів і визнавати їх органами суспільства, позаяк вони виконують соціальну функцію», а це пояснюється ще й таким: «Він об'являє, що процес утворення права має не державну, а суто соціальну природу, хоча насправді його природа – змішана» [74, с. 401].

Така досить негативна рефлексія Б. Кістяківського на кельзенівську нормологічну інтерпретацію позитивного права, за якою держава трактується як правопорядок, за визначенням В. Нерсесянца, «в кельзенівсько-нормативістському розумінні права як примусового соціального порядку» [114, с. 598], виявлялася передусім тому, що так нівелювалася, навіть заперечувалася антропологічна природа основ формування правопорядку. У цьому контексті зрозуміти й осмислити таку позицію українського правознавця, на наш погляд, допоможе аргументоване на основі сучасних досягнень філософсько-правової науки твердження авторитетного вітчизняного фахівця у цій науковій сфері С. Максимова: «У зв'язку з відсутністю однозначної залежності між правом і його антропологічними питаннями про їх співвідношення може бути представлено як кореляція образу людини й образу права. У загальному підсумку з образу людини, тобто з основних антропологічних тверджень, виводяться наслідки для розуміння правового порядку: право як репресивний порядок, стримуючий «людину-вовка»; право як інструмент патерналістського законодавця, який авторитарно вводить у життя зразки поведінки (для людей-недотеп, які не здатні жити власним розумом); право як кантівський порядок загальної свободи для автономних індивідів та ін.» [103, с. 152].

Український науковець В. Бігун у серії статей, характеризуючи правову антропологію в аспекті дослідження людини в праві, розглядає цю галузь пізнання права в його широкій сфері як комплексну, міждисциплінарну науково-практичну дисципліну про філософсько-антропологічні та етнічні (етнологічні, етнографічні) проблеми взаємозв'язку людини та права, що «проявляється в підходах до досягнення людини як цілісного феномена в її індивідуальному та суспільному проявах, акцентує увагу на людському вимірі та гуманістичній природі права – це знаходить відображення зокрема у категорії правопорядку та правових систем різноманітних суспільств і культур, сприяє їх пізнанню, порівнянню, концептуалізації...». У такий спосіб, за висновком автора, реалізується «спроба осмислення місця людини та права» у сформульованій чинним правопорядком правовій картині світу [20, с. 15].

Очевидно, передусім потрібно зважати на те, що домінанта антропологічного підходу будь-якої наукової галузі сучасної юриспруденції зумовлює врахування людського чинника в теорії права і доконечно у філософії права, бачення особистості як суперпарадигми, адже саме людина є творцем і носієм права, основною рушійною силою в його історичному розвитку, саме від людини – її соціально-правового статусу, психологічних особливостей, належності до конкретного етносоціуму залежать не тільки еволюційні трансформації правової системи, а й удосконалення форм і методів регулювання суспільних відносин. Аналізуючи погляди українського правознавця, висловлені в його працях, на людину в праві, її роль у формуванні правопорядку, В. Бігун, зокрема, пише: «У цілому людина, на думку Б. Кістяківського, – це основа права, уповноважена та дисциплінована правом особа, основа правопорядку» [19, с. 89], який твориться завдяки властивості права немовби вторгтися ззовні в життя людини. І далі на підтвердження цієї тези науковець цитує Б. Кістяківського: «Цьому сприяє і державна організація, спрямована на здійснення правових норм, і сила громадської думки, що стоїть за непорушність основних правових принципів

і, нарешті, вкорінені в кожній окремій психіці імпульси, які ненастанно виринають на поверхню свідомості та виставляють їй свої владні вимоги». Аргументуючи свої погляди на проблему «людина в праві», «людина – основа правопорядку» тощо, Б. Кістяківський у багатьох принципових положеннях солідаризувався і навіть підсилював свою аргументацію тими чи іншими тезами видатного німецького філософа права Г. Радбруха, якого протиставляв Г. Кельзену. Між іншим, до виданої за сприяння українця в Москві 1915 року монографії «Вступ до науки про право» український вчений написав велику передмову, в якій висловив своє позитивне ставлення, зокрема, до антропологічних вимірів правопорядку. Цих же поглядів німецький учений дотримувався, а відтак і розвивав, пропагував і пізніше. Так, у своєрідному інавгураційному виступі при вступі на посаду професора Гайдельберзького університету (того самого навчального закладу, з яким була тісно пов'язана наукова доля Б. Кістяківського) Г. Радбрух наголошував: «Мірки, за якими «кроїться» правопорядок, знімаються зовсім не з конкретних, реальних людей, які вікують на Землі, для цього геть не важливі їхні капризи, настрої чи примхи; ця мірка не є відображенням усього того предивного гербарію живого, котрий ми називаємо людським єством. Якщо починати шлях до правопорядку від емпірично конкретної людини, то доведеться заперечувати його взагалі, у будь-яких формах. Хто разом із Максом Штирнером¹ виходить із «єдиного», що, зрештою, рано чи пізно приведе до анархізму. Правову норму ж, із її універсальністю, лаштують радше на певний узагальнений тип людини, і багатоманітні й різноманітні людські характеристики, які кладуться в основу такого загального типу у відповідну епоху, стають типовими, істотними і визначальними «відправними точками» для правового нормування» [136, с. 71]. І далі, розвиваючи цю думку, вчений зазначав: «Розуміння людини, яке знаходиться

---

¹Цей «анархіст-аморфіст», як його називав Б. Кістяківський, «вирішив, що все можна побудувати на егоїзмі, на безумовному ствердженні свого «я», своєї особистості, що це краща основа для етичної і соціальної системи, при якій тільки і можлива раціональна побудова людського життя» [68, с. 264].

в основі певного правопорядку, можна легко виявити, звернувши увагу на те, що ним визначається як суб'єктивне право, а що – як правовий обов'язок. Можна навіть виходити з того, що для правопорядку реалізація прав має ні на йоту не менше значення, аніж виконання обов'язків. Ієрінг² переконливо довів, що будь-який правопорядок занепаде не лише у разі невиконання обов'язків, але й тоді, коли не будуть реалізовуватися права. Відтак покладена в основу правопорядку воля проявляється як через надані права, так і через покладені обов'язки. Коли ж покладена в основу правопорядку воля втілюється у вигляді певного права, а коли – у вигляді обов'язку? Правопорядок наділятиме правами, коли вважатиме, що його воля виконуватиметься вже з огляду на так само спрямовані людські спонукання, рушії; та покладатиме обов'язки, коли вважатиме, що мають бути запроваджені мотиви, які б відвертали від слідування тим спонуканням, які суперечать цій волі. Запроваджені у межах відповідного правопорядку права та обов'язки чітко відображають, які спонукання в людині правопорядок вважає наявними та дієвими» [136, с. 72].

Орієнтуючись на вказані Г. Радбрухом спонукання (вольові, ментальні, традиційні тощо), маємо достатні підстави віднести правопорядок до явищ, які мають вітальне значення для людини і суспільства, і в цьому певною мірою проявляється його антропологізм у статичних і динамічних вимірах. І хоч цей аспект означеної проблематики лише фрагментарно можна вважати наближеним до рівня людинорозуміння епохи Б. Кістяківського, проте вже з позицій сучасності наважуємося стверджувати, що правопорядок пов'язаний з вітальністю людини, впливає на природні процеси, які протікають в організмі і свідомості людини. Зазначимо, що в цьому сенсі під вітальністю людини варто розуміти відповідно до, на наш погляд, чітко обґрунтованого визначення В. Бачиніна, сукупність природжених якостей і здібностей, які забезпечують життя людини в природі. Взята у вітальному вимірі, людина

---

² На цього відомого німецького правознавця Б. Кістяківський досить часто посилався, поділяючи його чіткі формулювання. Так, про чинність права, правопорядку, Р. Ієрінг писав: «Право для того й існує, щоб здійснюватися» [68, с. 187].

виступає як жива, тілесна істота, як організм, що перебуває під владою природних законів, підпорядкований механізмам біологічної детермінації. Як індивідуум (неподільна частка природи) людина не володіє свободою в соціально-етичному розумінні, а цілком залежить від вимог природної необхідності [16, с. 250].

Водночас взята у вітальному вимірі, людина хоч і виступає невід'ємною частиною космосу, а проте значною мірою опосередковується суспільною формою існування. Тому правопорядок стає одним із засобів трансляції соціальності на людину, і навпаки, природних властивостей людини на стан безпеки, організованості і впорядкованості суспільного життя. Отож «правопорядок як потреба і творіння людини в її суспільному бутті» стає одним із могутніх факторів правової соціалізації особи, нагромадження соціального потенціалу правового прогресу [14, с. 118].

Розглянуті філософсько-правові аспекти спадщини українського правознавця Б. Кістяківського, що стосуються гуманістичної природи права, його антропологічних основ, мають чимале науково-теоретичне значення не тільки тому, що знаходили втілення у вітчизняній систематизованій концепції реальності правових явищ, а й тому, що висунуті ученим ідеї не втратили своєї актуальності і стимулюють сучасну правову думку до пошуку адекватних відповідей на нові соціально-правові виклики.

Висновки до розділу 3

Акцентуючи у філософській концепції правової держави на розмаїтті виявів соціальної природи права, Б. Кістяківський розглядав його як соціальне явище, тісно пов'язане з людиною, її буттям, тому головний і найсуттєвіший зміст права становлять справедливість і свобода. Ця вища цінність, яку покликана захищати й культивувати вся система права, оскільки вона є регулятивною формою спільного співіснування людей, стає у правовій державі визначальною ознакою правової особистості. Філософський аналіз українським правознавцем сутності справедливості (етично належного) був спрямований головню проти ідеї морального релятивізму і, отже, мав на меті довести неодмінний характер моральних норм, властивих правовій особистості, обговоренню ідеї якої, її філософсько-правовому осмисленню присвячено низку праць Б. Кістяківського, з-поміж яких варто виокремити його статтю «На захист права», перший варіант якої опубліковано у збірнику «Вехи».

1. Збірним образом такої особистості, на який акцентовано низку філософсько-правових інтенцій, для Б. Кістяківського стало поняття «російська інтелігенція», тобто елітарна частина тогочасного суспільства. Показавши на низці прикладів зневажливе ставлення її до права, до загальноновизнаних цивілізаційних цінностей (на жаль, подібне з боку значної частини тогочасного російського інстемблшменту спостерігаємо і в наш час, про що свідчать останні події в Україні, Б. Кістяківський пов'язує це насамперед з її правосвідомістю, яка стоїть, за його словами, на вкрай низькому рівні розвитку. І хоч до потреб творення правового суспільства, виховання правової особистості учений підходив, враховуючи насамперед тогочасні правові реалії, певною мірою, на наш погляд, фрагментарно, однак (і це важливо наголосити!) він вважав, що усі правові ідеї у свідомості кожного народу отримують своєрідне забарвлення і власний відтінок. Саме з цієї парадигми він виходив, розглядаючи правову свідомість своїх

сучасників, стан якої був зумовлений, на наш погляд, тими соціально-політичними обставинами, які потребували докорінних реформаторських трансформацій.

2. Значною мірою такі трансформаційні перетворення мали стосуватися взаємовідносин держави й особи (індивіда), з природи яких, за концепцією Б. Кістяківського, випливає захист і гарантування прав людини та громадянина. Наголошуючи на складності внутрішнього розвитку Російської імперії після подій 1905 року, учений першим із середовища своїх авторитетних сучасників-юристів наполягав не тільки на сумлінному вивченні відповідних концепцій прав людини, їх переосмисленні в контексті конкретних соціальних, економічних та політичних умов, а й звернувся до практичних аспектів визначення, встановлення та гарантії прав самовизначення індивіда, вважаючи недостатнім декларування принципів індивідуальних та соціальних свобод.

3. Фундаментальні принципи доктрини ученого з прав людини впливали з глибоких і всебічних досліджень його праволюдності проблематики передусім у конституційних суспільствах, реальних способів її вирішення в процесі конституційного реформування абсолютної монархії, тобто економічно відсталої Російської імперії, де права людини мали стати не абстрактними свободами, а складовими соціально-політичних змін суспільства. Тільки за таких умов цей праволюдний аспект має відобразитися в одній з найважливіших взаємовідносин індивіда і держави – у принципі єдності прав та обов'язків, реалізація якого основана на відсутності протиріч між суспільними та особистими інтересами. Такий консенсус можливий, як вважав Б. Кістяківський, тільки в демократичному суспільстві, якнайширший спектр аспектів буття і життєдіяльності якого забезпечується належно сформованим правовим порядком.

4. Оскільки, на переконання Б. Кістяківського, правопорядок, який існує в житті, переважно не тотожний правопорядку, вираженому у правових нормах, то потрібно основну увагу приділяти вивченню першого,

досліджуючи право як соціальне явище. Це дає підставу розглядати його як єдину ефективну систему, що дисциплінує суспільство, впорядковує і регулює відносини між його членами. Тому, за висновком вченого, право виступає як своєрідна технологія соціального життя, покликана впорядковувати його і втілити в соціальному світі ідеали належного. Саме в такому контексті, на наш погляд, глибоко відображено антропологічні виміри правового порядку, стабільність якого учений узалежнював великою мірою від певного рівня правосвідомості суспільства, тобто від сукупності індивідуальних духовних якостей, оснований на глибоко осмислених і свідомо сприйнятих цивілізаційних цінностях як усією спільнотою, так і кожним її членом.

5. Аналіз низки праць Б. Кістяківського, в яких розглянуто, зокрема, праволюднну проблематику, засвідчує її глибинний антропологізм як філософсько-правової концепції, згідно з якою поняття «людина», «людина в праві» були наскрізною критеріальною категорією для чітко обґрунтованих уявлень про таку реальність, як правовий порядок. Цей антропологізм отримав концентровано змістовний вираз у запропонованому ученим доктринальному визначенні поняття: «Правовий порядок – це система відносин, за якою всі особи певного суспільства мають найбільшу свободу діяльності й самовизначення». Важливо зазначити, що ця наукова дефініція ґрунтувалася на неокантіанському філософському осмисленні засад природного права, які втілювалися, розвивалися і реалізовувалися в елементах системи права, котрі характеризують прикладний образ правопорядку, на тлі якого відновлюються можливості його бачення таким, яким він поставав у правовій уяві українського правознавця понад сто років тому. Адже він вважав, що жодна функція, жодна діяльність державних органів не може суперечити чинному правопорядку, основаному на принципі панування права.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні на основі одержаних наукових та практичних результатів розв'язано задекларовану наукову проблему концепції правової держави Б. Кістяківського. Цьому сприяли філософські загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження, за допомогою яких обґрунтовано модель правової держави.

Головні наукові та практичні результати дослідження:

1. Філософія державної влади полягає не у владарюванні (пануванні однієї людини над іншою), а у правовій організації життєдіяльності народу, де має панувати право, цивілізований правопорядок, незважаючи на можливу появу різноманітних непередбачуваних суспільних та правових явищ. Органи влади покликані служити суспільству, а не обстоювати власні інтереси. Народ довіряє їм виконання владних повноважень як вибраним, авторитетним особам, які вже проявили себе на практиці, займаючи інші посади. Тож свої владні функції вони мають виконувати на користь загальному благу, в інтересах усього народу.

2. Діалектичне розуміння правової держави полягає в конотації народного представництва як необхідного чинника активного суспільного розвитку. Народне представництво у правовій державі має різні ступені діалектичного шляху, взаємозв'язки і суперечності, оскільки йдеться про громадський або народний характер правильного й нормального виконання державних функцій. У діалектичній логіці про правову державу містяться найзагальніші закони розвитку, які впливають з боротьби протилежностей і закінчуються встановленням зв'язку між ними. Тобто, щоб вибудувати цілісне вчення про правову державу, Б. Кістяківський пропонує брати до уваги різні варіанти, наведені дослідниками (навіть альтернативні), і долати ці суперечності завдяки логіці, умовиводам про можливі проекти державної влади, вдаючись іноді до математичних антиномій.

3. Метафізичне публічно- і природно-правове розуміння організації влади у правовій державі міститься не в матеріальному забезпеченні членів суспільства, а в духовному, яке повинно слугувати обов'язковою і першочерговою нематеріальною субстанцією. Адже ведучим елементом правової держави є духовна культура, яка, своєю чергою, творить матеріальну культуру. Людина як духовна істота спрямована до трансцендентного, її творче ставлення до своєї мислительної та екзистенційної діяльності актуалізує виконання завдань у формуванні та функціонуванні правової держави, яка характеризується публічно- і природно-правовими формами організації влади. Це стосується і держави, і функціонування справжнього громадянського суспільства. Тільки держава володіє всією повнотою влади і має у своєму розпорядженні всі її форми, однак у правовій державі ця своєрідна монополія набуває специфічних особливостей. Вони полягають в тому, що держава делегує (децентралізує) частину владних повноважень різним соціальним організаціям, якими турбується громадянське суспільство.

4. Філософсько-правовий зміст функціонування правової держави полягає в багатоаспектних і різнопланових функціях та завданнях щодо організації народу для досягнення цінного суспільного блага. Звернення Б. Кістяківського до проблематики функцій держави зумовлене насамперед тим, що він прагнув аргументовано й послідовно викласти своє ставлення до теорії розподілу влад, її інтерпретації зарубіжними і вітчизняними ученими. Застосування функціонального підходу до інтерпретації влади, яка, за концепцією Б. Кістяківського, повинна сприйматися як єдина, цілісна і неподільна, дає підстави для філософського осмислення її у трьох функціональних вимірах. Акцентуючи на доцільності врахування специфіки реалізації функцій держави залежно від владних повноважень окремих органів державної влади, український державознавець переконливо й аргументовано доводив, що розподіл між ними функціональних обов'язків відповідно до різних

функцій держави аж ніяк не суперечить єдності державної влади, що, звичайно, є гарантією ефективного виконання самою державою своїх функцій.

5. У правовій державі високе місце займає філософія моралі, яка зумовлюється онтологічними потребами і є природним творенням правового суспільства. Щоб створити правове суспільство, потрібно виховати спочатку правову особистість. Для цього слід враховувати, що правові ідеї у свідомості кожного народу отримують своєрідне забарвлення і власний відтінок. Саме такі моральні положення потребують докорінних реформаторських трансформацій. Значною мірою такі трансформаційні перетворення повинні стосуватися взаємовідносин держави й особи (індивіда), з природи яких випливає захист і гарантування прав людини та громадянина. Для цього потрібно сумлінно вивчити відповідні концепції прав людини, переосмислити їх у контексті конкретних соціальних економічних та політичних умов, а потім звернутися до практичних аспектів визначення, становлення та гарантії прав самовизначення індивіда, вважаючи недостатнім декларування принципів індивідуальних та соціальних свобод, нехтуючих моральні зобов'язання.

6. Антропологічний вимір правового порядку в державі ґрунтується на природній технології соціального життя, а не тільки виражений у правових нормах. Вважаючи право соціальним явищем, людство розглядає його як єдину ефективну систему, що дисциплінує суспільство, впорядковує і регулює відносини між його членами, тому право виступає як своєрідна технологія соціального життя, покликана впорядковувати його і втілити в соціальному світі ідеали належного.

7. Існують взаємовпливи держави і права, у яких право перебудовує державу і перетворює її на правове явище або витвір права. Однак роль права у процесах державотворення не варто перебільшувати, щоб не ідеалізувати його. Право може стати соціально-економічною основою держави, але без

високого духовно-морального клімату в суспільстві правову державу створити неможливо. Правова держава як організація народу за своєю природою покликана будувати свої відносини, зокрема міждержавні, на морально-правових основах, на засадах ціннісних норм конституційного і міжнародного права, міжнародних мирних договорів.

8. У правовій державі громадянське суспільство, як зазначає Б. Кістяківський, репрезентують три основні форми влади: батьківська, договірна і публічно-правова. Без них неможливе існування ідеальної, демократичної, правової соціальної держави. Взірцем для правової держави є батьківська влада, яка основана на природному праві, онтологічних нормах, що виражені в ціннісних сімейних духовно-моральних імперативах. Батьківська влада скерована на правове виховання членів сім'ї, яке підпорядковується позитивному праву держави. Договірна форма влади скерована на досягнення двосторонньої згоди, мети онтологічними нормами, багатьма нормами звичаєвого права, апробованого історично. Публічно-правова влада залучає багато службових осіб, державних інституцій, використовує позитивно-правові норми. Ця форма передбачає нормативно-правові акти, які реалізуються у відомих формах. Однак публічно-правова форма влади повинна брати за взірець батьківську і договірну форми.

9. Реалізація філософії правового аспекту взаємовідносин індивіда й держави у принципі єдності прав та обов'язків основана на відсутності протиріч між суспільними й особистими інтересами. Такий консенсус можливий тільки в демократичному суспільстві, найширший спектр аспектів буття і життєдіяльності якого забезпечується належно сформованим правовим порядком. Правопорядок, який існує в житті, переважно не збігається з правопорядком, вираженим у правових нормах. Тому основну увагу потрібно приділяти вивченню першого, досліджуючи право як соціальне явище. Це дає підставу розглядати його як єдину ефективну систему, що дисциплінує суспільство, впорядковує і регулює взаємини між його членами, тому право виступає як своєрідна технологія соціального

життя, покликана впорядкувати його і втілити в соціальному світі ідеали належного. Для цього потрібно заглибитися в антропологічні виміри правопорядку, що залежать від сукупності індивідуальних духовних якостей кожного члена суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альчук М. Актуальність поглядів Б. Кістяківського на духовність права. *Духовність. Культура. Людина: тези Міжнар. наук. конф.* (м. Львів, 15–16 квіт. 2010 р.). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. URL: http://lnu.edu.ua/faculty/Phil/tezy_dkl_20.
2. Альчук М. Б. Кістяківський про взаємозв'язок держави і особи. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): матер. Міжнар. «круглого столу»* (м. Львів, 3–5 груд. 2010 р.). Львів: Галицький друкар, 2010. С. 13–20.
3. Альчук М. Богдан Кістяківський і сучасність: методологія права. *Матер. Першого всеукр. круглого столу*. Львів: Край, 2006. С. 7–14.
4. Альчук М. Богдан Кістяківський про раціональне та ірраціональне в праві. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. Філософія*. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2009. Вип. 462–463. С. 33–37.
5. Альчук М. Важливість вчення Богдана Кістяківського в контексті правової культури постмодерну. *Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії: тези конф.* (м. Львів, 29–30 листоп. 2007 р.). Львів, 2007. С. 110–112.
6. Альчук М. Дисертаційне дослідження Б. Кістяківського як важливий внесок у розвиток філософсько-правового вчення. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасн. Четвертого всеукр. «круглого столу»* (м. Львів, 28–29 листоп. 2008 р.). Львів: Край, 2009. С. 7–17.
7. Альчук М. Категорії доконечності та справедливості у філософії права Богдана Кістяківського. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасн. Третього всеукр. «круглого столу»* (м. Львів, 23–24 листоп. 2007 р.). Львів: СПОЛОМ, 2008. С. 18–25.

8. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 300 с.
9. Альчук М. П. Богдан Кістяківський. На захист права. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 207–211.
10. Альчук М. Богдан Кістяківський: до питання про права та гідність людини. *Sententiae. Наукові праці Спільноти дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства) XVI–XVIII*. (№ 1-2/2007 1/2008). Вінниця: ВНТУ, 2010. С. 164–172.
11. Андреев Д. В. Взаємодія влади та громадськості: механізми соціально-правової комунікації: монографія. Київ: Друкарня «Бізнес поліграф», 2013. 336 с.
12. Андрусяк Т. Академік Станіслав Дністрянський і його роль у створенні та розвитку Українського Вільного Університету. *Науковий збірник УВУ*. Мюнхен; Львів, 1995. С. 75–80.
13. Андрусяк Т. Г. Теорія держави і права. Львів: Фонд «Право для України», 1997. 197 с.
14. Антропология права: навч. посіб. / В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз та ін.; за ред. д-ра філос. наук В. І. Кушереця. Київ: Знання України, 2011. 223 с.
15. Баландина Г. Ю. Кистяковський о правовом государстве и особенностях его создания в России. *Научные труды*. 2002. Вып. 2, т. 1. С. 23–31.
16. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков: Фолио, 1999. 620 с.
17. Бачинин В. А., Журавський В. С., Панів М. І. Філософія права: словник. Київ: Ін-Юре, 2003. 408 с.
18. Бигун В. Человек и право в работах Б. А. Кистяковского: традиция и современность. *Проблемы философии права: сб. статей / под ред. А. Н. Литвинова*. Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. С. 324–342.

19. Бігун В. С. Погляди на людину в праві у працях Б. О. Кістяківського. До питання про дослідження людини в праві. *Держава і право*. 2003. Вип. 21. С. 83–91.
20. Бігун В. С. Правова антропологія. До питання про дослідження людини в праві (закінчення). *Часопис Київського університету права*. 2002. № 4. С. 7–16.
21. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія. Львів, 2009. 628 с.
22. Борщ І. Філософія права Н. Н. Алексеева. *Государство и право*. 2006. № 1. С. 68–75.
23. Василенко І. А. Государство. *Философия: энциклопедический словарь* / под ред. А. А. Ивина. Москва: Гардарики, 2006. С. 189–190.
24. Василенко М. Академік Б. О. Кістяківський. Записки соціально-економічного відділу Української академії наук. Київ, 1923. Т. 1.
25. Василенко Н. П. Академик Богдан Алексеевич Кистяковский. *Кн. № 57*. С. 647–671.
26. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемчушенка. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Юрид. думка, 2012. 1020 с.
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / автор, кер. проекту, голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2002. 1428 с.
28. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів і словосполучень / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2004. 1425 с.
29. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник. 3-е изд. Москва: Юриспруденция, 1999. 528 с.
30. Волинець В. Функції держави і проблеми організації публічної влади у правовій державі (Б. Кістяківський). *Юридична Україна*. 2012. № 6. С. 4–10.

31. Волинець В. Функція гарантування національної безпеки в контексті державно-правового розвитку сучасної України. *Юридична Україна*. 2013. № 1. С. 9–16.
32. Голосенко И. А. Социология на неокантианской платформе: Б. А. Кистяковский и М. М. Хвостов. *Российская социология*. Санкт-Петербург, 1993. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?=-Kistyakivsky_V.
33. Горбач О., Демчишак Р. Політологія: навч. посіб. 2-ге вид., допов. та переробл. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2013. 260 с.
34. Гринкевич Р. Д. О соотношении категорий социальная потребность и интерес. *Вестник Ленинградского университета*. 1966. № 17. С. 107–119.
35. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація. Київ: Ін Юре, 2004. 388 с.
36. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія. Київ: Атіка, 2007. 432 с.
37. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Державорозуміння і державознавство: діяльнісний та компаративний контексти. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: зб. наук. ст.* Київ: Дух і літера, 2013. С. 221–232.
38. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави: навч. посіб. Київ: Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. 270 с.
39. Давидов Ю. Н. Вебер и Кистяковский. Опыт микроанализа. *Кн. № 57*. С. 713–736.
40. Денисова Т. А. Окремі питання класифікації функцій юридичної відповідальності. *Держава і регіони. Сер.: Право*. 2012. № 4 (38). С. 18–21.
41. Депенчук Л. П. Б. О. Кістяковський: Життєвий шлях та філософія. *Філософська та соціологічна думка*. 1992. № 1. С. 122–132.

42. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко та ін.; за заг. ред. І. О. Кресіної. Київ: Логос, 2007. 316 с.

43. Державне управління: навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Валіна, Л. Ю. Гордієнко; за заг. ред. А. Ф. Мельник. Київ: Знання-Прес, 2003. 343 с.

44. Дослідження спадщини Б. О. Кістяківського в Росії в кінці ХХ на початку ХХІ століть. *Aktualni vymoznosti vedy-2010*: матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (27.06.2010–05.07.2010). Praha: Publishing House, 2010. С. 85–87.

45. Древницький Ю. Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. 304 с.

46. Енциклопедія українознавства: перевид. в Україні. Львів: НТШ, 2000. Т. 9. С. 3205–3560.

47. Єрмоленко І. Я. Окремі підходи до характеристики співвідношення держави і особистості в науковому доробку Б. Кістяківського. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 91–96.

48. Жаровська І. М. Державна влада: правові категорії: монографія. Львів: Вид-во Львів. комерц. акад., 2012. 196 с.

49. Завальський А. Держава є жандарм. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*: у 3 т. / відп. ред. Ю. І. Ремаренко, Я. Ю. Кондратєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемчушенко. Київ: Ін Юре, 2003. Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. 1232 с.

50. Заворотченко Т. М. Політичні права і свободи людини й громадянина в Україні: теоретичні основи і проблеми реалізації: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2013. 424 с.

51. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1. 402 с.

52. Історія філософії. Словник / за заг. ред. проф. В. І. Ярошовця. 2-ге вид., переробл. Київ: Знання України, 2012. 1087 с.
53. Кант І. О поговорке «Может быть это и верно в теории, но не годится для практики». *Основы метафизики нравственности*. Москва: Мысль, 1999. С. 515–562.
54. Кизяковский В. В. Теория «правового государства» Роберта Моля. *Историко-правовые исследования: проблемы и перспективы*: сб. ст. / отв. ред. В. С. Нерсесянц. Москва: Ин-т гос-ва и права АН СССР, 1982. С. 75–81.
55. Кистяковский Б. А. Сущность государственной власти. Ярославль: Тип. Губ. правл., 1913. 41 с.
56. Кистяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание). *Вехи*. URL: <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html>.
57. Кистяковский Б. А. Философия и социология права. Санкт-Петербург: РГХИ, 1999. 800 с.
58. Кистяковский Б. Идея равенства с социологической точки зрения. *Мир Божий*. 1900. № 4. С. 160–169.
59. Кистяковский Б. А. В защиту научно-философского идеализма. *Вопросы философии и психологии*. Москва: Моск. психол. общ-во, 1907. Кн. 1 (86). URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21982280>.
60. Кистяковский Б. А. «Русская социологическая школа» и категория возможности при решении социально-этических проблем. *Проблемы идеализма*. Москва, 1992. С. 297–393.
61. Кистяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание). *Вехи. Из глубины*. Москва: Правда, 1991. С. 122–149.
62. Кистяковский Б. А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б. А. Кистяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году. *Кистяковский Б. А. Философия и социология права* / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. С. 415–571.

63. Кистяковский Б. А. Категория необходимости и справедливости. *Жизнь*. 1990. Май/июнь. URL: http://adhdportal.com/book_3599.html.
64. Кистяковский Б. А. Непрерывность правового порядка. *Юридический вестник*. Москва, 1907. Кн. XVII. С. 9–13.
65. Кистяковский Б. А. Права человека и гражданина. *Вопросы жизни*. 1905. Январь. № 1. С. 116–142.
66. Кистяковский Б. А. Право и метод. *Русская философия права: философия веры и нравственности*. Санкт-Петербург, 1997. С. 324–325.
67. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление. *Социологические исследования (Социс)*. 1990. № 3. С. 99–109.
68. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права. *Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.* Київ: Юрид. кн., 2002. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упор.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. С. 324–350.
69. Кистяковский Б. А., Чупров А. А. Очерки по теории статистики. *Вопросы права*. Москва, 1910. Кн. 1. С. 182–200.
70. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права. *Кистяковский Б. А. Философия и социология права / сост., прим. указ. В. В. Соснова*. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. С. 5–414.
71. Кістяківський Б. Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права. *Антологія лібералізму: політико-правові вчення та верховенство права / упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд*. Київ: Книги для бізнесу, 2008. С. 839–896.
72. Кістяківський Б. Держава і особистість. *Кістяківський Б. Вибране / пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упор., передм. і прим. Л. П. Депенчук*. Київ: Абрис, 1996. С. 237–274.

73. Кістяківський Б. На захист науково-філософського ідеалізму. *Кістяківський Б. Вибране* / пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упор., передм. і прим. Л. П. Депенчук. Київ: Абрис, 1996. С. 31–96.
74. Кістяківський Б. Вибране. Примітки. Київ: Абрис, 1996. С. 373–453.
75. Кистяковский Б. А. Государственное право (общее и руское). *Кистяковский Б. А. Философия и социология права* / сост., прим. указ. В. В. Соснова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. С. 415–572.
76. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / сост., прим. указ. В. В. Соснова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. 800 с. (варто було б перенести на позиції 71-72)
77. Кістяківський Б. О. Держава і особистість. *Кістяківський Б. Вибране* / пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упор., передм. і прим. Л. П. Депенчук. Київ: Абрис, 1996. С. 237–274.
78. Кистяковский Б. А. Сущность государственной власти. *Кистяковский Б. А. Философия и социология права* / сост., прим. указ. В. В. Соснова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. С. 241–282.
79. Кістяківський Б. Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права. *Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права* / упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд. Київ: Книги для бізнесу, 2008. С. 839–896.
80. Ковалевський М. М. Общее учение о государстве. *Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова) та ін.* Київ: Юрид. кн., 2002. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упор.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. С. 534–537.
81. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці. Київ: Логос, 2011. 392 с.

82. Ковальчук В. Б., Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу: монографія. Острог: Вид-во НУ «Острозька акад.», 2016. 212 с.

83. Ковальчук В. Б., Іщук С. І. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації. Острог: Вид-во НУ «Острозька акад.», 2013. 268 с.

84. Козюба М. Особливості правової системи України і їх вплив на втілення європейських правових стандартів у національну законодавчу й правозастосовну практику. *Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України* / за заг. ред. Є. Б. Кубка. Київ: ПрАТ «Юрид. практика», 2013. С. 75–94.

85. Козюбра М. Загальнотеоретичне правознавство: стан та перспективи. *Право України*. 2010. № 1. С. 32–44.

86. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. *Загальнотеоретичне правознавство*: зб. наук. ст. / голов. ред. А. Мелешевич. Київ: Дух і літера, 2013. С. 271–328.

87. Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи, рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.

88. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ.: Правова єдність, 2008. 350 с.

89. Копельців-Левицкая Е. Д. Понятие и сущность правового менталитета. *Nauka Młodych nowe spojrzenie*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2009. С. 97–107.

90. Копельців-Левицька Є. Д. Історія, право, ментальність: до проблеми взаємозв'язку. *Вісник Львівського університету внутрішніх справ*. 2009. № 4. С. 68–76.

91. Копельців-Левицька Є. Д. Молодь України в сучасних геополітичних впливах. *Молодіжна політика: проблеми і перспективи*: зб.

наук. пр. / ред.: С. Щудло, П. Длугош. Дрогобич; Перемишль: Швидкодрук, 2014. Вип. 5. С. 141–146.

92. Костицький М. В. Філософсько-теоретичне переосмислення чотирнадцятилітнього періоду державотворення в Україні. *Наукові записки Острозької академії. Сер.: «Право»*. 2004. Вип. 5. С. 74–81.

93. Крижановський А. Ф. Доктрина правового порядку в Україні: генезис, сучасний стан і перспективи. *Правова доктрина України: у 5 т.* Харків: Право, 2013. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. С. 692–712.

94. Крижановський А. Ф. Правовий порядок як система: образ і структура. *Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (м. Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.): у 3 т. Т. 1 / відп. за вип. проф. В. М. Дрьомін.* Одеса: Фенікс, 2012. С. 44–45.

95. Крижановський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія: монографія. Одеса: Фенікс, 2006. 196 с.

96. Кубко Є. Б., Нагребельний В. П. Організація. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького.* Київ: Укр. енцикл., 2002. Т. 4. С. 294–295.

97. Кушинська Л. Самодержавство. *Політична енциклопедія / редкол.: І. Ю. Левенець (голова), Ю. Шоповал (заст. голови) та ін.* Київ: Парламент. вид-во, 2011. 808 с.

98. Кушинська Л. А. Б. О. Кістяківський та його політико-правові погляди. *Українознавчий альманах.* Київ, 2014. Вип. 14. С. 228–231.

99. Лощикін О. М. Функції сучасної держави: нарис юридичної теорії: монографія. Київ: Логос, 2013. 228 с.

100. Лощикін О. М. Функціональна теорія сучасної державності: концептуальні аспекти. *Наше право.* 2013. № 1. С. 5–11.

101. Ляшенко В. І. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння світу: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ: НАВСУ, 1999. 186 с.
102. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. 5-те вид., допов. Київ: Атіка, 2006. 680 с.
103. Максимов С. Антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 148–155.
104. Максимов С. І. Б. Кістяківський видатний український філософ права. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 1. С. 126–136.
105. Максимов С. Про концепт правове суспільство. *Право України*. 2010. № 7. С. 82–87.
106. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Харьков: Право, 2002. 328 с.
107. Максимов С. І. Гессен Володимир Матвійович (1868–1920). *Державні, політичні та громадські діячі України: політичні партії*: навч. посіб. / В. І. Астахова, К. В. Астахова, Є. О. Бондарев та ін.; за заг. ред. М. І. Панова. Київ: Ін Юре, 2002. С. 98–108.
108. Максимов С. І. Кістяківський Б. О. (4(16).11.1868 16.04.1920). *Державні, політичні та громадські діячі України: політичні партії*: навч. посіб. / В. І. Астахова, К. В. Астахова, Є. О. Бондарев та ін.; за заг. ред. М. І. Панова. Київ: Ін Юре, 2002. С. 48–68.
109. Малахов В. А. Етика: курс лекцій: навч. посіб. 6-те вид. Київ: Либідь, 2006. 384 с.
110. Малько А. В. Теория государства и права. Москва: Юристъ, 2006. 304 с.
111. Малькова Е. Г. Б. А. Кистяковский о власти. *Юридическая мысль*. 2007. № 1 (39). С. 19–22.
112. Мирзаев С. Б. Античные учения о формах государства. *Историко-правовые исследования: проблемы и перспективы* / отв. ред. В. С. Нерсисянц. Москва: Ин-т гос-ва и права АН СССР, 1982. С. 17–24.

113. Морозов Л. А. Функции российского государства на современном этапе. *Государство и право*. 1993. № 6. С. 98–108.
114. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник. Москва, 1998. 652 с.
115. Никифорак М. В. Взаимодействие высшей школы и производства в условиях развитого социализма. Львов: ЛГУ, 1984. 112 с.
116. Никифорак М. В. Модальність юридичної відповідальності: невідворотність. Довільність, неможливість. *Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 2010. С. 106–110.
117. Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 слів і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Нік, О. І. Хомяк, А. А. Демянюк; за ред. Л. І. Шевченко. Київ: Арій, 2008. 672 с.
118. Норми і розвиток суспільства у концепції Б. О. Кістяківського. *Дні науки філософського факультету 2012*: матер. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 18–19 квіт. 2012 р.). Київ, 2012. Ч. 7. С. 51–53.
119. Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. Політологія: довідник / за ред. І. М. Обушного. Київ: Довіра, 2004. 599 с.
120. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах: навч. посіб. Київ: Либідь, 1997. 328 с.
121. Палиенко Н. И. Учение о существе права и правовой связанности государства. *Антологія української юридичної думки*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Юрид. кн., 2002. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упор.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. ред.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. С. 369–377.
122. Педько С. Ю. Публічно-правові відносини. *Великий енциклопедичний юридичний словник*. Київ, 2012. С. 771–772.
123. Пильгун Н. В. Роль виховної функції права та правового виховання у формуванні особистості. *Держава і право*. 2012. Вип. 55. С. 34–40.

124. Письма Б. А. Кістяковського М. О. Гершензону. *Кн. № 57. С. 672–712.*
125. Пінчук Ю. А. Ключевський Василь Йосипович. *Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4: К–Ком. 528 с.*
126. Побірченко Н. Уроки професора Кістяківського. *Шлях освіти. 2000. № 2. С. 43–46.*
127. Поздняков В. М. Філософія права Б. Кістяківського. *Поздняков В. М. Історія філософської думки України ХХ ст.: посібник. Київ: Педагог. думка, 2012. С. 51–55.*
128. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. 2-ге вид., перобл. і допов. Харків: Право, 2013. 440 с.
129. Правознавство: навч. посіб. / за ред. В. В. Сухоноса (мол.). Суми: ВТД «Університ. кн.», 2005. 909 с.
130. Проблеми теорії конституційного права України / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Парламент. вид-во, 2013. 616 с.
131. Прокопов Д. Теоретичне обґрунтування прав людини і громадянина у правовій концепції Б. Кістяківського. *Право України. 2007. № 3. С. 27–31.*
132. Пронюк Н. В. Сучасна держава як основний елемент політичної системи громадянського суспільства. *Теорія держави і права: навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 348 с.*
133. Процюк І. В. Влада як особлива категорія державознавства. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер.: «Право». 2012. Вип. 18. С. 138–144.*

134. Пушкіна О. В., Шкабаро В. М., Заворотченко Т. М. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП ім. А. Нобеля, 2011. 336 с.
135. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. Київ: Логос, 2006. 415 с.
136. Радбрух Г. Людина в праві. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. 2. С. 71–82.
137. Сайфуліна Ю. В. Встановлення і розбудова радянського державного режиму в Північній Буковині в 1940–1947 рр.: історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2009. 20 с.
138. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ, 2009. 520 с.
139. Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. Київ: Атіка, 2012. 256 с.
140. Сливка С. С. Проблеми філософії права: навч. посіб. Харків: Право, 2015. 192 с.
141. Сливка С. С. Метаантропология права: абсолютний вимір. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2015. № 801. С. 337–342.
142. Сопов В. В. Главная книга академика Б. А. Кистяковского. *Вестник РАН*. 1994. Т. 63, № 3. 192 с.
143. Старосольський В. Політичне право: курс лекцій. Регенсбург; Новий Ульм: УТГІ, 1950. Ч. 14. 373 с.
144. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999. 229 с.
145. Тарахонич Т. І., Петровцій С. І. Моль (Mohl) Роберт Фон (17.VIII.1799, Штутгарт 4.XI.1875, Берлін). *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. С. 351–353.

146. Тафтул М. Г. Етика: підручник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. 448 с.
147. Теорія держави і права: навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 348 с.
148. Теорія держави і права: посібник для підготовки до державних іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, Г. О. Христова; за заг. ред. О. В. Петришина. 2-ге вид., допов. і змін. Харків: Право, 2013. 208 с.
149. Тимошенко В. Коркунов Микола Михайлович. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. С. 341–343.
150. Тимошенко В. Плюралістична теорія держави В. О. Кістяківського. *Право України*. 2005. № 3. С. 122–125.
151. Тимошенко В. І. Алексеев Олександр Семенович. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова) та ін. Київ: Юрид. думка, 2011. Т. 1: А–Т. С. 51–53.
152. Тимошенко В. І. Палінко Микола Іванович. *Антологія української юридичної думки*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Юрид. кн., 2002. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упор.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. ред.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. С. 351–353.
153. Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець ХІХ початок ХХ ст.): монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 358 с.
154. Усенко І. Б., Музика І. В. Академік Б. О. Кістяківський правознавець, філософ та соціолог (до 140-річчя від дня народження). *Часопис Київського університету права*. 2008. № 1. С. 311–313.
155. Усенко І. Б. Звичаєве право. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Юрид. думка, 2012. С. 314–315.

156. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. 800 с.
157. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Довіра, 2002. 744 с.
158. Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко, Т. В. Андрущенко, В. Г. Антонечко, В. С. Бакіров та ін.; за заг. ред. В. П. Андрущенка. 3-тє вид., допов. Харків: «Р.Н.Ф.», 2005. 672 с.
159. Фінько А. Є. Державотворча теорія Богдана Кістяківського в контексті формування етичного реформсоціалізму. *Мультиверсум: філософський альманах*. Київ, 1998. С. 89–115.
160. Фінько А. Є. Богдан Кістяківський та ревізіонізм: до питання про політико-правову теорію етичного реформсоціалізму. *Етика і політика: проблеми взаємозв'язку: монографія* / В. А. Малахов, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін. Київ: Стилос, 2000. С. 126–182.
161. Фінько А. Є. До питання про політико-правову теорію етичного реформсоціалізму (на прикладі Б. Кістяківського). *Етика і політика: проблеми взаємозв'язку: монографія* / В. А. Малахов, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін. Київ: Стилос, 2000. С. 126–182.
162. Французька Декларація прав людини і громадянина 28 серпня 1789 р. *Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права* / упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд. Київ: «Книга для бізнесу», 2008. С. 449–452.
163. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / пер. з англ. Київ: Основні цінності, 2000. 304 с.
164. Цимбалюк М. Суспільнобуттєва рівновага та онтологія справедливості. *Право України*. 2011. № 3. С. 212–219.
165. [Цуркан-Сайфуліна Ю.](#) Владність як властивість права: філософсько-правовий вимір. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 206–210.

166. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правові аспекти: монографія. Одеса: Фенікс, 2016. 356 с.
167. Шаповал В. М. Конституціоналізм. Парламентаризм. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., перробл. і допов. Київ: Юрид. думка, 2012. С. 402, 622–623.
168. Шемчушенко Ю. С. Державність. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. Ю. С. Шемчушенка. 2-ге вид., перробл. і допов. Київ: Юрид. думка, 2012. 1020 с.
169. Шемшученко Ю. Правова держава. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П–С. С. 321–323.
170. Шемшученко Ю. Сучасний стан правової системи України: міжнародні правові орієнтири. *Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України* / за заг. ред. Є. Б. Кубка. Київ: ПрАТ «Юрид. практика», 2013. С. 23–29.
171. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 672 с.
172. Ющик А. И. Диалектика права. Київ: Ін Юре, 2013. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий), ч. 1. 456 с.
173. Яремчук С. В. Юридична парадигма права і держави. *Актуальні проблеми юридичної науки 2012*: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14 груд. 2012 р.) / за заг. ред. В. К. Матвійчука, М. І. Карпенка. Київ, 2013. С. 155–157.